

**Van Vlaskutser tot
Franschman**

Bijdrage

**tot de geschiedenis van
de Westvlaamse
plattelandsbevolking in
de negentiende eeuw.**

LUC SCHEPENS

WES

WESTVLAAMS EKONOMISCH STUDIEBUREAU

van vlaskutser tot franschman

Studie uitgevoerd in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provincie
West-Vlaanderen.

WESTVLAAMS
EKONOMISCH STUDIEBUREAU
WES

Wetenschappelijke leiding : Prof. Dr. O. VANNESTE

XXII

4

LUC SCHEPENS, Wetenschappelijk Assistent
Provinciebestuur West-Vlaanderen

BIBLIOTHEEK

WES Onderzoek & Advies

Baron Ruzettelaan 33

B - 8310 ASSEBROEK/BRUGGE

E-mail : bibliotheek@wes.be

Website : www.wes.be

van vlaskutser tot franschman

*bijdrage tot de geschiedenis van de westvlaamse
plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*

BRUGGE

1973

ten geleide

Dit werk, waarvoor ik de heer Luc Schepens van harte dankbaar ben, stelt zich op een voorname plaats in de lijn van studies over de sociaal-ekonomische toestanden in West-Vlaanderen, op initiatief of met steun van de provinciale overheid, gepubliceerd.

Als eerste in de reeks, verscheen in 1954 de studie 'Structurele Werkloosheid in West-Vlaanderen' van O. Vanneste en G. Declercq. Zij betekende in menig opzicht de aanloop tot een herleving en herwaardering van onze provincie.

Die analyse van de toestanden uit de vijftiger jaren — wellicht reeds door velen vergeten — was voor de provinciale overheid de stimulerende kracht tot het oprichten van achtereenvolgens de Westvlaamse Ekonomische Raad, het Westvlaams Ekonomisch Studie bureau en diverse andere instellingen die voor West-Vlaanderen een nieuwe en sterke welvaarts politiek inluiden en begeleidden.

Over die en al onze verworvenheden als sociaal bezit, mogen wij ons verheugen. Het past mij nochtans te dezer gelegenheid even in herinnering te brengen wat eertijds aan miserabele en ellendige levensomstandigheden zovelen ten deel viel. Bij het kommervolle bestaan dat zij leidden konden de mensen zich toen wel onmogelijk indenken hoe hun nageslacht eens zou komen tot een zo behaaglijke en naar verhouding gemakkelijke levenswijze.

Toén waren er die donkere tijden, waarin duizenden 'Vlaskutters' en 'Franschmans' door gebrek en door ontbering een vroege dood vonden, waarin duizenden kinderen onder de gesel van het pauperisme nooit tot volwassenheid kwamen. Wie sterk genoeg was om het niet te besterven, sleepte zich naar een armzalig levenseinde, met de pijnlijke herinnering aan wie hem door ondervoeding en ziekte waren ontrukkt.

Dit boek roept ons die jammerlijke tijden voor de geest in een prangende bezwering van het gebrek en de ellende die de vroegere generaties decimeerden. Evenwel, dit boek is ook een hulde aan die mensen die zich tegen de meest onmogelijke en onwaardige toestanden met drift bleven verzetten, die zoekend en zwoegend de lange dooltocht gingen van hun moeizaam bestaan.

Er mag dankbaarheid zijn in ieder van ons. Een dankbaarheid die zich niet alleen moet veruiterlijken in een gedenkteken als dit van de E3 te Aalbeke, maar die ook IN ons moet levend blijven, tegenover de zwoegers van weleer.

Tegenover de 'tjolars', die her en der in eigen land een karig loon verdienden, de grensarbeiders en de seizoenarbeiders, de 'Franschmans', de uitwijkelingen die zich om den brode gedwongen zagen hun land te verlaten en ver over de grenzen hun heimwee gingen verkroppen ...

De vinger op de wonde was, in 1954, de 'Structurele Werkloosheid in West-Vlaanderen'. Het was tevens het begin van de genezing.

Een laatste balsem is in 1973: 'Van Vlaskutser tot Franschman' ... na een indrukwekkende strijd om beterschap.

Of daarmee eindelijk 'de kring gesloten is'?

Nee, geenszins. Er moet verder gewerkt en gezondgemaakt worden. Nog is er het 'onbegrip' en het 'gebrek aan inzicht' waarop Luc Schepens ons zo dringend en vermanend wijst. Ook dat moet worden verholpen, algeheel en met vertrouwen, indachtig de betekenis van de ster die op het gedenkteken van Aalbeke culmineert.

*Ridder P. van Outryve d'Ydewalle,
Gouverneur van de Provincie.*

woord vooraf

Het lijkt paradoxaal dat een studie, waartoe opdracht gegeven werd naar aanleiding van de inhuldiging van een gedenksteen ter ere van de 'Westvlaamse Sjouwer'¹, in hoofdzaak handelt over de emigratie.

Maar dat is het avontuur van elk wetenschappelijk onderzoek. Bij de aanvang kan men niet weten waar men uiteindelijk terecht komt. Aanvankelijk hebben wij onze opzoeken gericht op de seizoenarbeid, de 'Franschmans', die naar wij meenden, het best beantwoorden aan het idee dat bij onze opdrachtgevers voorzat. Het is inderdaad zo dat de seizoenarbeiders 'verknocht aan de eigen streek' gebleven zijn, en getrouw aan de vadergrond, waar zij 'verkozen ... te blijven wonen'. Dat zij 'in niet-geringe mate de wederopstanding van de provincie West-Vlaanderen' in de hand hebben gewerkt², dient genuanceerd te worden. Nog in 1925 schrijft Pierre Blaze, een gewezen grensarbeider, dus iemand die weet wat pendelarbeid betekent: 'C'est une richesse pour notre pays de posséder une population migrant journellement, ... Car outre que cette main-d'œuvre ne pourrait être employée en Belgique, il est indiscutable que l'importation de salaire qui se chiffre chaque année par 60 à 80 millions pour le textile du Nord ... augmente à notre profit la circulation des richesses ... et que cette somme constitue un gain net qui vient augmenter la valeur de nos exportations'³.

¹ Het woord 'sjouwer' wordt hier gebruikt in de dialectische betekenis van 'Arbeider die veel zwoegt zonder veel te winnen' (L.L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon ... heruitgegeven door J. Samyn*, Gent, A. Siffer, 1892, p. 919) en niet in de Algemeen Nederlandse betekenis 'Iemand die zijn werk maakt van het dragen van zware lasten' (*Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 8^e herw. druk ..., 's Gravenhage, M. Nijhoff 1961, p. 1810).

² Wij ontleen deze citaten aan de Boodschap op 11 april 1972 door de Bestendige Deputatie aan de Provincieraad van West-Vlaanderen gericht, ter inleiding van haar voorstel het voorontwerp van het monument voor de 'Westvlaamse Sjouwer' goed te keuren.

³ Pierre Blaze, *La migration des ouvriers belges de l'industrie textile dans le Nord de la France*, in *Dossiers de l'Action catholique*, août-septembre 1925, p. 11.

En E. Ronse berekent dat tussen 1870 en 1913, dank zij het werk van de Belgische seizoenarbeiders ongeveer 1 miljard (goud) frank in de Belgische schatkist terecht gekomen is⁴.

Wij zijn onbevoegd om de gegrondheid van deze zuiver economische uitspraken te beoordelen. Maar ons zit dwars het zinnetje van P. Blaze 'outré que cette main-d'œuvre ne pourrait être employée en Belgique', dat klinkt als een fataliteit.

Zoals een andere conclusie van Edmond Ronse ons dwars zit, dat de seizoenarbeid de overheid — bedoeld wordt de Commissies van Openbare Onderstand — ontlast van het onderhoud van een deel van de bevolking⁵.

Het feit dat seizoenarbeid, pendel- en grensarbeid naast de economische voordelen, ook en vooral een aantal menselijke problemen stelt schijnt pas laat tot de overheid te zijn doorgedrongen, en haar belangstelling en bezorgdheid te hebben gewekt. Dat is ongetwijfeld de reden waarom wij gedurende gans de door ons bestudeerde periode slechts sporadische gegevens aantreffen over het verschijnsel, dat nochtans zeer oud is. Wij hebben gepoogd het fragmentarische karakter van de gegevens waarover wij beschikken zoveel mogelijk aan te duiden, en wij menen er hier nogmaals te moeten op wijzen. Archiefbronnen over de seizoenarbeiders vonden wij niet terug vóór 1896, noch in het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, noch in dat van de Provincie West-Vlaanderen te Brugge en te Beveren-Waas, noch in dat van het Bisdom Brugge, noch in dat van de Westvlaamse parochies. Wij hebben aan alle pastoors van de betrokken gemeenten een vragenlijst gericht om te vernemen of er in het parochiaal *Liber Memorialis* enige gegevens opgetekend werden in verband met ons onderwerp. Op drie of vier uitzonderingen na luidde het antwoord negatief. De uitzonderingen waren niet van aard om onze opzoekingen op nieuwe sporen te brengen. Zelfs in de plaatselijke monografieën — en wij hebben er zoveel mogelijk onderzocht — komen over ons onderwerp slechts uitzonderlijk gegevens van algemene aard voor.

De ambtelijke publicaties van de Provincie: *Bestuursmemoriaal, Verslag over de toestand en het bestuur van de Provincie*, en de

⁴ E. Ronse, *L'Emigration saisonnière belge*, Gand 1913, p. 210.

⁵ *id.*, p. 214.

Verslagen van de Provinciale Raad leverden ons nog het beste, zij het schaarse materiaal op. Dit materiaal liet niettemin toe vast te stellen dat het fenomeen van de seizoenarbeid (men gebruikt de termen *tijdelijke uitwijking*, *émigration temporaire*, *émigration saisonnière*) oorspronkelijk niet te scheiden is van het fenomeen van de (definitieve) emigratie. Het zijn twee oplossingen voor één en hetzelfde probleem, dat van de 'overbevolking', waarvan de oorsprong en de verklaring dient gezocht te worden in de economische en de voedselcrisis die onze streken teisterden tussen 1840 en 1850. Meteen lag gans het stramien van ons werk voor ons, het kwam er alleen op aan het een degelijke inkleding te geven.

Die inkleding was mogelijk — voor wat de definitieve emigratie betreft — in hoofdzaak dank zij de gegevens die berusten op het Archief van het Nationaal Instituut voor de Statistiek en het Ministerie van Buitenlandse Zaken, en de publicaties — nagenoeg allemaal het werk van Franstalige Belgen — die ze gedeeltelijk hebben bewerkt. In dit verband willen wij een speciaal woord van dank richten tot Professor Jean Stengers, President van de Faculteit Wijsbegeerte en Letteren aan de *Université Libre de Bruxelles*, die onze opzoekingen de goede richting heeft uitgestuurd.

Is er een omvangrijk archief over de definitieve emigratie voorhanden, dan moet er toch weer op gewezen worden dat dit archief in hoofdzaak dateert vanaf circa 1885, en dat ook hierin leemten voorkomen. Over de definitieve emigratie zijn de officiële publicaties, zoals de plaatselijke monografieën, al even discreet als over de seizoenarbeiders.

Over de crisis van 1840-1850 vonden wij veel meer gegevens. Het merendeel werd door G. Jacquemyns verwerkt in zijn standaardwerk: *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*. Toch konden wij de hand leggen op enkele bronnen die deze auteur niet heeft gekend, en die voor onze streken van rechtstreeks belang zijn. Wie denkt aan het begrip 'emigratie' ziet automatisch uit naar cijfers. Het is één van de moeilijkste problemen de juiste omvang van de emigratie te berekenen. Aangezien dit een probleem is voor specialisten, en teneinde de lezer niet om de bladzijde te verstrikken in eindeloze reeksen cijfers, die hem tenslotte weinig aanspreken, hebben wij gepoogd al het cijfermateriaal en de discussie die dit uitlokt,

te groeperen in één enkel hoofdstuk, namelijk Hoofdstuk III van Deel II. De niet-geïnteresseerde lezer kan dit hoofdstuk gerust overslaan indien hij dit wenst, het vormt welbewust een apart probleem in onze uiteenzetting. Maar een probleem dat wij niet konden uit de weg gaan.

Voor de rest hebben wij gepoogd waar het kon, het menselijk aspect van de emigratie — zowel de definitieve als de tijdelijke — naar voren te brengen: Waarom de mensen vertrekken van bij ons, en hoe zij vertrekken. Eens dat zij vertrokken zijn treden zij buiten het kader van deze studie. Wij behandelen zoveel mogelijk de West-vlaamse plattelandsbevolking. Het gebrek aan inlichtingen en de aard van het onderwerp noopten ons er weliswaar toe herhaaldelijk onze uiteenzetting te verruimen en de Belgische emigratie in haar geheel te belichten, of feiten aan te halen die zich buiten West-Vlaanderen afspeelden, en waarvan wij redelijkerwijze kunnen aannemen dat zij analoog zijn aan gebeurtenissen die zich bij ons voordeden. Indien wij vermeden hebben te handelen over de stedelijke emigratie als dusdanig, dan is dit omdat de stedelijke emigratie, zoals het stedelijk proletariaat, een complex verschijnsel is, waarbij dient rekening gehouden met specifieke economische factoren, sociale stratificatie, en met de invloed van arbeidersorganisaties. Hadden wij ons daarmee ingelaten dan stonden wij voor nog grotere moeilijkheden, want hoeveel archief is er o.m. van deze arbeidersorganisaties bewaard? Wij liepen het gevaar, bloot te staan aan de kritiek van eenzijdige informatie.

Dit is ook één van de redenen — wij willen het bekennen — waarom wij onze studie beperken tot de 19e eeuw, dit is tot 1914. De Eerste Wereldoorlog vormt een belangrijke cesuur in de emigratie, ofschoon zij haar niet definitief breekt. Na de Oorlog herneemt zij, vooral in de richting Frankrijk en Canada, om pas tengevolge van de maatregelen die de crisis circa 1930 moesten indijken, een einde te nemen. Maar na de Eerste Wereldoorlog is de sociale wetgeving, die eindelijk op dreef komt, niet meer los te maken van de actie en het gewicht van de arbeidersorganisaties.

De preciese omvang en betekenis van deze actie achterhalen zou ons — in het korte tijdsbestek binnen dewelke onze studie moest klaarkomen — voor een onmogelijke taak hebben gesteld.

Het traditionele, maar daarom niet minder oprechte woord van dank, tenslotte, aan allen die mij geholpen hebben bij de samenstelling van dit boek. In de eerste plaats gaat mijn dank naar de 'vader van de gedachte', de heer gouverneur Ridder Pierre van Outryve d'Ydewalle, die mijn opzoekingen van zeer dichtbij gevolgd en aangemoedigd heeft. Dank aan Professor J. Stengers van de U.L.B., Professor dr. R. Van Eenoo van de R.U.G., de heer J. Dejaegher te Oostende, proost van de Westvlaamse seizoenarbeiders, baron E. de Bethune te Marke, Dom J.D. Broekaert o.s.b., bibliothecaris van de abdijbibliotheek van Zevenkerken, de heer G.P. Baert te Hasselt, en tenslotte Juffrouw R. Pil en de heren M. Berteloot en A. Debonnet die mij bij de materiële verwezenlijking van deze studie behulpzaam waren.

Brugge, Provinciale Dienst voor Cultuur, 16 november 1972.

Luc SCHEPENS,
Wetenschappelijk Assistent.

inleiding

Men moet het ontstaan en de evolutie van het plattelandsproletariaat in West-Vlaanderen zien tegen de achtergrond van de algemene economische evolutie in de 19^e eeuw, waarvan wij hier schematisch enkele hoofdlijnen willen in herinnering brengen, die onmisbaar zijn voor het goed begrip van de verdere uiteenzetting. Tussen 1790 en 1940 onderscheidt L.H. Dupriez¹ zes grote fasen in de evolutie der prijzen :

- 1° ± 1790 - ± 1809 : stijging
- 2° ± 1810 - ± 1850 : daling
- 3° ± 1851 - ± 1872 : stijging
- 4° ± 1873 - ± 1895 : daling
- 5° ± 1896 - 1920 : stijging
- 6° 1920 - 1939 : daling

Dit zijn algemene tendenzen op langere termijn. Binnen elk van deze fasen doen zich opeenvolgende korte cycli van stijging en daling der prijzen voor, ingevolge plaatselijke of tijdelijke omstandigheden : oorlog, mislukte oogst, overproductie. Ook is het zó dat het geheel van deze 6 fasen een stijgende lijn vertoont, m.a.w. dat ieder hoogtepunt, — respectievelijk laagtepunt — hoger ligt dan het voorgaande. De economische evolutie in de 19^e eeuw wordt ook gekenmerkt door een geleidelijke overgang van landbouweconomie naar industriële economie. Voor België schijnt deze overgang zich te situeren tussen de jaren 1856 en 1870².

In het stelsel van de landbouweconomie is de grond primordiaal zowel voor de bezittende klasse, die haar geld belegt in gronden en winsten boekt op de exploitatie, de verkoop en verhuring ervan, als voor de landbouwer wiens streven het is zijn bestaan te verzekeren door zelf eigenaar te worden van de grond die hij bewerkt.

¹ L.H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, 3e éd., Louvain 1966, t. II, pp. 20-25.

² G. Bublot, *La production agricole belge*, Louvain 1957, p. 57.

Het bevolkingscijfer in België wordt sinds 1765 gekenmerkt door een konstante stijging³. Deze aangroei verplicht tot intensivering van de landbouw en ontginning van braakliggende en ook van gemene gronden. Dit gebeurde vooral in Wallonië en in de Kempen⁴. De landbouw in Vlaanderen in de 2^e helft van de 18^e eeuw is zo welvarend dat het de enige periode is in onze geschiedenis tijdens dewelke landbouwproducten kunnen uitgevoerd worden. Na deze periode treedt echter een stagnatie op wat blijkt uit het feit dat de opbrengst aan graangewassen in 1866 identiek is aan deze van 1795⁵. De grote vraag naar landbouwgrond doet de prijzen stijgen en veroorzaakt in Vlaanderen — met uitzondering van het Veurne-Ambacht — een grote versnippering van de percelen. 'Souvent le cultivateur est à la fois propriétaire et fermier, fermier pour la plus grande partie de son exploitation, propriétaire pour une portion relativement petite'⁶. Naast de kleine boer, werkt een aanzienlijke groep dagloners, dit zijn landbouwarbeiders die, vaak in groep, tijdens het seizoen gaan werken op de grote hoeven in de streek of in de omliggende streken. Ook genieten zij van de opbrengst van één of twee gemet die zij voor eigen gebruik exploiteren. De wintermaanden brengen zij door met weven⁷. Daarnaast hebben wij de industrie-arbeider, die thuis werkt en zelf zijn producten verkoopt, hetzij rechtstreeks op de markt, hetzij aan een rondreizende handelaar — de kutser — die dan meestal ook leverancier is van de grondstof, wat bijna vanzelf leidt tot truck van goederen. Ook de industrie-arbeider geniet van een klein stukje grond dat hij bewerkt voor eigen consumptie. De arbeider vormt aldus, met zijn gezin een micro-industriële eenheid, wat hem toelaat in leven te blijven.

De Franse overheersing heeft in dit systeem geen wijziging gebracht. Door de verkoop van de aangeslagen 'nationale goederen' werd de verkaveling nog meer in de hand gewerkt en de prijzen opgedreven, wat zijn weerslag heeft op de huurprijs van de grond, enerzijds, maar wat voor gevolg heeft dat steeds minder boeren voldoende

³ H. Coppejans-Desmedt, *Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VIII, Utrecht 1955, p. 264.

⁴ H. Van Houtte, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, Gand 1920, p. 403.

⁵ *id.*, pp. 448-449.

⁶ *id.*, p. 406.

⁷ *id.*, p. 489.

grond bezitten om te kunnen leven, en aldus verplicht worden als landbouwarbeider of dagloner hun bestaan te verzekeren⁸.

De stijging van de prijzen ziet er in West-Vlaanderen uit als volgt⁹:

	Koopprijs per ha		Huurprijs per ha
	Verhaegen	Scheler	Verhaegen
1830	2.166	2.180	60
1835	2.318	2.382	64,86
1840	2.467	2.654	69,39
1846	2.426	2.694	73

Terwijl de koopprijs tussen 1830 en 1846 stijgt met 22 %, en de huurprijs met 30 %, stijgen de verkoopprijzen van de landbouwproducten slechts met 18 tot 20 %¹⁰.

De stijging van de koopprijs en de huurprijs is niet identiek voor al de provincies: A. Scheler¹¹ geeft het volgende overzicht:

Koopprijs		Koopprijs	
Antwerpen	36,47 %	Henegouwen	21,51 %
Luik	28,34	Brabant	20,60
Namen	23,48	Luxemburg	20,58
Oost-Vlaanderen	21,80	West-Vlaanderen	12
Limburg	21,75		

Dezelfde auteur berekent de interest die de huur van de grond opbrengt tussen 1830 en 1846:

⁸ *id.*, p. 490.

⁹ B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Louvain 1961, vol. I, p. 167-171; A. Scheler, *Annuaire statistique et historique belge*, Bruxelles, t. 1 (1854), p. 138.

¹⁰ Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandres*, Bruxelles 1929, p. 237.

¹¹ A. Scheler, *o.c.*, 1(1854), pp. 138-139

Luxemburg	5,63 %	Namen	4,01 %
Antwerpen	4,79	Henegouwen	3,67
Luik	4,38	Brabant	3,65
Limburg	4,13	West-Vlaanderen	3,59
Oost-Vlaanderen	4,03		

Dit beduidt dat de evolutie in West-Vlaanderen veel trager verloopt dan elders wat de verkoop en minder traag wat het verhuren van gronden betreft.

De reductie van zijn winstmarge en het toenemend aantal dagloners zal de producent er toe aanzetten de lonen van zijn werknemers af te remmen. Voor West-Vlaanderen belooft het gemiddelde loon van een dagloner — zonder voeding¹²:

1830 : 1,14 fr.

1855 : 1,15 fr.

1840 : 1,16 fr.

1846 : 1,15 fr.

In 1842 verdient een wever te Beernem 1,09 fr. per dag, een spinster 0,45 fr. Een roggebrood kost 0,50 fr.¹³.

Emiel Vliebergh¹⁴ geeft het volgende overzicht van het gemiddelde dagloon zonder voeding in de landbouw :

1846 : 1,18 fr.

1856 : 1,36 fr.

1874 : 2,03 fr.

1880 : 1,96 fr.

1895 : 1,98 fr.

¹² Jacquemyns, *o.c.*, pp. 242-243.

¹³ A. Ryserhove, *Beernem. Een heemkundige Studie*, Beernem, 1949, pp. 268-269.

¹⁴ E. Vliebergh, *De Landbouw en de landelijke bevolking in België sedert 1830*, in *Dietsche Warande en Belfort*, (1905) 2, p. 436.

'Leuren', door Emiel Jacques,

Provincie West-Vlaanderen - Provinciaal Onderzoek- en Voorlichtingscentrum
voor Nijverheidsteelten, Rumbeke-Beitem,

foto H. Vanhaelewyn, Brugge

In de landbouw kunnen wij in de loop van de 19e eeuw parallel met de lange economische periodes van stijging en daling der industrieprijzen, volgende periodes onderscheiden¹⁵:

- ± 1816-1846: daling der industrieprijzen maar geleidelijke stijging der landbouwprijzen.
- ± 1848-1880: stijging van landbouw- en industrieprijzen. Vanaf 1872 daling der industrieprijzen.
- 1883-1896: crisis in de landbouw, daling van de industrieprijzen.
- 1897-1914: stijging van landbouw- en industrieprijzen.

De crisis van 1883-1896 wordt, benevens door de algemene evolutie, beïnvloed door een dubbele structuurcrisis; enerzijds veroorzaakt door de ontwikkeling van het maritiem transport waardoor de Belgische graanproductie in ongunstige concurrentiële positie komt te staan tegenover het ingevoerde graan; anderzijds door de teloorgang van de huisnijverheid die voor een groot aantal kleine landbouwers een essentieel hulpmiddel was om hun bestaan te verzekeren.

Deze elementen en de voortdurende prijsstijgingen nopen tot een rationalisatie en een mechanisatie van de landbouw, waardoor het overschot aan dagloners, die niet door de industrie kunnen opgeslorpt worden, nog toeneemt¹⁶.

Al deze feiten hebben een weerslag op het algemeen gedragsspatroon van de plattelandsbevolking, en helpen de curve van de tijdelijke en definitieve emigratie verklaren.

De oorsprong van het fenomeen 'emigratie' ligt essentieel in de 'overbevolking' — een relatief begrip waarvoor geen absolute normen bestaan, maar dat bepaald wordt door een aantal plaatselijke en/of tijdelijke economische en sociale factoren, waarvan de bijzonderste zijn de onvoldoende voedingsmogelijkheden en de onvoldoende werkgelegenheid. Wanneer deze beide fenomenen zich voordoen gaat men spreken van 'overbevolking'. Om het probleem van de overbevolking op te lossen bestaan diverse theoretische mogelijkheden, die wij tot twee categorieën kunnen herleiden: 1° verbetering

¹⁵ B. Verhaegen, *o.c.*, vol. I, pp. 219, 250, 252, 290.

¹⁶ *id.*, pp. 252, 290.

van de levensstandaard van de bevolking (opvoering van de productiviteit en de handel, creatie van nieuwe werkgelegenheden, verhoogde import van voedsel, in cultuur brengen van nieuwe domeinen enz.). 2° manipulatie van de bevolking (geboorteregeling, verlengde scolariteit, vervroegde opruststelling, koloniale of militaire expansie, emigratie). Wij zullen de meeste van deze mogelijkheden verder ontmoeten.

Het begrip 'overbevolking' schijnt zich voor het eerst duidelijk te hebben gemanifesteerd naar aanleiding van de dubbele crisis die zich tussen 1840 en 1850 voordeed in Vlaanderen — hiermee bedoelen wij het historische Vlaanderen, ten Westen van de Schelde.

Crisis in de vlasnijverheid, vanaf 1838, wat werkloosheid meebrengt en armoede, crisis in de voedselvoorziening, ingevolge de aardappelplaag in 1845 en 1846, en de mislukte roggeoost in 1846, wat hongersnood meebrengt en ziekte. Wij zullen zien hoe gedurende deze crisis het idee van de emigratie als oplossing voor de 'overbevolking' geleidelijk, en in diverse richtingen, veld wint.

DEEL I

DE CRISIS (1840-1848)

In 1842 waarschuwt het Brusselse dagblad *L'Indépendant* voor de gevolgen van de toenemende industrialisering en de uitbreiding van de huisnijverheid in landen waar deze tot nog toe weinig ontwikkeld was. Dit brengt een daling van de arbeidslonen met zich mee, werkloosheid en pauperisme, die alleen kunnen opgevangen worden door het stimuleren van de landbouw. Ook deze sector heeft haar problemen, ondermeer door de al te grote parcellering. 'En présence de ces faits, les économistes commencent à penser et à proclamer très haut que l'Europe aura bientôt à choisir entre la colonisation ou la guerre pour arrêter cette surabondance de bras et de prévenir ses funestes conséquences.'¹

De diagnose die de Gentse volksvertegenwoordiger Kervyn in 1846 stelt is veel concreter :

'Il n'y a pas un demi-siècle que, dans les campagnes, les prolétaires agricoles et industriels étaient inconnus. Le travail y était organisé de telle manière que tout le monde avait une existence assurée résultant d'occupations croissantes, sans chômages, sans intermittence, sans ces crises qui jettent la perturbation dans les rangs des travailleurs. Il n'est pas nécessaire de s'appesantir sur ce point ; tout le monde sait que cette heureuse condition était l'effet de l'alliance de la fabrication des toiles avec l'agriculture. Aussi lorsque commença le déclin de cette fabrication, l'alliance fut rompue et le prolétariat apparut. Voici, messieurs, la progression qu'il suivit pour aboutir à la crise actuelle.

Il se recruta d'abord dans les rangs des tisserands qui ne se livraient qu'accessoirement à la culture. Ces gens étaient presque tous propriétaires d'une cabane et d'un champ. Cette propriété fut d'abord grevée, puis vendue ; puis ils perdirent leur capital, et alors ils se divisèrent en deux catégories : les uns devinrent ouvriers purement agricoles, n'obtenant que des salaires au-dessous des besoins de leurs familles ; les autres s'adonnèrent au tissage d'étoffes pour lequel ils n'avaient pas besoin de capitaux, comme le tissage des calicots, des cotonnetes, etc. ; les uns étaient devenus prolétaires agricoles, les autres prolétaires industriels, soumis, ces derniers surtout, à une

¹ *L'Indépendant* van 10 november 1842 geciteerd door N. Leysbeth *Historique de la colonisation belge ... Bruxelles 1938*, pp. 7-8.

multitude d'éventualités. Ils durent chômer lorsque leurs métiers furent remplacés par les power-looms.

Bientôt le prolétariat fit de nouvelles victimes. Il se recruta de cette multitude de gens à gages que les fermiers occupaient, tantôt aux travaux des champs, tantôt à la préparation du lin, au filage et au tissage des toiles. Lorsque le bénéfice de la partie industrielle de leur exploitation disparut, ils remplacèrent leurs domestiques par des journaliers.

Jusque dans ces dernières années la classe des petits fermiers était restée fidèle aux traditions de l'ancienne industrie linière. Mais dans leurs rangs aussi, la misère a fait de nombreuses éclaircies. Beaucoup d'entre eux ont été évincés de leurs fermes et sont descendus au dernier échelon de l'échelle agricole. Il ne fallait pas grand'chose pour que cette multitude de prolétaires dont l'existence était déjà si mal assurée fit un pas de plus dans la voie de la dégradation et du malheur. La perte d'une seule récolte aurait suffi ; il n'était pas besoin d'une seconde année calamiteuse pour que la mendicité devint générale.²

² *Annales parlementaires 1846-1847. Chambres des Représentants. Séance du 11 décembre 1846, p. 267.*

hoofdstuk I crisis in de vlasnijverheid

I. OORZAAK EN VERLOOP

De crisis in de vlasnijverheid werd veroorzaakt 1. door de zware invoerrechten die in het buitenland — en vooral in Frankrijk, onze bijzonderste afzetmarkt — geheven werden op het linnen; 2. door de nieuwe en gemechaniseerde katoennijverheid die zich over gans Europa ging verspreiden; 3. door het verlies, in het begin van de 19e eeuw, van de Spaanse markt, ingevolge de Franse oorlogen; 4. door het verlies in de jaren 1825-1829 van de Spaanse kolonies, die tot dan toe tot de bijzonderste afzetgebieden behoorden voor de industrie van de Oostenrijkse Nederlanden³; 5. maar vooral door het verlies, na 1836, van de Franse afzetmarkt zelf, ingevolge het Frans-Belgische handelsakkoord, dat de Franse grenzen openstelde voor de linnenproducten van België, maar ook van de andere landen. Onmiddellijk werd de Franse markt overspoeld door de goedkopere Engelse productie wat zowel in de Franse als in de Belgische linnenindustrie een crisis uitlokte. Sinds 1834 was de Engelse spinnerij volledig gemechaniseerd. Spoedig zou blijken dat men bij het mechanische spinnen betere resultaten boekte met het Russische dan met het Belgische of het Franse vlas. Het Russische vlas was bovendien goedkoper⁴. Vanaf 1800 kende men bij ons, — en meer speciaal te Gent op initiatief van Lieven Bauwens — de mechanische vlas-spinnerij. Het is echter pas na 1820 dat deze techniek naar Engels model een beperkte industriële toepassing begon te krijgen. Vanaf 1834 wordt de Engelse concurrentie — o.m. op de Franse markt — voelbaar; dit is aanleiding tot een ernstige inspanning ten voordele van de nieuwe industrie.

³ G. Jacquemyns, *La crise*, p. 128; E. Sabbe, *Histoire de l'industrie linière*, Bruxelles 1945, pp. 49-54.

⁴ *id.*, pp. 57-58.

Vanaf 1837 worden op diverse plaatsen in den lande mechanische spinnerijen opgericht. In 1841 telt men er 8 met tesamen 47.000 spullen. In Groot-Brittannië zijn het er reeds 1 miljoen en in Frankrijk 120.000, hoofdzakelijk in het Département du Nord. Vijf jaar later is het aantal in België meer dan verdubbeld, 96.717 spullen; maar West-Vlaanderen telt nog steeds geen enkele mechanische spinnerij. Het mechanisch spinnen verloopt niet alleen vlugger, het brengt ook minder verlies van garen bij en een betere kwaliteit door de uniforme dikte van de draad⁵.

Terwijl de spinnerij gemechaniseerd wordt, blijft het weven nog gedurende vele jaren handwerk; men brengt weliswaar technische verbeteringen aan, maar zij dringen zeer traag door tot het platte-land bij ons. Pas in 1827, 27 jaar na zijn uitvinding in Frankrijk, wordt in België het eerste Jacquard-weefgetouw gesignaleerd. In 1846 is het in het arrondissement Tielt-Roeselare nog steeds onbekend, terwijl het in Groot-Brittannië reeds algemeen verspreid was⁶.

De betekenis van deze revolutie in de vlasnijverheid wordt duidelijk als men kennis neemt van volgende cijfers: in 1805 telt men in het Scheldedepartement (Oost-Vlaanderen) 101.033 volwassen spinners en spinsters en 21.871 wevers, in 1804 in het Leiedepartement 23.233 wevers⁷. In 1840 schat men het aantal volwassen spinsters in beide provincies op 222.000 en de wevers op 57.000, te samen 277.000 textielarbeiders op een globaal aantal arbeiders van 855.000⁸. Voor 1843-44 hebben wij meer gedetailleerde cijfers.

Provincie	Spinsters	Wevers
Antwerpen	4.700	2.100
Brabant	6.800	2.000
Henegouwen	20.000	6.400
Oost-Vlaanderen	68.500	21.000
West-Vlaanderen	61.946	18.304

⁵ E. Sabbe, *o.c.*, pp. 68-92.

⁶ *id.*, pp. 92-98.

⁷ R. Blanchard, *La Flandre*, Lille 1906, p. 374.

⁸ E. Ducpétiaux, *Mémoire sur le paupérisme*, Bruxelles 1850, pp. 75-76.

Voor de beide Vlaanderen is het globaal aantal textielarbeiders teruggelopen tot 216.955. In de arrondissementen Kortrijk en Tielt-Roeselare bevindt zich het gros van de Westvlaamse textielarbeiders, namelijk 53.000 spinsters en 16.000 wevers. Bovendien telt men in West-Vlaanderen 36.859 vrouwen en 10.080 mannen die het spinnen, respectievelijk het weven, als nevenberoep uitoefenen.

In Oost-Vlaanderen tellen de arrondissementen Gent, Aalst en Oude-naarde tesamen 59.000 spinsters en 18.000 wevers⁹. Tussen 1840 en 1846 loopt het aantal textielarbeiders voor beide Vlaanderen met meer dan 100.000 terug en bedraagt 166.791 in 1846¹⁰. Bij geen enkele van deze cijfers wordt rekening gehouden met de kinderen die helpen bij het spinnen en weven. Nochtans vertegenwoordigen deze een aanzienlijk aantal: volgens een statistiek van 1846 zijn in de Belgische industrie 6.000 jongens en 8.000 meisjes tussen 9 en 12 jaar en 1.508 jongens en 4.702 meisjes onder de 9 jaar werkzaam¹¹. Volgens A Scheler is het grootste aantal van deze kinderen werkzaam in de vlasindustrie, met inbegrip van het spinnen en kantweven, namelijk 40,07 %¹².

De crisis wordt duidelijk geïllustreerd door de opgave van het aantal behoeftigen in West-Vlaanderen *aan wie hulp verleend wordt*.

Voor 100 inwoners telt de provincie in:

1837:	18 behoeftigen
1839:	20
1840:	19
1843:	23
1844:	24

Voor de steden bedraagt het aantal in 1843: 31; op het platteland: 19¹³.

⁹ Réponse de la commission pour l'amélioration de la condition des classes ouvrières et indigentes ..., in Rapport fait aux Chambres. Crédit de 2 millions alloué par la loi du 24 septembre 1845. Annexe n° XXXIV B, in Recueil des pièces imprimées ... t. 1, n° 11, p. 110.

¹⁰ G. Jacquemyns, *La crise*, p. 209.

¹¹ J. de Béthune, *La crise linrière et le paupérisme dans le Courtrais*, p. 108.

¹² A. Scheler, *Annuaire statistique* ... 1(1854), p. 142.

¹³ E. Ducpétiaux, *Mémoire* ..., p. 23. Men moet er rekening mee houden dat het begrip 'behoefte' kan verschillen van gemeente tot gemeente al naar gelang de financiële mogelijkheden van de weldadigheidsbureaux.

Tijdens de Provincieraad van 1843 verklaart de Commissie tot vaststelling van het reglement voor de nijverheidscomités, het volgende : 'Dans presque toutes les communes des districts de Thielt, de Courtrai et de Roulers la détresse est grande, il est vrai, parmi la classe ouvrière. Dans les autres parties de la Flandre occidentale, l'on peut sans doute, rencontrer aussi la pauvreté et des souffrances ; mais elles ne se présentent pas avec le même caractère de généralité. Elles ne doivent pas inspirer les mêmes inquiétudes'¹⁴.

2. MODERNISTEN EN TRADITIONALISTEN

In 1843 heerst er dus nog een relatief optimisme. Men aanziet de crisis in de vlasnijverheid als een belangrijk, maar lokaal fenomeen van economische aard. Over de maatregelen om hieraan te verhelpen lopen de meningen uiteen. Op 15 februari 1843 wordt een wetsvoorstel ingediend dat zware uitvoerrechten op het ruwe of groene vlas beoogt. De Engelse industrie reageert hierop door het stimuleren van de vlasteelt o.m. in Ierland, waardoor invoer uit België overbodig wordt. Kostbare tijd vergaat in steriele, haast Byzantijnse discussies tussen modernisten en traditionalisten. De eersten zijn voorstander van het mechanische spinnen ; de tweeden houden het bij de oude manuele huisnijverheid.

De modernisten zijn meestal terug te vinden in het (liberaal) milieu van de groothandel, zij zijn het die geconfronteerd worden met de buitenlandse concurrentie en dus ook met de buitenlandse evolutie en verwezenlijkingen. Aangezien zij over kapitaal beschikken zullen zij dan ook de eerste zijn om de grondstof ter beschikking te stellen van de arbeider, ze door hem te laten bewerken om dan zelf het product te verkopen. Geleidelijk schakelen zij over op mechanische spinnerijen en later ook weverijen waar de arbeider komt werken. Aldus gaan zij een nieuwe sociale klasse vormen : de industrieel, de man die terzelfdertijd zijn producten voortbrengt en van de hand doet¹⁵.

¹⁴ *Conseil provincial ... session de 1843*, p. 139.

¹⁵ J. de Béthune, *La crise linière ...*, p. 75.

Daar tegenover staan de traditionalisten — plaatselijke gezagsdragers, kleinhandelaars, enz. —, die blijkbaar geen inzicht hebben in de algemene economische evolutie, maar permanent geconfronteerd zijn met de dagelijkse menselijke problemen die voortspruiten uit de crisis. Het kan geen verwondering baren dat de gezagsdragers maatregelen eisen voor de onmiddellijke leniging der behoeften, dat is niet alleen een normaal menselijke houding, het is ook politiek de meest rendabele. De kleinhandelaars, de z.g. vlaskutters of 'koopkopers'¹⁶, zijn meestal opkopers volgens het truck-systeem (betaling in natura) en leveranciers van de grondstof voor spinsters en wevers. Hun bestaan zelf wordt door de crisis en de nieuwe industrieën bedreigd. Deze traditionalisten sturen aan op beschermende maatregelen voor de oude industrie en op hulpverlening aan de behoeftigen. In deze geest werd op 8 mei 1838 de *Association nationale pour le progrès de l'industrie linière* opgericht, die zou blijven bestaan tot in 1844. Haar doelstellingen traden beter aan het licht bij de titelwijziging in november 1839: *Association nationale pour la conservation et le progrès de l'ancienne industrie linière*.¹⁷ Hier ontmoeten wij voor het eerst de morele bekommernissen die mede aan de grondslag liggen van het economisch conservatisme, bekommernissen die wij later nog herhaaldelijk zullen zien opduiken. 'L'ouvrier de la campagne est plus moral, plus religieux, plus économe, plus réglé, parce qu'en gagnant de plus petites journées il a moins de luxe et dépense par conséquent d'une manière plus utile le fruit de son travail'¹⁸.

Bovendien loopt de plattelandsarbeider niet het gevaar ontworteld te worden en onder te gaan aan de verlokkingen en de zedeloosheid die heersen in de stedelijke agglomeraties¹⁹.

Deze traditionalisten genieten vanzelfsprekend de steun van de getroffen bevolking, en zij laten niet na deze bevolking te steunen in haar overtuiging, dat haar producten superieur zijn. De argumenten die daarbij o.m. in het parlement naar voren gebracht worden, en die navetteren tussen de handigheid van de vingers en de kwaliteit

¹⁶ I. Van Steenkiste, *Proef eener geschiedenis der gemeente Heule*, Kortrijk 1889, p. 159.

¹⁷ G. Jacquemyns, *La crise*, pp. 107-113.

¹⁸ Verslag van de voorzitter en de secretaris over de industrie in het Departement du Nord, opgesteld in december 1839. Geciteerd door Jacquemyns, *o.c.*, p. 111.

¹⁹ *id.*, p. 112.

van het speeksel van de Vlaamse spinster²⁰ doen ons nu eerder tragisch aan. Daarbij onderschatte men het feit, dat, zelfs al was de kwaliteit van het Vlaamse garen beter, de Engelse productie goedkoper was en dat dit in het buitenland de doorslag gaf. I. Van Steenkiste vat de gevolgen van deze toestand treffend samen als hij schrijft: 'Intussen waren er vele Vlaamse wevers naar Frankrijk vertrokken, alwaar zij het Engels garen, dat ze in hun eigen land verwensten, tot lijnwaad maakten, en aldus bij den vreemde, den grondsteen legden eener nijverheid, die later tot hinderpaal aan hun eigen vaderland zou dienen'²¹.

In 1835 werden 4.571.671 kg linnen uitgevoerd, in 1845 2.789.304 kg en in 1850 nog 1.975.179 kg²².

Het is voornamelijk onder druk van de traditionalisten dat de regeringen een aantal protectionistische maatregelen treffen. In de eerste plaats taksen op de invoer van Duits en Engels linnen (wetten van 31 juli 1834 en 25 februari 1842) en garen (KB van 17 juli 1841 en 14 juli 1843). Anderzijds enkele overeenkomsten met de bijzonderste afzetmarkten van de Belgische vlasnijverheid, waarbij gestreefd werd naar een mildering van de door die landen getroffen protectionistische maatregelen (*convention linière* met Frankrijk van 16 juli 1842, hernieuwd op 13 december 1845, een gelijkaardige overeenkomst met Nederland op 20 juli 1846)²³.

Anderzijds richt de regering de Theux op 25 februari 1840 een onderzoeksc commissie op met als taak een bilan op te maken van de actuele toestand en maatregelen voor te stellen ter verbetering van de vlasindustrie. De voorgestelde maatregelen liggen in de lijn van de opvattingen van de traditionalisten.

Afwijkend van het liberaal principe van vrije handel dat tot dan toe steeds gehuldigd was, beslist het parlement, op voorstel van de regering, in augustus 1840 op het budget 1841 een crediet te voorzien van 25.000 fr. ter subsidiëring van de vlasnijverheid²⁴.

²⁰ Debat van 21 december 1842 in de Kamers, Argumenten aangehaald door G. Jacquemyns, o.c., p. 116.

²¹ o.c., p. 163.

²² id., p. 163.

²³ id., pp. 165-171.

²⁴ id., p. 173 en Marèse Vriens, *De Houding van het parlement ten opzichte van de vlas crisis in Kortrijk (1830-1850)*, in *Standen en Landen*, dl. XLIV (1968), p. 234.

3. DE COMITÉS INDUSTRIELS

Vanaf 1840 worden in verschillende gemeenten van de provincie, op initiatief van de *Association nationale pour la conservation et le progrès de l'ancienne industrie linière*, comités opgericht met de bedoeling werk te verschaffen aan spinsters en wevers. Te Pittem wordt het *Comité voor de Vlasnijverheid* gesticht op 24 november 1840. Het verleent werk aan 150 spinsters en een aantal wevers, en geniet steun van Rijk, Provincie en gemeente.

Op 21 oktober 1843 wordt dit 'Vlascomité' vervangen door een 'Nijverheidscomité' dat vlas opkoopt, ter bewerking uitdeelt, en dan het garen of het weefsel weer verkoopt. Ook deelt het spinnewielen uit. Op 1 september 1847 wordt dit 'Nijverheidscomité' afgeschaft omdat ondertussen een 'modelwerkhuis' was ingericht²⁵.

Te Klerken wordt op 28 november 1840 een 'Comité van ondersteuning' opgericht, dat in 1845, onder impuls van de geestelijkheid, omgevormd wordt tot een 'Werk-Comité' dat een 'werkwinkel' of modelatelier inrichtte²⁶.

Aangespoord door het initiatief van de *Association nationale* heeft de regering Nothomb in 1842 het inzicht de door deze vereniging opgerichte 'Comités industriels' te erkennen en er andere op te richten in de door de crisis getroffen gemeenten; daarvoor doet zij beroep op de provinciale overheid. Op 7 juni 1843 richt de gouverneur van West-Vlaanderen aan al zijn gemeentebesturen een brief waarin hij vaststelt dat 'de armoede ten gevolge van den lydenden toestand der vlasnyverheid' onder de bevolking meer en meer toeneemt, en hen derhalve verzoekt 'van dezen brief tot onderwerp te doen strekken uwer ernstige overwegingen, u ten dien eynde te verstaen met de bestueren van weldadigheyd, en my voor het eynde dezer maend te doen toekomen een rapport over de maetregelen die u het geschiktst zullen voorkomen om den lydenden toestand der arbeydende klasse te verzagten'.²⁷

De resultaten van deze enquête en de voor te stellen maatregelen worden besproken in de zitting van de Provinciale Raad van 19 juli 1843.

²⁵ V. Arickx, *Geschiedenis van Pittem*, Pittem 1951, p. 190.

²⁶ J. Janssen, *Klerken in de 'Goen ouden tijd'*, Antwerpen 1964, pp. 44-45.

²⁷ *Mémorial administratif*, 7(1843) t. 1, pp. 495-497.

De commissie stelt vast dat de crisis zich beperkt tot de vlasverwerkende gebieden. Onder de voorgestelde maatregelen ter verbetering van het lot van de arbeiders wordt in de eerste plaats vermeld: het verschaffen van werk.

'En offrant le travail à qui peut travailler, l'autorité publique enlève toute excuse à la fainéantise; elle conserve les habitudes de moralité parmi le peuple, elle donne à l'assistance une forme moins humiliante'²⁸. Deze Saint-Simonistische kijk op de hulpverlening wordt echter enigszins getemperd door de bijkomende overweging die wij hier integraal overnemen, en die kenschetsend is voor de houding van de overheid — dus de burgerij — ten opzichte van de arbeider.

'Le travail public ne serait organisé que dans les communes désignées par la Députation permanente du Conseil provincial. Généraliser cette mesure sans nécessité absolue ou sans chances raisonnables de succès, *faire considérer le travail pour les indigents comme un droit et non comme une faveur*, ce serait aux yeux de la commission ajouter aux difficultés de la situation actuelle, des embarras nouveaux; ce serait s'exposer peut-être à créer pour l'avenir des dangers réels qu'il est d'une administration sage de prévoir et d'éviter'²⁹.

Deze werkverschaffing zal georganiseerd worden — overeenkomstig een suggestie van de regering — door een 'comité industriel' bestaande uit 3 à 5 leden, aan wie vrijheid gelaten wordt in de keuze en de modaliteit van het werk.

Toch geeft de commissie enkele nuttige wenken: het ontginnen van braakliggende gronden, en vooral het verspreiden van verbeterde werktuigen en productieprocedures, het ter beschikking stellen van de grondstoffen voor het spinnen en het weven, en het invoeren van een kwaliteitsmerk voor het handgeweven linnen. Rekening houdend met de vele klachten vanwege de gemeentebesturen, pleit de commissie voor de verbetering van de wetgeving op de bedelarij, de landloperij en in het algemeen de openbare liefdadigheid, o.m. door een coördinatie van de openbare liefdadigheid en de openbare onderstand.

²⁸ *Conseil provincial, Session 1843, in Mémorial administratif, 1843 t. 2, p. 445.*

²⁹ *id.*, p. 446. Wij cursiveren. Deze uitdrukkelijke stellingname tegen het recht op arbeid moet wellicht ook gezien worden in het geestelijk klimaat van die tijd. Het recht op de arbeid is één van de stellingen van het Fouriérisme dat in die jaren in België verspreid werd door V. Considérant.

'La mendicité et le vagabondage deviennent une profession ayant ses bénéfices assurés. Le vagabondage a pris dans ces derniers temps une extension que les autorités locales signalent comme intolérable. Il faut à tout prix que cet abus soit réprimé'³⁰.

Op 12 augustus 1843 wordt het reglement op deze *comités industriels* bij Koninklijk Besluit goedgekeurd.

Zoals hoger aangestipt wordt te Pittem een nijverheidscomité gesticht op 21 oktober. Op 3 november 1943 wordt een dergelijk comité opgericht te Hoogdele, om 'werk te verschaffen aan de ledigzittende spinsters en wevers'³¹. Hetzelfde gebeurt te Ledegem, te Geluwe waar 500 spinsters en kantwerksters werkloos zijn³², en te Zedelgem waar de gemeenteraad beslist 'ook ander werk dan spinnen en weven te bezorgen ... Doch men gelukt er niet mede het werkgebrek te verhelpen, en het verval der vlasnijverheid maakt dat bijna al de inwoners van het zuidelijk gedeelte der gemeente bezemmakers en berkensnijders worden en de bossen veel te lijden hebben'.³³

De werking van deze comités gaf spoedig aanleiding tot misverstanden, misbruiken en misnoegdheid o.m. door de concurrentie die aldus ontstond in het nadeel van arbeiders die niet genoten van de steun van die comités.

Op 25 maart 1844 wordt bij Koninklijk Besluit te Gent een *Comité central d'industrie* opgericht, die beoogde de werking en het reglement van de andere comités te coördineren. Dit zou niet baten. In de meeste gevallen traden de industriecomités nagenoeg uitsluitend op als liefdadigheidsinstellingen. Zij boekten dan ook angstwekkende deficieten.

In volle voedselcrisis, nl. op 28 september 1846 zal de 'Commissie-De Brouckère', — waarin o.m. Westvlaamse traditionalisten zetelen, zoals Mgr. D. de Haerne —, op verzoek van de minister van Justitie een verslag opstellen waarin de maatregelen worden beoordeeld die tot dan toe door de regering waren genomen ten voordele van de vlasnijverheid³⁴.

³⁰ *id.*, p. 451.

³¹ D. De Laey, *Geschiedkundige aantekeningen over Hoogdele*, Rousselaere 1902, p. 249.

³² E. Huys, *Geschiedenis van Gbeluwe*, 2e uitgave, Kortrijk s.d., p. 159.

³³ Fr. Ronse, *Zedelgem-Veldegem. Beschrijving en Geschiedenis*, Torhout 1934, p. 265.

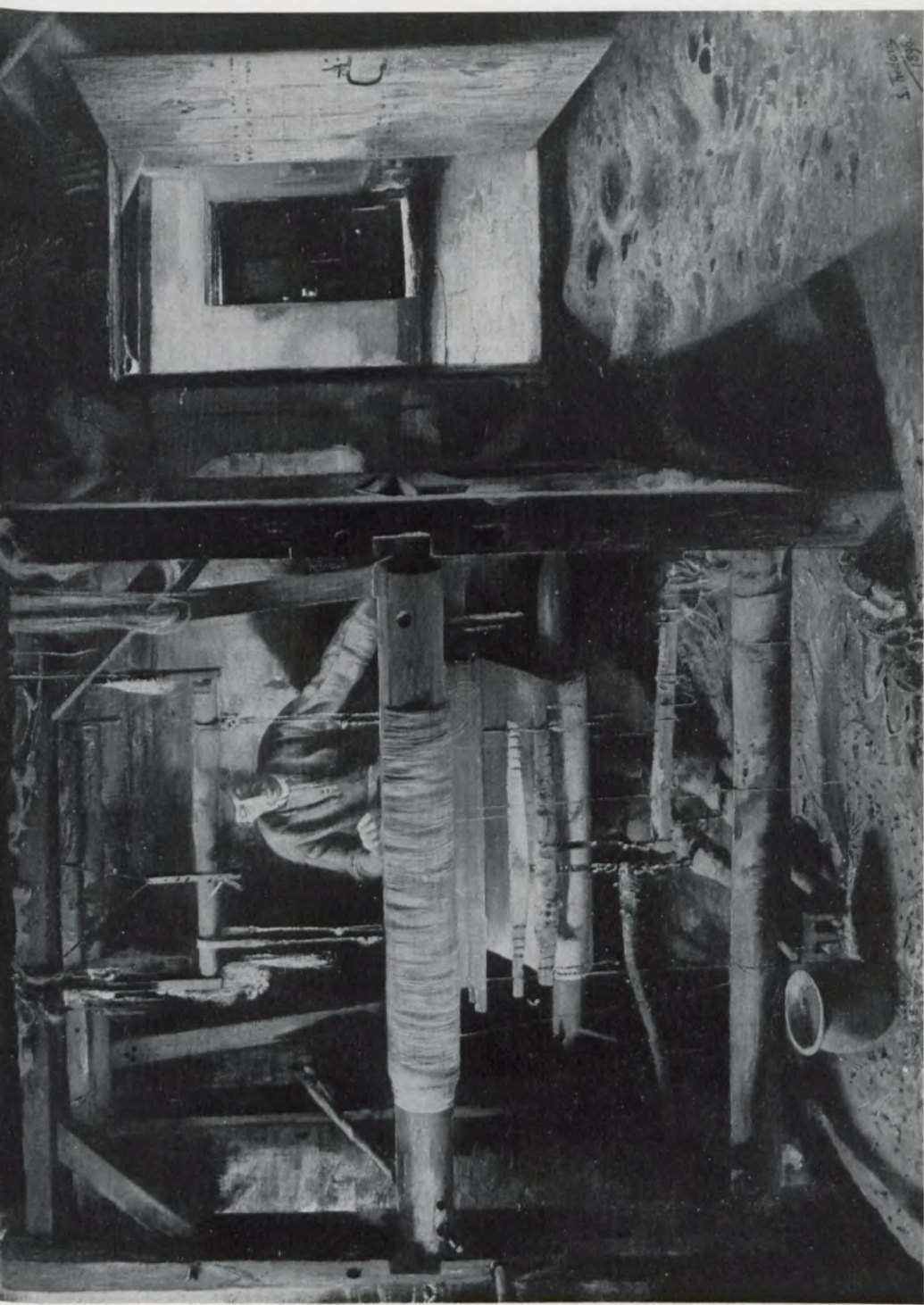
³⁴ Annexe n° XXXIV B van het *Rapport fait aux Chambres ...*, in *Recueil des pièces imprimées ...*, t. I - n° 11, pp. 109-121.

In dit verslag wordt vooreerst een balans opgemaakt van de crisis : 'L'erreur, l'aveuglement, le préjugé ont fait beaucoup de mal ; mais ils avaient en leur faveur le souvenir brillant du passé. Sans donc tenir compte des progrès, qui se faisaient autour de nous, sans préoccupation des efforts heureux d'autres peuples, on a, lorsque la crise s'est dévoilée, forcé en quelque sorte l'avenir[!] à persévérer dans la voie ancienne ; on lui a persuadé que ses produits étaient supérieur à tous les autres ; on s'est perdu en divagations sur la force et l'élasticité du fil, sur la qualité et la couleur de la toile, sans s'inquiéter des besoins, ni des goûts de la consommation tant intérieure qu'étrangère.

Plus tard, on s'est ému, on a compris que les outils étaient défectueux ; on a senti que quand le temps marchait, il fallait se mouvoir aussi. On s'est donc remué. On a distribué des outils perfectionnés, appris aux travailleurs à en faire un bon usage. En outre, il a été institué des comités industriels, fait des règlements provinciaux, organisé des écoles d'apprentissage de métiers, distribué des subsides, pendant que le gouvernement faisait un appel aux négociants, aux armateurs et aux commissionnaires pour qu'ils se missent en rapport avec les tisserands'.

De commissie laakt het oprichten van teveel kantscholen die bedoeld waren om de eenzijdigheid van de huisnijverheid te doorbreken : 'on s'est efforcé d'élargir le cercle où florissait le travail du fuseau, et, pour premier résultat, on a obtenu une baisse de 15 % dans le prix de vente, baisse qui frappe durement l'ouvrière'. Vervolgens neemt de commissie de industrie-comités onder de loupe. Op zichzelf zijn het nuttige instellingen 'mais le plus souvent, le mal actuel, la misère du moment, ont seuls occupé la pensée des comités, et dans beaucoup de communes on n'a songé qu'à procurer du pain, aujourd'hui, à la population, sans la perspective du lendemain ... Un grand nombre d'entre eux sont devenus de véritables bureaux de bienfaisance ; ils agissent sans discernement et nuisent à l'industrie qu'ils auraient dû relever'.

De commissie keurt de maatregelen goed die getroffen werden voor het verbeteren van de vlasindustrie, en pleit voor de doorvoering van de mechanisatie, verbeterde methodes voor het bleken en het bereiden van het linnen en het zoeken van nieuwe afzetgebieden. Dit zou

'De Huiswever', door Léon Frédéric,

Koninklijk Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel,
foto ACL, Brussel

de taak zijn van een 'société d'exportation', die echter vooral zou moeten instaan voor het verdelen en organiseren van het werk in het binnenland en het ter beschikking stellen van de grondstoffen.

4. DE SOCIÉTÉ D'EXPORTATION

Het idee van een nationaal exportorganisme voor de Belgische nijverheid in het algemeen en de vlasindustrie in het bijzonder, was reeds in 1835 door de Kamer van Koophandel van Brugge goedgekeurd en in 1840 door de commissie belast met een enquête voor de vlasindustrie, opnieuw naar voren gebracht.

In januari 1841 werd hierover het advies van de handelskamers ingewonnen. Dit advies was verdeeld. In 1842 wordt het idee hernomen door de provinciale overheid van Oost-Vlaanderen. In 1845 wordt het door de minister van Buitenlandse Zaken opnieuw voorgelegd aan het advies van een gemengde commissie van parlementairen en vertegenwoordigers van de handelskamers, en door de minister van Justitie in september 1846 aan de Commissie-De Brouckère.

Het advies van deze commissie dat wij hoger gaven, wijkt af van de algemene opvatting en wil aan dit exportorganisme in feite de organisatie van de binnenlandse productie toevertrouwen. Deze opvatting wordt bestreden in een officiële nota van Ed. Ducpétiaux op 31 oktober 1846. Ofschoon iedereen akkoord gaat over het principe van een dergelijk organisme, blijkt de grote struikelblok zijn financiering te zijn en de vorm waarin dit kan gebeuren. De enen zijn van oordeel dat het kapitaal 20 à 30 miljoen moet bedragen en moet samengebracht worden door de overheid en privé-organismen, anderen menen dat 5 miljoen kunnen volstaan en dat de onderneming exclusief in handen van de overheid moet blijven. Op 24 december 1846 dient de minister van Buitenlandse Zaken, A. Dechamps, een wetsontwerp in tot oprichting van een 'société commerciale d'exportation'. Op 17 maart 1847 worden de conclusies van de Kamercommissie over dit wetsontwerp neergelegd.

Op 12 juni treedt de regering de Theux af, als gevolg van de wetgevende verkiezingen waarbij de liberalen evenveel zetels veroverden als de katholieken. Op 12 augustus legt de liberale regering Rogier

de eed af. In een programmaredo op 4 december 1847, kondigt Ch. Rogier de oprichting aan van een tijdelijke 'société commerciale'; hij meent dat alle meningsverschillen hierover nu geëffend zijn en bestempelt dit project als de bekroning van alle maatregelen die ten voordele van Vlaanderen genomen werden. Op 23 februari 1848 legt de minister van financiën in de Kamer een wetsontwerp neer voor het toekennen van een krediet van 25 miljoen voor werken van openbaar nut en andere maatregelen van algemeen belang; hierin is de oprichting van een 'société d'exportation' begrepen. Het wetsontwerp werd echter nooit besproken³⁵, terwille van de gewijzigde politieke omstandigheden, waar wij later op terugkeren.

5. DE MODELATELIERS

Ingevolge de vele kritiek op de *comités industriels* neemt de regering de Theux maatregelen om aan deze comités een nieuwe bestemming te geven.

Zo komt op 8 maart 1847 te Brugge voor het eerst het pas opgerichte *comité central* samen, dat tot opdracht heeft verbeteringen aan te brengen aan de vlasindustrie.

'Le comité a été installé; il a procédé ensuite à l'examen de plusieurs mesures reconnues urgentes, et a adopté entre autres, le principe de l'institution d'ateliers d'apprentissage et de perfectionnement dans les villes de Courtrai et de Thielt, dont le but principal serait, quant à la première de ces villes, d'introduire le tissage d'étoffes nouvelles, et quant à la seconde, de propager les instruments perfectionnés de filage et de tissage en ce qui concerne la fabrication des toiles. L'utilité du numérotage a particulièrement fixé l'attention du comité qui déjà a arrêté la distribution d'une certaine quantité de dévidoirs métriques, d'après le système de Courtrai, qui a été adopté aussi par le comité de Gand'³⁶.

³⁵ *Annales parlementaires 1846-1847, Chambre des Représentants séance du 24 décembre 1846. Document n° 82*, pp. 463-469 en p. 1174, Rede van Rogier op 4 december 1847. *Annales parlementaires 1847-1848*, pp. 200-204 en *séance du 23 février 1848. Document nr. 132, id.*, p. 968.

³⁶ *Moniteur belge du 10 mars 1847. Partie non officielle*, p. 632.

De oprichting van modelateliers was echter vooral het werk van de regering Rogier. Tussen 1 juli 1847 en november 1850 werden in 34 gemeenten van West-Vlaanderen 39 modelateliers opgericht, waarbij vooral betracht werd een diversifiëring van de textielindustrie door te voeren³⁷. Negen van deze ateliers stonden onder de leiding van industriëlen, 30 onder de leiding van directiecomités. De leerjongens verdienden er 30 à 60 centiemes per dag, de volwassenen 1 à 2 fr.³⁸.

Valère Arickx licht ons in over de werkwijze van een dergelijk modelatelier: dat van Pittem. Het werd in oktober 1846 gesticht door de pastoor, die zelf het groen vlas koopt, het laat oogsten door de erkende armen en ouderlingen, en het dan laat spinnen en weven in zijn school door de wezen en de werklozen. In de school staan 19 moderne weefgetouwen waarvan 2 gebruikt worden voor her-scholing van de wevers. Tot in 1850 is er een atelier waar ook de vrouwen leren spinnen en weven. Op 6 januari 1849 wordt dit modelatelier te Pittem door de staat erkend, en zal pas per 1 januari 1915 ophouden te bestaan. In 1848 verdient een wever er 0,63 fr. per dag, een spinster 0,29 fr.³⁹.

Een voorbeeld van diversifiëring van de nijverheid treffen wij aan te Zwevegem, waar in 1847 'met de ieverige medewerking van den heer onderpastoor Desmedt, een borduurschool van St.-Gallwerk' wordt opgericht. Twee Zwitserse borduursters komen er het werk aanleren. Niettemin zal het gemeentebestuur toch verplicht zijn nog in 1856 een weverswerkhuis op te richten⁴⁰.

6. DE KANTSCHOLEN

Een ander gelijkaardig initiatief om de bevolking hulp te verlenen was de stichting van kantscholen. De kantscholen — circa 1835 telt Brugge er 200 — zoals de kantnijverheid, werden tot halfweg de jaren dertig nagenoeg uitsluitend aangetroffen in de steden: Brugge, Ieper, Kortrijk, Menen. 'La foire de Beaucaire est le régulateur pour

³⁷ G. Jacquemyns, *o.c.*, Annexe XIV A, pp. 431-432.

³⁸ J. de Bethune, *La crise linière* ..., p. 116.

³⁹ V. Arickx, *o.c.*, pp. 192-193.

⁴⁰ K.F. Van de Venne, *Geschiedenis der Gemeente Sweveghem*, Kortrijk 1866, p. 68.

le prix des dentelles ; si le débit y est considérable, le prix des dentelles augmente dans les pays ; si au contraire on y vend peu, le prix en diminue et la fabrique en est moindre.' aldus Ph. Vander Maelen in 1836⁴¹.

Het is pas circa 1837 dat men op het platteland het vervaardigen van kant ingevoerd heeft om ook daar de vrouwen de gelegenheid te bieden iets bij te verdienen.

In 1838 wordt te Zwevegem een kantwerkschool gesticht 'om de gevolgen van den val der oude vlasspinnerij ..., die zich reeds deden voelen, te keer te gaan en te verzachten'⁴². I. Van Steenkiste situeert de opkomst van de kantnijverheid te Heule in 1840⁴³.

In 1845 telt men in het arrondissement Roeselare-Tielt op de 35 gemeenten, 26 kantscholen die samen 3.140 leerlingen tellen en zo maar even 116.323 m kant voortbrachten in één jaar⁴⁴.

In de 35 gemeenten van het arrondissement Kortrijk telt men in 1846, 43 kantscholen met 3.976 leerlingen (in 1844 waren zij 2.082 in aantal)⁴⁵. In beide gevallen wordt het aantal kantwerksters die thuis werken niet meegerekend. Voor Roeselare-Tielt schat de commissaris hun aantal gelijk aan dat van de leerlingen van de scholen, hetzij $\pm$ 3.000. Voor het arrondissement Kortrijk schat J. Vrancken het aantal kantwerksters op 5 à 6.000, hetzij 1/4 van de globale bevolking⁴⁶.

De noodlottige gevolgen van de oprichting van deze kantscholen kunnen moeilijk overschat worden, omdat zij gesticht werden ondermeer in deze gemeenten die voorheen een vlasverwerkende huisnijverheid kenden, maar geen vlaswinning. Het ziet er naar uit dat de overheid, met de beste bedoelingen de vlasverwerking door kantproductie vervangen heeft, en aldus overtuigd is het probleem te hebben opgelost. Zij zag blijkbaar niet in dat zij één vorm van huisnijverheid verving door één andere vorm. En dat het gevaar precies stak zowel in het monoïde karakter van deze verandering, — afge-

⁴¹ *Dictionnaire géographique de la Flandre occidentale*, Bruxelles 1836, pp. 101-102.

⁴² K.F. Van de Venne, *o.c.*, p. 67.

⁴³ *o.c.*, p. 163.

⁴⁴ *Rapports faits par Messieurs les commissaires d'arrondissement ... 1845*, p. CCXXII.

⁴⁵ *id.*, 1846, p. CLXXXII.

⁴⁶ *Topographie médicale de l'arrondissement administratif de Courtrai*, Bruges 1853, p. 120.

zien nog van het feit dat kant een modeartikel is — als in het feit dat zij aldus, tegen de evolutie in, de huisnijverheid hardnekkig maar artificieel in stand hield.

In zijn *Parochieboek of beschrijving van Ruisselede* noteert G.F. Tanghe 'In voormalige tijden leefden de inwoners voornamelijk van den landbouw en van de vlasnijverheid: de eerste bestaanmiddel is gebleven en merkkelijk vermeerderd door het uitroden van bossen; de tweede is bijna verdwenen, maar zij wordt vervangen door het speldewerk en een nieuwe weverij. Er zijn nu meer landbouwers dan eertijds, en bijna zoveel speldewerksters dan eertijds spinsters⁴⁷. De oprichting van deze kantscholen sproot niet alleen voort uit economische beweegredenen, maar ook uit sociale en religieuze. Men hield de vrouwen en de meisjes bezig, en men hield ze van de straat. Op vele plaatsen ook maakte men van deze kantscholen gebruik om aan de jeugd voedsel en kleren te verschaffen, alsook enig algemeen onderwijs, — 45 % van de bevolking in Vlaanderen was toen nog analfabeet⁴⁸. J. Deguffroy geeft veelzeggende cijfers over de kwaliteit van dit 'algemeen onderwijs' in zijn berekening van het analfabetisme onder de Tieltsse kantwerksters tussen 1831 en 1870. Tussen 1831 en 1840 zijn 80 % hiervan niet in staat hun naam te schrijven bij hun huwelijk, van 1841 tot 1850 loopt dit cijfer terug tot 77 %, van 1851 tot 1860, bedraagt het 71 % en van 1861 tot 1870: 61 %⁴⁹. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke opgang van de kantnijverheid haar ondergang inhield.

Zowel de commissaris van Roeselare-Tielt als deze van Kortrijk waarschuwen in identieke bewoordingen dat het hoog tijd is dit initiatief in te dijen, wil men een crisis vermijden, omdat de kant bij-

⁴⁷ o.c., Brugge 1861, p. 7.

⁴⁸ J. de Béthune, *La crise linière* ..., p. 107; E. Ducpétiaux geeft volgende statistiek voor het lager onderwijs in 1830: (*Des moyens de soulager* ..., Annexe 3)

Oost-Vlaanderen: 1 leerling voor 19,12 inwoners

Limburg 18,97

West-Vlaanderen 17,43

Brabant 15,89

Antwerpen 15,82

Luik 13,44

Henegouwen 9,91

Namen 7,90

Luxemburg 7,20

⁴⁹ J. Deguffroy, *De Tieltsse arme leer- en werkscholen en het lager onderwijs in het midden van de 19e eeuw (1840-1850)*, in *Stonden en Landen*, dl. XLIV (1968), p. 261.

zonder afhankelijk is van de mode, en dat ook daar de mechanisatie zich plots kan manifesteren als een vloedgolf.

Hun woord werd bewaarheid in 1848 toen de revolutie uitbrak in Frankrijk — de bijzonderste afzetmarkt — en alle uitvoer van kant stopgezet werd. In maart 1848 schat de commissaris van Ieper het aantal werkloze kantwerksters in zijn arrondissement op 10.000⁵⁰.

Nadien zou de kantnijverheid — als huisnijverheid — opnieuw tot grote bloei komen. Rond 1860 schat men het aantal kantwerksters in België op 130.000. In 1875 op 150.000. In 1890 is hun aantal echter teruggelopen tot 48.550, omdat er met kant geen brood meer te verdienen was⁵¹.

'Le soutien délibéré dont a bénéficié la fabrication de la dentelle, tant de la part des pouvoirs publics que des principales institutions sociales, est l'exemple, presque caricatural, de la politique économique suivie dans les Flandres durant tout le XIXe siècle'.⁵²

⁵⁰ J. De Smet, *De crisis in de Westvlaamse kantnijverheid in 1848*, in *Biekorf*, 53(1952), pp. 174-176.

⁵¹ B. Verhaegen, *o.c.*, vol. II, pp. 232-233, 263. Zie ook Philip H. De Pillecyn, *Sociaal probleem en verhalend proza 1830-1886*, Antwerpen 1967, p. 94 en 99.

⁵² B. Verhaegen, *o.c.*, p. 234.

hoofdstuk II de voedselcrisis

I. OORZAAK EN VERLOOP

De gevolgen van de crisis in de vlasnijverheid zoals wij die tot nog toe beschreven hebben laten zich misschien nog het best aflezen uit volgende cijfers: in het district Roeselare bedraagt het gemiddelde dagloon van een spinster in 1840: 22 centiem (in Duitsland is het op dat ogenblik 30 à 50 centiem); in het district Tielt bedraagt hetzelfde loon in 1845: 15 centiem¹.

Deze crisis neemt voortdurend scherpere afmetingen aan. Maar in de tweede helft van juli 1845 treft een nieuwe ramp plots het ganse land: de aardappeloogst wordt aangetast door de *phytophthora infestans* een soort schimmel die de bladeren en vervolgens de knollen aantast en de plant doet afsterven — het zou echter een hele tijd duren voor men een juist inzicht kreeg in de werkelijke oorzaak, en voor men dus de gepaste middelen vond om de ziekte te bestrijden².

De streek van Kortrijk schijnt het eerst aangetast te zijn, gevolgd in enkele dagen tijd door het ganse land en door nagenoeg alle Europese landen³.

De aardappel was in onze streken, in een tijdspanne van nauwelijks honderd jaar, van agrarische curiositeit opgeklommen tot de voedingsplant bij uitstek. In 1713 wordt de aardappel nog niet gebruikt. In

¹ *Rapports faits par Messieurs les commissaires d'arrondissement en 1845*, [Arrondissement Thielt-Roulers], pp. CXCVCXCXVII.

² De *Phytophthora infestans* doet zich niet alleen voor bij aardappelen maar ook bij druiven. In 1845 manifesteerde zij zich voor het eerst in Engeland, en twee jaar later in Frankrijk, waar zij vooral vanaf 1850 noodlottige gevolgen had en ondermeer meebracht dat men alcohol begon uit suikerbieten te destilleren. Pas in 1883 ontdekte de Franse botanicus Millardet een definitief bestrijdingsmiddel: de Bordeauxse pap. Cfr. B. Dupiney de Vorepierre, *Dictionnaire français illustré*, Paris 1867, t. 2, p. 1338 en J. Moens, *Korte historische schets van de bestrijding van de aardappelplaag*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 30(1971)6, pp. 333-340.

³ G. Jacquemyns, *La crise ...*, pp. 249-254.

1740 wordt hij reeds verhandeld op de markten. In 1764 zijn er nog Vlaamse dorpen waar de aardappelteelt onbekend is. In 1775 wordt hij aangezien als het voedsel der armen, 'quoique également mangé et estimé par toutes les conditions'⁴.

Reeds in 1841 doet zich bij ons op sommige plaatsen een aardappelplaag voor: te Zedelgem is de oogst 'slechts de helft der gewone jaren'⁵, te Moorslede schijnt de mislukking van de aardappeloogst te wijten te zijn aan hevige en langdurige onweders die de velden onder water zetten⁶. Ook te Klerken is er sprake van een slechte oogst⁷. In 1845 noteert Judocus Wille te Ussel: 'reeds vier jaren hebben wij gezien, op sommige plaatsen, dat er bij geheele partijen aardappelen geplant, vele ten achtere gebleven zijn'⁸.

In 1843 waarschuwt de gouverneur van West-Vlaanderen in zijn openingsrede van de Provinciale Raad voor de toenemende verbastering van de plant, hij vraagt zich af of er niet moet gedacht worden aan invoer van nieuwe teeltaardappelen uit Amerika en beveelt ook aan het zaad van de plant uit te zetten⁹.

In 1845-1846 is men er algemeen van overtuigd dat de oorzaak van de plaag te zoeken is in atmosferische omstandigheden: 'Les premiers jours du mois de juillet ont été marqués par de fortes chaleurs, suivies de nuits froides, et même glaciales et par d'abondantes pluies; la plante surexcitée dans sa végétation par une constante humidité n'a pu résister à ces brusques changements de la température'¹⁰, aldus de arrondissementscommissaris van Kortrijk. Zijn collega van Oostende — een soort M. le Sous-préfet aux champs — heeft een geleerder en optimistischer kijk op de zaak: '... la maladie qui avait atteint ce tubercule et dont le progrès est principalement à attribuer au défaut de soins après la récolte, semble s'être arrêtée, ou pour mieux m'exprimer les sucs morbides se sont décomposés, desséchés au point de perdre leur principe putréfactif; on a remarqué que des tubercules fortement attaqués sont aujourd'hui entièrement sains

⁴ H. Van Houtte, *Histoire économique*, pp. 452-453.

⁵ Fr. Ronse, *Zedelgem* ..., p. 264.

⁶ M. Van den Weghe, *Geschiedenis van Moorslede*, Yper s.d., p. 120.

⁷ J. Janssen, o.c., p. 44.

⁸ A. Viaene, *De ongelukkige jaren veertig*. Uit het Handboek van Judocus Wille 1840-1845, in Biekerf, 57(1956), p. 42.

⁹ Conseil provincial, session 1843, in *Mémorial administratif* 1843 t. 2, pp. 313-314.

¹⁰ *Rapports faits par Messieurs les commissaires d'arrondissement* ..., 1845, p. CXXXVII.

dans les parties intactes et présentent tous les indices d'une parfaite germination ; il est donc à supposer que le fléau aura cessé avec la cause, et comme on est généralement d'accord d'attribuer celle-ci à un excès d'humidité, il semble qu'il y a lieu d'être rassuré quant au résultat des prochains semis de tubercules indigènes, pour lesquels il existe des approvisionnements qui excèdent les besoins et que l'appât du gain avait dérobés à la vente¹¹.

De feiten zouden de commissaris gedeeltelijk tegenspreken. De aardappelplaag manifesteert zich nog tot in 1850.

Gemiddelde aardappelopbrengst per hectare, in hectoliter¹² :

	Normaal	1845	1846	1847	1848	1849	1850
West-							
Vlaanderen	219,27	10 à 15	127,87	—	100	140	120 à 160
Oost-							
Vlaanderen	200,04	18	105,68	100	40 à 100	150	30 à 140

In West-Vlaanderen verminderde de aardappeloogst in 1845 met 92,4 %, in Oost-Vlaanderen met 90,7 %. Dit bracht de gemiddelde hoeveelheid aardappelen per inwoner en per jaar van 325 kg op 27,5 kg¹³.

In 1846 mislukte bovendien de roggeoogst — het andere hoofdvoedsel van de arme — terwijl de oogst van de andere gewassen als zeer middelmatig wordt bestempeld¹⁴.

De prijs van de aardappelen die, te Menen, normaal 4 à 5 fr. per 100 kg was, stijgt tot 25 fr. ; de rogge stijgt er van 14 fr. tot 57 fr. de hectoliter (108 kg)¹⁵.

In het arrondissement Tielt-Roeselare evolueert de prijs van het brood en de aardappelen als volgt (in centiem)¹⁶ :

¹¹ *id.*, p. XXXV.

¹² G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 255.

¹³ *ibid.*

¹⁴ Aldus o.m. de arrondissementscommissaris van Veurne-Diksmuide cf. *Rapports ... 1846*, p. XLVII. Zie ook J. Delbaere-Dumoulin, *De Aardappelplaag in 1845. Dagboekanteekeningen van Felicitas Rommel*, in *Biekorf*, 57 (1956), pp. 74-76.

¹⁵ Rembry-Barth, *Histoire de Menin*, Bruges, t. III (1881), p. 241.

¹⁶ *Rapports ... 1846*, p. LXXXIII.

	1844	1845	1846	1847 (1 ^e /4)
korenbrood	20	22	26	41
roggebrood	14	15	21	34
aardappelen (per kg)	3,65	6	9,13	12,5

In 1845 verdient een spinster te Tielt gemiddeld 16 centiem per dag, een landbouwarbeidster — voeding inbegrepen — 38 centiem, een landbouwarbeider — voeding inbegrepen — 52 centiem¹⁷.

Het moet dan ook geen verwondering baren dat het aantal behoeftigen *aan wie hulp verleend wordt*, dat in 1837 18 op 100 inwoners bedroeg, en in 1844 reeds 24 op 100, stijgt tot

1845 : 33 op 100 inwoners

1846 : 35

1847 : 37

1848 : 34

Voor het eerst ook zullen de behoeftigen op het platteland hun lotgenoten uit de steden in aantal overtreffen :

	Platteland	Steden
1843	19 op 100 inwoners	31 op 100 inwoners
1846	35	37
1847	37	37
1848	35	32

Terwijl voor het ganse land het aantal als behoeftigen erkende inwoners in 1847 voor stad en platteland 37 op 100 bedraagt, zien de cijfers voor West-Vlaanderen er uit als volgt¹⁸ :

¹⁷ *id.*, p. CVIII.

¹⁸ Al deze cijfers zijn ontleend aan E. Ducpétiaux, *Mémoire sur le paupérisme*, pp. 23-24.

Arrondissement	Brugge :	23 op 100
	Veurne :	24
	Oostende :	32
	Ieper :	32
	Kortrijk :	39
	Diksmuide :	41
	Tielt :	42
	Roeselare :	43

Het zijn dus vooral de vlasverwerkende arrondissementen die het zwaarst getroffen werden. De bijzonder klaarziende arrondissements-commissaris van Tielt-Roeselare, Ch. Vandamme, geeft ons een helder inzicht in de *werkelijke* toestand van zijn arrondissement. In 1845 telt het reeds 45.805 behoeftigen op 130.954 inwoners, hetzij 35 op 100.

Het aantal behoeftige families is 9.101, het aantal niet behoeftige families 17.029. Van deze laatsten zijn er 10.003 belastingplichtige gezinshoofden die moeten instaan voor het onderhoud van de 45.805 behoeftigen. De anderen, ongeveer 35.130 inwoners, hebben een bezit dat te gering werd geschat om zelfs een taks te betalen van 1 frank voor het 'abonnement' (een hoofdelijke taks). 'Or, celui qui ne peut plus porter une part aussi minime dans les charges communes est bien près d'avoir besoin des autres. Le manque de travail pendant quelques semaines ; un nouvel abaissement de salaire ; une maladie ; un grand nombre d'enfants ; en un mot : l'événement le plus ordinaire peut le contraindre à recourir à la charité publique'.¹⁹ Op een bevolking van 130.954 mensen zijn er dus 80.935 of $\pm 60\%$ wier levensstandaard beneden het gemiddelde ligt.

G.F. Tanghe komt tot een gelijkaardige vaststelling betreffende Bovekerke (arrondissement Diksmuide): 'behalve meer dan het vierde deel [van de bevolking] hetwelk ten dischboeke staat aangeschreven, mag men er wel nog zo vele bijvoegen die niet beter zijn dan de dischgenoten, zodat meer dan de helft van de parochie

¹⁹ *Rapports ... 1845*, p. CXCIIL.

arm is !'²⁰. Ook J. Vrancken bevestigt dit percentage voor de stad Kortrijk : op 21.074 inwoners genieten er 10.046 de openbare steun in 1848²¹.

Begin 1847 beschrijft commissaris Vandamme de toestand van de behoeftigen in Tielt-Roeselare als volgt :

'Les indigents sont, depuis plusieurs mois, réduits à une nourriture que je ne croirais pas destinée à des hommes, si je n'avais vu, de mes yeux, ces déplorables repas.

Ajoutez à celà, qu'il manque à cette triste alimentation la condition la plus essentielle : la quantité'.²²

Zijn collega van Kortrijk is explicieter :

'On éprouvera surtout une profonde pitié pour tant de malheureuses familles, soumises à toutes les tortures de la faim et qui, pour l'apaiser, n'ont eu d'autres aliments que la fane des navets et les herbes sauvages'.²³

En Cyriel Vande Walle-Willems tekent in 1952 te Handzame uit de volksmond de herinnering op 'hoe de arme lieden in die tijd bij de landbouwers gingen vragen de kleine raapjes te mogen oogsten, die het uittrekken voor de koeien niet waard waren. Die rapenkost moest de aardappelen vervangen'²⁴.

In de Kamerzitting van 11 februari 1847 vermeldt volksvertegenwoordiger Desmet dat er te Nederbrakel een relletje ontstaan was rond de verkoop van hondenvlees à 6 centiem het pond, omdat iedereen niet kon bediend worden, en dat te Espe bij Aalst een paardenkreng werd weggesleept en door de behoeftigen opgevreten²⁵.

De gevolgen van deze toestanden laten niet op zich wachten. Reeds op 26 april 1845 — dus nog voor de voedselcrisis — had dezelfde volksvertegenwoordiger De Smet de aandacht van de minister van Justitie gevestigd op het plotseling toenemende aantal misdaden en moorden in Vlaanderen²⁶.

²⁰ G.F. Tanghe [*Parochiebeschrijvingen uit de Standaert van Vlaanderen*] Bovekerke, 26 juni 1851.

²¹ *o.c.*, p. 10.

²² *Rapports ...* 1846, p. LXXXIV.

²³ *id.*, p. CLXV. Dit wordt bevestigd door dokter Lagae, *Quelques données sur le typhus qui a régné dans la Flandre occidentale en 1847 et 1848*, Bruges 1851, p. 5.

²⁴ Een mooie gemeente in de veie westvlaamse vlakte, Handzame, s.d., [1952], p. 54.

²⁵ *Annales parlementaires* 1846-47, p. 779.

²⁶ *Annales parlementaires* 1844-1845, p. 1486.

Meestal gaat het echter om kleinere misdrijven met de bedoeling in de gevangenis of in de bedelaarswerkhuizen opgesloten te worden en er, voorzien van voedsel en verwarming, de winter door te brengen. In beide Vlaanderen worden in 1845 : 8.765 aanhoudingen verricht, in 1846 : 15.345, in 1847 : 25.684 en in 1848 : 20.179. Op de 24.604 gevangenen die tussen 1846 en 1848 te Brussel werden opgesloten zijn er 19.456 afkomstig uit Vlaanderen²⁷.

Tussen 1844 en 1847 werden meer dan 10.000 kinderen in de gevangenissen en de bedelhuizen opgesloten²⁸.

'Dans la prison de Bruges, il ne se passe pas de jour où l'on n'écroue une dizaine de malheureux prévenus de ces méfaits [*i.e.* vols de récolte et maraudage]. A Courtrai, plus de 600 condamnés correctionnellement attendent qu'il y ait place pour entrer successivement dans la prison'²⁹.

In de Kamerzitting van 4 december 1847 zal Alexander Rodenbach op onverwachte wijze deze aanhoudingen aanklagen :

'Quoi, Messieurs, l'Etat nourrit en prison les malfaiteurs, les voleurs, assassins ; il leur accorde du pain, de la soupe, un lit ! Et vous laisseriez mourir de faim d'honnêtes gens qui n'ont jamais failli au devoir, jamais failli à l'honneur !'³⁰.

2. LANDLOPERIJ

Een typisch verschijnsel tijdens de crisis is de vorming van rondzwervende benden bedelaars. Tussen 21 en 29 november 1845 worden te Brugge 7 dergelijke benden aangehouden bestaande uit 8 tot 51 leden tussen 8 en 73 jaar³¹.

Op 26 november en 4 december 1846 vestigt de minister van Justitie de aandacht van de gouverneurs op het feit dat in strijd met de wet, in sommige cantons één dag per week toelating verleend wordt om te bedelen. Dit geeft aanleiding tot bendevoorming³².

²⁷ R. Blanchard, *La Flandre ...*, p. 377, G. Jacquemyns, *o.c.*, pp. 332-333.

²⁸ E. Ducpétiaux, *Exposé de la question ...*, p. 4.

²⁹ *ibid.*

³⁰ geciteerd door M. Vriens, *o.c.*, p. 238.

³¹ J. De Smet, *Met de Zwarte vlag rond de stad lopen. Brugge 1847*, in *Biekorf*, 57(1956), p. 175.

³² *Supplément au Moniteur belge du 9 août 1847*, p. XIII en XIV.

Deze benden worden in nagenoeg alle arrondissemerten van de provincie gesignaleerd, daarom worden overal dag- en nachtpatrouilles georganiseerd om de velden te beschermen³³.

Herhaaldelijk worden hierbij dezelfde namen vernoemd. Aldus de commissaris van het arrondissement Diksmuide:

'Il est à craindre cependant, si des mesures efficaces ne soient adoptées pour y remédier, que la mendicité qui a pris des extensions effrayantes et que l'on est forcé de tolérer faute de moyens répressifs suffisants, n'excite au vol et au pillage. Journallement le Furnes-Ambacht est inondé de mendiants qui par centaines vont implorer le secours et l'assistance des fermiers ... Ces mendiants appartiennent en majeure partie aux communes de Clercken, Merckem, Woumen, Zarren, Vladslo et environs'³⁴.

Arrondissement Ieper:

'La mendicité a pris beaucoup d'extension; des bandes innombrables d'indigents des confins de la Flandre orientale et des communes de Clercken, Zarren et autres, affluent de toute part et parcourent les campagnes et les villes en vrais bohémiens'³⁵.

Zoals hoger vermeld zal men deze bendevoorming te Klerken alleszins gedeeltelijk opvangen door het stichten van een 'werkwinkel' die grondstoffen bezorgt aan de thuiswerkende wevers en spinsters. Deze benden zwerven uit, enerzijds, naar het Noorden van Frankrijk, waar de overheid niet bij machte is om deze invasie tegen te gaan, waardoor bij wijze van représaille op 28 april 1847 1.200 à 1.500 Franse bedelaars te Moeskroen de Belgische grens willen oversteken en in botsing komen met de Belgische rijkswacht³⁶. Anderzijds richten zij zich naar Brussel, waar de Rijkswacht tevergeefs, naar het woord van volksvertegenwoordiger Kervyn, een 'cordon sanitaire d'une nouvelle espèce' vormt om hen de toegang tot de stad te beletten.

Op 7 maart 1847 worden een duizendtal armen uit Vlaanderen, *manu militari* naar een speciale trein gebracht die vanuit Brussel

³³ Aldus de arrondissementscommissaris van Oostende cf. *Rapports ... 1846*, p. XIII.

³⁴ *Rapports ... 1846*, p. XLII.

³⁵ *id.*, p. LXVI.

³⁶ G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 316. Over de invasie van Belgische bedelaars in Frankrijk en de moeilijkheden die hun aanwezigheid aldaar stelt, zie F. Lentacker, *Les ouvriers belges dans le Département du Nord au milieu du XIXe siècle*, in *Revue du Nord*, 38(1956), pp. 10-14.

over Wetteren, Gent en Deinze naar Kortrijk rijdt. Elke arme kreeg een kledingstuk en 5 centiem zakgeld. Alle burgemeesters van de betrokken gemeenten moesten hun armen aan het station komen afhalen, en voortaan voor hun onderhoud instaan³⁷.

Op 11 mei 1847 wordt de toestand door de minister van Justitie, in een brief aan de provinciegouverneurs van Oost- en West-Vlaanderen als volgt omschreven :

'M. l'inspecteur général des établissements de bienfaisance et des prisons vient de m'adresser son rapport sur les résultats de la tournée d'inspection qu'il a faite tout récemment dans les Flandres ; il me signale l'encombrement des prisons par suite de nombreuses arrestations et condamnations qui ont lieu pour délits de vagabondage et de maraudage et pour vol ; il me fait connaître que l'abandon dans lequel sont laissés à leur sortie de prison les malheureux qui se sont rendus coupables de ces délits, les force en quelque sorte à les commettre de nouveau pour vivre et les ramène ainsi dans les prisons dont ils ne sortent encore que pour y rentrer peu de temps après.

Cet état de choses est surtout déplorable pour les enfants et les jeunes gens des deux sexes, en ce qu'ils perdent entièrement les habitudes d'une vie laborieuse et régulière pour prendre celles d'une vie aventureuse, nomade et coupable, et qu'ils sont ainsi une menace en même temps qu'une charge qui ne peut manquer de devenir de plus en plus grande pour la société.

Il importe donc grandement, M. le gouverneur, de faire de nouveaux efforts, à l'effet d'y remédier ; mais afin d'être à même de proportionner le remède au mal, il paraît essentiel d'en connaître l'étendue. L'inspecteur général m'a fait remarquer que le plus grand nombre des mendiants, de maraudeurs et de petits voleurs, appartiennent à quelques communes. savoir : (Pour la Flandre occidentale) Thielt, Meulebeke, Wyngene, Oostroosebeke, Zedelgem, Clercken et Zarren ; (pour la Flandre orientale) Nazareth, Cruyshautem, Oubraker, Nederbraker, etc. Une enquête doit être instituée immédiatement dans ces communes à l'intervention soit d'un membre de la députation permanente du conseil provincial, soit du commissaire de l'arrondisse-

³⁷ *Moniteur belge*, 7 mars 1847, *Partie non officielle*, p. 608. Begin 1847 wordt een gelijkaardige trein ingelegd van Rijsel naar België, cf. F. Lentacker, *o.c.*, p. 11.

ment. S'il est constaté qu'un grand nombre de malheureux s'y trouvent journellement comme on l'affirme, dans l'alternative de mourir de faim ou de chercher dans la mendicité, le maraudage et le vol, les moyens de prolonger leur existence il sera nécessaire d'accorder sans retard des secours extraordinaires à ces communes³⁸.

Het kan geen verwondering baren dat bij een dergelijke toestand relletjes uitbreken. Op 26 februari 1846 is dit het geval te Roubaix ingevolge het afdanken van 1.200 Belgische wevers³⁹.

In maart 1847 gaat er een golf van opstootjes over de steden, tengevolge van de verhoging van de prijs der eetwaren, die uitgelokt werd door de speculatie van de groothandelaars en invoerders van graangewassen. Het begint te Brugge op 2 en 3 maart. Een bakkersvrouw van Scheepsdale weigert aan een bedelaarskind een gebakje te geven. Een groep vrouwen uit het nabijgelegen volkswartier die op dit signaal wachtten, trekken ten strijde tegen de bakkerij. Het relletje breidt zich uit over gans de stad waar op diverse plaatsen bakkerijen geplunderd worden en het leger moet ingrijpen om de rust te herstellen. De rust kon verder gehandhaafd worden mede door het drukken der prijzen, ingevolge aankoop door de stad van grote hoeveelheden graan en vlees die aan verlaagde prijs op de markten werden verkocht, en het uitdelen van 8.000 gratis broodbons per dag. In totaal werden aldus meer dan 800.000 bons uitgedeeld aan behoeftigen⁴⁰.

Op 3 en 4 maart 1847 worden te Gent en in de provincie Luik opruimende geschriften verspreid zonder noemenswaardige gevolgen.

Op 5 maart opstootjes te Verviers.

Op 6 maart wordt een boot met graan geplunderd te Sint-Maartens-Latem. Opstootjes te Elsene, Waver, Leuven.

Op 7 maart relletjes te Gilly, Marchienne-au-Pont, Marche. Plundering van twee graanwagens te Geluvel.

Op 8 maart relletjes te Ham-sur-Eure, Dinant, Brussel, Philippeville, Geeraardsbergen e.a.

Op 13 maart ernstige incidenten te Ronse.

³⁸ *Annexe au Moniteur belge du 9 août 1847*, p. XVI.

³⁹ *Moniteur belge du 26 février 1846, Partie non officielle*, p. 529. Zie ook F. Lentacker, *o.c.*, p. 10.

⁴⁰ *Annexe au Moniteur belge du 9 août 1847*, p. XVII, G. Jacquemyns, *o.c.*, pp. 282-285 en J. De Smet, *Met de Zwarte vlag ...*, p. 176-178.

'Landse begrafenis', door Ach. Van Sassenbrouck,
Provincie West-Vlaanderen - Provinciaal Hof, Brugge,
foto M. Platteeuw, Brugge

Op 10 mei relletjes te Brussel.

Op 11 mei opstand te Doornik en te Rijsel.

Op 17 mei bloedige rel te Gent.

Op 13, 14 en 16 juni plunderingen te Antwerpen, Tongeren en Oostende⁴¹.

Allen hadden voor oorzaak de stijging der prijzen ingevolge de speculatie der groothandelaars. Over het algemeen echter is iedereen verbaasd dat zich geen zwaardere incidenten voordoen, en in geen geval gecoördineerde manifestaties.

3. TYPHUSEPIDEMIE

De crisis in de vlasnijverheid en de voedselcrisis hadden het volk uitgeput. De mensen sterven op straat. In Anzegem doen zich drie dergelijke sterfgevallen voor in een tijdspanne van twee maand⁴². In Gent worden in december 1846, 165 uitgehongerden in het hospitaal opgenomen, 20 ervan kunnen het voedsel dat zij krijgen niet meer absorberen en sterven⁴³. 'La publicité fit connaître ceux que la famine faucha sur les routes; elle fut le plus souvent muette sur le grand nombre d'affamés que la mort vint surprendre dans leur misérable logis. Au mois de janvier 1847, on trouva à Aeltre, dans un ménage, quatre morts d'inanition. A Wynghene, ces cas furent tellement fréquents que le garde champêtre fut chargé d'aller voir tous les jours dans les maisons pour constater si les habitants étaient encore en vie'⁴⁴.

Toen brak over gans Europa de typhus uit.

Te Ardooie telt men in februari 1848 14 huizen waarvan alle inwoners gestorven zijn aan typhus. Tussen 1 januari en 1 april 1848 sterven er 222 van de 6.825 inwoners⁴⁵. Op 19 september 1847 neemt het schepencollege van Brugge de beslissing dat de lijkkasten voortaan alleen nog bij valavond door de stad mogen vervoerd worden,

⁴¹ *Annexe au Moniteur belge du 9 août 1847*, p. XVII en G. Jacquemyns, *o.c.*, pp. 324-329. Zie ook A. Vermeersch, *De Pers en het pauperisme in Vlaanderen 1845-1848*, in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 13(1958), pp. 81-100.

⁴² *Annales parlementaires* 1846/47. *Chambres*. Séance du 11 février, p. 778.

⁴³ *id.*, Séance du 8 décembre 1846, p. 217.

⁴⁴ G. Jacquemyns, *o.c.*, pp. 341-342.

⁴⁵ *Annales parlementaires* 1848/49, p. 712 en Lagae, *Quelques données sur le typhus ...*, p. 52.

omdat de haast ononderbroken stoet van begrafenissen te deprimerend werkt op de bevolking⁴⁶. 'Dans de petites communes il ne fut pas rare de voir alignés devant l'église huit à douze cercueils. Les moyens de transport les plus singuliers furent employés ; ici on vit une pauvre femme charger le cercueil de son mari sur une brouette pour le conduire à l'église ; là on fut obligé de réquisitionner de longues échelles sur lesquelles on transportait plusieurs morts à la fois'⁴⁷.

Ofschoon de ziekte algemeen verspreid was vielen het meeste slachtoffers in de vladistrikten⁴⁸.

Arrondissement	aangetaste gemeenten	zieken	doden
Brugge	20	4.461	863
Oostende - Veurne - Diksmuide	8	1.301	294
Ieper	8	1.256	218
Kortrijk	23	6.599	1.295
Roeselare	13	4.422	1.380
Tielt	12	5.803	1.550

Over deze typhusepidemie zijn de plaatselijke monografieën — vooral de oudere — opvallend uitvoerig. Zij schijnt, veel meer dan de voedselcrisis, waarvan zij het gevolg was, de verbeelding van de bevolking te hebben getroffen.

In zijn *Parochieboek of beschrijving van Cachtem*⁴⁹ drukt G.F. Tanghe een pathetische brief af die de onderpastoor op 7 februari 1848 aan de *Standaert van Vlaenderen* richtte.

'... Sedert 1 januarius 1848, hebben alhier 's wekelijks meer dan 25 personen de laatste heilige sacramenten bediend geweest. Het getal is zelfs in eene en de zelve week tot 48 geklommen. Wij heb-

⁴⁶ G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 345.

⁴⁷ *ibid.*

⁴⁸ Lagae, *o.c.*, p. 9. Voor de tabel zie G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 347.

⁴⁹ Brugge 1863, pp. 23-25.

ben den 15 januarius 1848 eene nauwkeurige optelling onzer zieken gedaan, en daar waren alsdan 72 arme en 20 welhebbende huisgezinnen, waar er door den typhus aangetaste zieken gevonden wierden. ... Wij hebben in onze gemeente tegenwoordig 46 arme wezen, wier vader en moeder meerderen deels het slachtoffer der verwoestende ziekte geweest zijn. Wij hebben 36 arme weduwen, waarvan er 15 zijn, wier echtgenoot door deze ziekte is in het graf gerukt, en voorzeide weduwen hebben tesamen 82 onbejarige kinderen...'. Tussen 1 januari en 1 april 1848 sterven 75 van de 1.777 inwoners van Kachtem aan typhus, onder hen de pastoor⁵⁰. Te Rumbeke zijn tussen 1846 en 1848 1.100 inwoners door typhus besmet, in 1847 alleen worden er 660 berecht, waarvan er ongeveer 350 sterven, waaronder 2 onderpastoors en 2 kloosterzusters die de zieken verzorgden⁵¹. Te Pittem zijn tussen juli 1847 en juli 1848 1.704 personen aangestast, waarvan 284 sterven⁵².

Te Anzegem sterven twee onderpastoors tengevolge van de verzorging der zieken, tussen september 1847 en mei 1848. Twee onderpastoors ook te Gullegem, een onderpastoor te Oekene en te Otegem, waar ook de pastoor sterft, zoals te Kachtem en te Waregem⁵³.

In 1846 overtreft het geboortecijfer nog het sterftcijfer in alle West-vlaamse gemeenten.

In 1847 telt men te Ledegem 213 sterfgevallen voor 87 geboorten, te Deerlijk 226 sterfgevallen voor 89 geboorten, te Pittem 284 sterfgevallen voor 95 geboorten, te Kachtem 109 sterfgevallen voor 34 geboorten, te Gullegem 298 sterfgevallen voor 82 geboorten, te Heule 143 sterfgevallen voor 82 geboorten, te Tiegem, 197 sterfgevallen voor 39 geboorten, te Ardooie 440 sterfgevallen voor 120 geboorten, enz.⁵⁴.

Toen de typhusepidemie geluwd was werd te Antwerpen op 28 oktober 1848 het eerste geval van cholera gesignaleerd in België. Deze

⁵⁰ Lagae, *o.c.*, p. 54.

⁵¹ G.F. Tanghe, *Leven van ... Petrus-Franciscus Valcke ... met eene voorafgaende beschrijving van Rumbeke ...*, Rousselaere 1852, p. 17.

⁵² V. Arickx, *o.c.*, p. 191.

⁵³ G.F. Tanghe, [*Parochiebeschrijvingen uit de Standaard van Vlaanderen*] Anzegem; en Lagae, *o.c.* pp. 42-56.

⁵⁴ J. Mussely en J. Buyschaert, *o.c.*, p. 219, L. Defraeye, *Deerlijksche Zanten*, Deerlijk [1942], p. 38, V. Arickx, *o.c.*, p. 191, G.F. Tanghe, *Parochieboek ... van Kachtem*, p. 24 en Lagae, *o.c.*, pp. 37-54.

epidemie zou van januari tot september-oktober 1849 vooral in de provincies Luik, Henegouwen en Oost-Vlaanderen woeden en 22.441 slachtoffers eisen, waarvan 1.418 in West-Vlaanderen⁵⁵. Dit relatief gering cijfer laat vermoeden dat de voorgaande plaag de meeste zwakkere gestellen reeds had uitgeroeid, en alleen nog de sterksten overbleven.

Wij mogen dit overzicht niet besluiten zonder stil te staan bij de enorme inspanningen, die spontaan in al onze gemeenten werden gedaan, door de notabelen en de beter bedeelden, om het lot van hun medeburgers enigszins te lenigen. Wij zagen reeds hoe in verschillende gemeenten priesters en kloosterlingen stierven aan de gevolgen van de typhus die zij bij de verzorging der zieken opdeden. G. Jacquemyns getuigt dat er zovele parochiepriesters omkwamen dat men beroep moest doen op seminaristen. De president van het Brugse seminarie oordeelde in geweten dat hij niemand kon verplichten deze taak over te nemen, en deed beroep op vrijwilligers. Zij waren talrijk. 'Il suffit d'examiner attentivement le *Chronologicus ecclesiasticorum* pour s'apercevoir qu'à cette époque des dizaines de curés des Flandres succombèrent très jeunes. On compte parmi les victimes beaucoup de séminaristes'⁵⁶.

Hetzelfde geldt voor de geneesheren, te Dentergem, Izegem, Kortrijk, Waregem enz.

Al deze armen en wezen vielen ten laste van de Burelen van Weldadigheid, wier middelen reeds uitgeput waren. Derhalve zocht men naar nieuwe inkomsten.

Te Eggewaartskapelle gaan de boeren de verbintenis aan gezamenlijk van 1845 tot 1848, jaarlijks 2.889 kg graan uit te delen aan de armen⁵⁷.

In vele gemeenten bestond echter een oud gebruik: de wekelijkse brooddeling aan de armen of 'wekebrood', waarbij een aantal welstellende burgers de verbintenis hadden aanvaard (het was een vorm van belasting) wekelijks een bepaalde hoeveelheid brood ten behoeve van een aantal armen te bekostigen. Het is langs deze weg dat door de overheid en de ingezetenen een speciale inspanning wordt gedaan.

⁵⁵ G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 351.

⁵⁶ *id.*, p. 344.

⁵⁷ C. Lava en A. Lava, *50 jaar wel en wee over een klein Veurn-Ambachtsdorpje: Eggewaartskapelle*, Eggewaartskapelle [1952], p. 10.

Te Geluwe wordt het 'wekebrood' in 1845 verdubbeld en in 1848 vervangen door een verhoging van 2.500 fr. van 'den hoofdelijken omslag geheten abonnement'⁵⁸. Te Hoogdele wordt in 1847 tot een verhoging van 4.000 fr. beslist voor het wekebrood⁵⁹. Ook te Ledegem treffen wij het aan⁶⁰.

Te Moorslede gaat burgemeester Denecker de verbintenis aan de helft van de schulden van 'de Disch' te betalen, als een ander rijke inwoner, D. Bonte, hetzelfde doet. Dit gebeurt. De schuld bedroeg 14.000 fr. (circa 1850 !)⁶¹.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de enorme solidariteit waarvan het land blijk gaf in deze beproeving. Niemand zal echter ooit de juiste omvang achterhalen van de privé-inspanningen die gedaan werden om de medemens hulp te bieden.

4. DE OPENBARE LIEFDADIGHEID

Het is hier de gelegenheid even uit te weiden over de ingewikkelde organisatie van de Openbare Liefdadigheid.

De structuur van de Openbare Liefdadigheid zoals die in de periode 1845-1850 bestaat is hoofdzakelijk het gevolg van de Franse wet van 16 vendemiaire An V (7 oktober 1796) waarbij voorzien werd in de oprichting van de Burgerlijke Godshuizen, en de wet van 7 frimaire An V (27 november 1796) waarbij de Burelen van Wel-dadigheid werden gesticht.

De Burgerlijke Godshuizen bestaan alleen in gemeenten die verplegingsinstellingen bezitten, zij hebben tot opdracht in te staan voor de verzorging en verpleging van behoeftigen in *instellingen* (hospitalen, ouderlingen- en wezentehuizen enz.). In 1845 zijn er over gans de provincie 40 ouderlingen- en wezentehuizen, die instaan voor 1.774 personen, 10 burgerlijke hospitalen met een bevolking van 365 personen, 1 kraaminrichting waar 141 vrouwen toegelaten werden (en slechts 115 geboorten genoteerd !), 5 instellingen voor geesteszieken met 632 patienten en 1 instituut voor doofstommen en

⁵⁸ E. Huys, *o.c.*, p. 159.

⁵⁹ D. De Laey, *o.c.*, p. 250.

⁶⁰ J. Mussely en J. Buyschaert, *o.c.*, p. 229.

⁶¹ M. Vanden Weghe, *o.c.*, p. 121.

blinden, met 92 kinderen⁶². In 1848 zijn het 49 ouderlingen- en wezen-tehuizen (waarvan 18 afhankelijk van de Burgerlijke Godshuizen en 31 afhankelijk van kloosterorden, privé-personen en Burelen van Weldadigheid), 10 burgerlijke hospitalen, 2 kraaminrichtingen, 5 instellingen voor geesteszieken en 1 instituut voor doofstommen- en blinden⁶³.

De Burelen van Weldadigheid bestaan in alle gemeenten, zij moeten instaan voor het verstrekken van hulp *aan huis* of — in de gemeenten waar geen Burgerlijke Godshuizen zijn — verpleging in privé-instellingen⁶⁴. Deze hulpverlening geschiedt nog in vele gevallen op een wijze die door de arrondissementscommissarissen in hun rapporten worden aangeklaagd: door openbare aanbesteding! Met andere woorden de zorg voor ouderlingen, gebrekkigen en wezen werd toevertrouwd aan de laagst-biedende.

'Ces adjudications se faisaient à peu près de la même manière que la location ou la vente d'un objet mobilier ou d'un animal domestique. Les amateurs, appelés par les moyens de publicité ordinaires, assistaient très-nombreux, à cette opération; les pauvres qu'il s'agissait de mettre en pension, subissaient une sorte d'exhibition publique; et chacun était admis à supputer les charges résultant de chaque infirmité, et les profits à tirer des forces qui restaient à chaque sujet. Souvent la mise à l'encan avait lieu au milieu des observations les plus révoltantes; et l'adjudication définitive était l'objet de plaisanteries ou d'immorales félicitations, selon que l'affaire était jugée avantageuse ou mauvaise par les assistants.

Les indigents mis ainsi en pension étaient, pour la plupart, exposés à un traitement plus dur que les plus grands criminels dans les prisons le moins bien organisées⁶⁵.

Is deze praktijk in het arrondissement Roeselare-Tielt in 1846 aan het verdwijnen, in het arrondissement Veurne-Diksmuide is zij nog algemeen verspreid⁶⁶. J. Desmyttere signaleert een dergelijke open-

⁶² *Rapport sur l'état de l'administrations dans la Flandre occidentale ... session de 1846*, pp. 109-118.

⁶³ *idem* 1849, pp. 114-120.

⁶⁴ [T. Schepens], *Wet tot Regeling van de Openbare Onderstand*, Brugge, s.d., p. 36.

⁶⁵ *Rapports faits par Messieurs les commissaires d'arrondissement ... 1845*. Arrondissement de Roulers-Thielt, pp. CCXXXIX-CCXL.

⁶⁶ *id.*, p. I.

bare aanbesteding vóór het gemeentehuis te Klerken in mei 1845⁶⁷. In sommige arrondissementen, b.v. het arrondissement Roeselare-Tielt, zal men de armenzorg op een experimentele wijze aanpakken, door het stichten, in 16 van de hardst getroffen gemeenten van 'fermes-hospices'. Op 1 januari 1851, wordt er onderdak verleend aan 1.052 behoeftigen, die er landbouwwerk verrichten, en aldus groten-deels voorzien in hun eigen onderhoud (de gemiddelde kostprijs der arme daalt tot 0,20 fr. per dag). In 1859 vermeldt Ed. Ducpétiaux het bestaan van 24 à 25 dergelijke weldadigheidshoeven, hoofdzakelijk in de beide Vlaanderen⁶⁸.

Tot de bevoegdheid van de Burelen van Weldadigheid behoren ook de 'Bergen van Barmhartigheid' die van oudsher bestonden en waar de armen hun luttele bezittingen konden in pand geven. De activiteit van deze pandhuizen — er waren er 4 in West-Vlaanderen — was gevoelig uitgebreid ingevolge de crisis, maar meer speciaal in de vlasverwerkende districten ingevolge het uitsterven van een oud gebruik: het verlenen van krediet aan de wevers, door de vlasboeren. 'D'après une ancienne habitude, les cultivateurs vendaient leur lin à crédit aux tisserands, ceux-ci avaient le temps de fabriquer leurs toiles et de les vendre, avant l'époque du paiement de la matière première. Ce *crédit* était le capital de l'ouvrier, c'était sa richesse. Avec la chute de l'ancienne industrie, a disparu cette heureuse et bienfaisante coutume.

...
Aujourd'hui, son choix est limité entre deux ressources également fatales: L'usurier, ou le mont-de-piété.

L'usure est un des fléaux qui pèsent le plus, sur nos campagnes...
Les monts-de-piété!

Le temps et l'espace me manquent, pour faire ici le procès de ces établissements...

⁶⁷ J. Desmyttere, Klerken. Het dorp op de berg, s.l. [1952], p. 3.

⁶⁸ Ed. Ducpétiaux, *Fermes-hospices des deux Flandres*, in *Bulletin de la Commission centrale de statistique*, t. 4 (1851). *Mémoires et communications*, pp. 123-144. Het idee van 'weldadigheidshoeven' werd voor het eerst naar voren gebracht door een priester van het bisdom Gent, Etienne-Modest Glorieux (* Sint-Denijs, 3-5-1802, † Smetlede, 25-11-1872) en in 1840 door hem toegepast met 'Le Pensionnat' te Saint-Sauveur, nabij Ronse. Cf. Georges Claes, *Réflexions sur le paupérisme et la mendicité*, Tongres 1854, pp. 105-108 en Eerw. Heer Etienne-Modest Glorieux. *Een sociale priester die een bewogen leven kende*, Ronse 1969, pp. 43-48. Zie ook Ed. Ducpétiaux, *La question de la charité et des associations religieuses en Belgique*, 2e éd., Bruxelles 1859, p. 230, en pp. 471-472.

En de commissaris van het arrondissement Roeselare-Tielt weidt uit over de vele misbruiken die ontstaan zijn door het optreden van de 'commissionnaires' of makelaars, die optreden als tussenpersoon tussen de pandgevers en de pandhouder, en aldus in feite de rol vervullen van privé-pandhouders en woekeraars. En hij besluit:

'Le mont-de-piété, avec son organisation actuelle, c'est la grande banque usuraire de la classe ouvrière.'⁶⁹

Bij wet van 30 april 1848 werd het regime van de pandhuizen hervormd en werden de hier gelaakte makelaars afgeschaft⁷⁰.

Een ander aspect van de Openbare Liefdadigheid zijn de bedelaarswerkhuisen (*Dépôts de mendicité*) die rechtstreeks ressorteren onder het Ministerie van Justitie, met financiële inbreng van de provincies en gemeenten.

Het eerste van deze werkhuisen werd opgericht te Brugge in 1805 door de *préfet du département de la Lys*, Chauvelin. In de periode 1845-1850 zijn er vijf dergelijke instellingen over het ganse land, waarvan de globale bevolking op 1 april 1845: 3.758 personen bedraagt, op 1 januari 1846: 4.476, op 1 april 1846: 4.508 en op 1 juli 1846: 3.926⁷¹. Deze werkhuisen worden verplicht aan twee categorieën onderdak te verlenen: ten eerste de personen veroordeeld voor landloperij en bedelarij, ten tweede de bedelaars en landlopers die zich vrijwillig aanmelden. Dit laatste punt gaf aanleiding tot zeer veel misbruiken en werd bij wet van 3 april 1848 gewijzigd maar niet afgeschaft⁷². Gewijzigd in die zin dat zij voortaan alleen nog kunnen opgenomen worden indien zij in het bezit zijn van een door de overheid afgeleverd attest dat zij behoeftigen zijn. Door dezelfde wet worden speciale arbeidsateliers opgericht voor de minder dan 18-jarigen. Daarmee kwam de wetgever tegemoet aan een klacht die van diverse zijden werd geuit⁷³.

⁶⁹ *Rapports faits par Messieurs les commissaires ...* 1846. Arrondissement de Roulers-Thielt, pp. CXXXVII-CXXXIX. In de Kamerzitting van 11 december 1844 verklaarde volksvertegenwoordiger Rodenbach: 'On appelle fort improprement aujourd'hui ces établissements monts-de-piétés ce sont des monts d'usure, puisque l'intérêt qu'ils prélèvent va de 6 à 15 p.c.', *Annales parlementaires* 1844-1845, p. 326.

⁷⁰ *Moniteur belge* du 4 mai 1848, p. 1173.

⁷¹ E. Ducpétiaux, *Des Moyens de soulager ...*, p. 36 en *Rapport fait aux Chambres ... Crédit de 2 millions ...*, Annexe n° XXV, in *Recueil des pièces imprimées ...*, t. 1, n° 11, p. 65.

⁷² *Moniteur belge* du 9 avril.

⁷³ *Rapports faits par Messieurs les commissaires* 1845. Arrondissement de Roulers-Thielt,

Tenslotte is er nog het probleem van de 'onderstandswoonst', namelijk welke gemeente verplicht is hulp te verlenen aan de behoeftigen: de gemeente waar zij geboren zijn, deze waar zij ingeschreven zijn of deze waar zij verblijven. De discussie daarover is oneindig en zal pas door de wet van 27 november 1891 haar beslag krijgen.

In de periode die ons aanbelangt was het zó dat de gemeente waar de behoeftige de laatste vier jaar verbleven had moest instaan voor zijn onderhoud. Dit leidt tot het volgende misbruik: de Burelen van Weldadigheid huren huizen in aanverwante gemeenten of steden waar zij hun behoeftigen een onderkomen verlenen. Na vier jaar vallen deze ten laste van de andere gemeente⁷⁴.

De grootste last van de openbare liefdadigheid drukte vanzelfsprekend op de gemeenten. Het kan dan ook geen verwondering baren dat de financiële middelen van de plattelandsdorpen spoedig uitgeput waren. Door de grote toeloop van behoeftigen werden ook strengere normen aangelegd waardoor de statistische overzichten beïnvloed werden, en dus niet een reëel beeld geven van de toestand⁷⁵. De provincies en de staat moesten ter hulp komen. Zij deden ook beroep op de privé-liefdadigheid waarvan de omvang, zoals hoger gezegd, aanzienlijk was, maar niet nauwkeurig bekend⁷⁶.

Tussen 14 november 1845 en 20 augustus 1846 wordt er aan 48 gemeenten, waarvan 15 in West-Vlaanderen, toelating verleend leningen aan te gaan voor een globaal bedrag van 556.751 fr. om te voorzien in de noden van de behoeftigen⁷⁷.

In 1846 ontvangen 10 steden en 230 gemeenten een globale som van 355.966 fr. in het kader van de wet van 24 september 1845, als niet terugbetaalbaar voorschot bij hun inspanningen voor de voedselvoorziening en de werkverschaffing⁷⁸.

p. CCXXXII. *Rapport de la commission instituée pour l'amélioration de la condition des classes laborieuses, à Monsieur le ministre de la Justice, in Rapport fait aux Chambres ... Crédit de 2 millions alloué par la loi du 24 septembre 1845, Annexe n° XXXIII, p. 107.* Wij willen er op wijzen dat tot ver in de 20e eeuw de ouderlingentehuizen ook onderdak verschaften aan de wezen.

⁷⁴ J. de Béthune, *La crise linière* ..., p. 93.

⁷⁵ G. Jacquemyns, o.c., pp. 306-307.

⁷⁶ *id.*, pp. 311-313.

⁷⁷ *Rapport fait aux Chambres ... Crédit de 2 millions alloué par la loi du 24 septembre 1845, Annexe n° X, in Recueil des pièces imprimées* ..., tome 1, n° 11, pp. 41-42.

⁷⁸ *Rapport sur l'état de l'administration dans la Flandre occidentale, ... session 1847*, pp. 84-93.

hoofdstuk III de overheid en de crisis

Hoger schetsten wij reeds de houding van de overheid ten opzichte van enkele specifieke initiatieven zoals de *industriecomités*, de *société d'exportation*, de kantscholen enz. Hier willen wij het optreden belichten van de overheid — in de eerste plaats de regering — om het hoofd te bieden aan de crisis in haar geheel.

Wij kunnen twee periodes onderscheiden. De eerste valt samen met de ambtsperiode van de laatste unionistische regering Van de Weyer (30 juli 1845-7 maart 1846) en de eerste homogeen-katholieke regering de Theux-Malou (31 maart 1846-12 augustus 1847), de tweede periode valt samen met de ambtsperiode van de homogeen-liberale regering Charles Rogier (12 augustus 1847-28 september 1852).

I. EERSTE PERIODE (30 juli 1845-12 augustus 1847)

Tijdens deze periode zet de overheid de inspanningen voort die reeds eerder ondernomen werden om het hoofd te bieden aan de crisis in de vlasnijverheid. Deze inspanningen nemen, ingevolge de gewijzigde toestand, een kwantitatief verschillende vorm aan, maar de doelstellingen blijven dezelfde : werkverschaffing en hulpverlening in natura¹. Onder de regering de Theux wordt echter een aanvang gemaakt met het onderzoek naar definitieve maatregelen op langere termijn. De uitwerking van deze maatregelen moest de regering aan haar opvolgster overlaten. Zoals wij hoger zagen werd voor het eerst op het budget van 1841 een krediet van 25.000 fr. voorzien om de vlasnijverheid te ondersteunen door de oprichting van voorraadmagazijnen, modelateliers, het verspreiden van verbeterde weefgetouwen of verbeterde onderdelen ervan, het rondsturen van in-

¹ Circulaire van minister de Theux aan de provinciegouverneurs van 23 april 1846, in *Annexe au Moniteur belge du 9 août 1847*, p. XII.

structeurs, en het inrichten van plaatselijke vakscholen voor jonge meisjes.

Op 25 januari 1844 werd een speciaal krediet van 210.000 fr. gestemd met dezelfde doeleinden.

Als reactie op de voedselcrisis die uitbreekt in juli 1845, wordt op 24 september 1845 een speciaal krediet gestemd van 2 miljoen 'pour mesures relatives aux subsistances', en op 20 december 1846 een nieuw krediet van anderhalf miljoen, voor de voedselvoorziening, 300.000 frank voor steun aan de vlasnijverheid, en 150.000 fr. voor irrigatie van de Kempen². Van deze kredieten gaat nog steeds een ruim gedeelte naar de reeds vermelde middelen ter ondersteuning van de vlasnijverheid, onder de vorm van terugbetaalbare subsidies die opnieuw voor dezelfde doeleinden kunnen aangewend worden gedurende een periode van 5 jaar.

Een andel deel gaat naar financiële interventies om de prijzen van het voedsel te drukken.

'Sans se départir du principe que le gouvernement avait adopté de ne point intervenir par la voie d'achats directs, il crut utile, pour empêcher le mouvement brusque des prix et pour rassurer en même temps les populations, de faire déverser dans la consommation, à des prix réguliers, une grande quantité de denrées étrangères. Le gouverneur de la province d'Anvers fut chargé à cet effet de s'entendre avec un honorable négociant, M. Brockdorff ...

... Le but de l'intervention n'était pas d'amener une baisse, mais d'empêcher une hausse factice; et de déterminer en même temps, comme on a réussi à le faire, les détenteurs de grains indigènes à se présenter en plus grand nombre aux marchés auxquels ils pouvaient s'abstenir de paraître, dans l'espoir de réaliser plus tard des prix beaucoup plus élevés³.

Deze dumping gaat gepaard met een ganse reeks wetten en koninklijke besluiten die tot doel hebben de Belgische markt open te stellen voor de invoer van graangewassen en vlees en de uitvoer ervan te beletten (wetten van 24 september 1845, 10 juni 1846, 22 november 1846, 23 maart en 6 mei 1847, KB van 5 september 1845, 28 no-

² G. Jacquemyns, o.c., pp. 173-176 en 273-274 en *Moniteur belge du 9 août 1847*, p. XII.

³ *Rapport au roi, Le Moniteur belge du 9 août 1847*, p. 2.131.

vember 1845, 27 oktober 1846, 30 november 1846, 27 januari, 7, 13, en 20 maart, 28 juni 1847).

In 1845 werden 31.634.000 kg koren ingevoerd en 9.121.000 kg rogge

1846	91.830.000 kg	20.028.000 kg
------	---------------	---------------

1847	92.817.000 kg	46.897.000 kg
------	---------------	---------------

Voor 1846 vertegenwoordigt dit een bedrag van 50.000.000 fr., dat geenszins gecompenseerd wordt door de uitvoer van Belgische producten, zodat de financiële toestand van het land ernstig in gevaar kwam⁴. Terzelfdertijd wordt een poging ondernomen om de voedingsgewoonten van de bevolking te wijzigen, o.m. door in de kazernes, bedelaarswerkhuisen, gevangenissen enz. de aardappelen te vervangen door andere gewassen als rijst, bonen, erwten, en door het afleveren aan de bevolking van voedselbons voor deze gewassen⁵. Bij wet van 6 mei 1847 zal de regering over een krediet van 300.000 fr. beschikken dat zij verdeelt over alle provincies en dat uitsluitend bestemd is voor betoelaging van de aankoop van nieuwe teeltaardappelen.

Het belangrijkste deel tenslotte gaat naar rechtstreekse hulpverlening aan de gemeenten, hetzij door subsidiëring van de openbare liefdadigheidsinstellingen wier financiële middelen uitgeput zijn, hetzij door subsidiëring van openbare werken.

Openbare Werken

Reeds op 5 en 6 oktober 1845 en opnieuw op 17 februari 1846 had de Minister van Binnenlandse Zaken bij de gouverneurs aangedrongen opdat zij de gemeentebesturen zouden aansporen buitengewone openbare werken uit te voeren en daarvoor zo nodig leningen aan te gaan bij privé-personen⁶. Terloops willen wij vermelden dat ook de kerkelijke overheid een bijzondere inspanning doet in dezelfde zin, door het bouwen van kerken, tehuizen voor bejaarden enz., meestal dank zij de financiële hulp van vermogende privé-personen.

⁴ G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 15.

⁵ *Rapport fait aux chambres ... Crédit de 2 millions alloué par la loi du 24 septembre 1845, in Recueil des pièces imprimées ...*, t. 1, n° 11. Annexes XXIII A, p. 61, XXX, pp. 80-81, XXXII, p. 103.

⁶ *Rapport fait aux Chambres*, Annexes n° XIII A-B, pp. 45-46.

Het volstaat de lijst te overlopen van de liefdadige instellingen in *Belgique Charitable*⁷ om zich daarvan te vergewissen. De bedoeling is op zoveel mogelijke plaatsen tegelijk werken van beperkte omvang uit te voeren, hoofdzakelijk het verharden van bestaande en het aanleggen van nieuwe wegen. Het loon wordt uitbetaald in verhouding tot de duur van de arbeid, niet in verhouding tot het gepresteerde werk⁸. De omstandigheden waren bijzonder gunstig voor dergelijke initiatieven; de jaren '40 zijn de jaren van grote openbare werken.

Tot in 1837 was er nagenoeg geen aandacht besteed aan deze sector. Daarin komt een wijziging met de benoeming op 13 januari 1837 van een Minister van Openbare Werken. De eerstvolgende jaren werden besteed aan hoogdringende herstellingswerken van wegen, vaarten en gebouwen.

Daarna begon men met werken van grote omvang.

Op 26 juni 1842 werd bij wet beslist tot het graven van het kanaal Zelzate-Heist, later Leopoldkanaal genoemd. Onmiddellijk werd gestart met de eerste sectie Damme-Heist. Vanaf 1843 wordt begonnen met het graven van de 'Syphon' te Damme. Al deze werken zullen tot 1848 aanslepen. Vanaf 1843 wordt begonnen met uitgebreide verbeteringswerken aan de sluizen van Nieuwpoort. Ook aan de havens van Nieuwpoort en Oostende worden belangrijke herstellings- en verbeteringswerken uitgevoerd, de kust tussen Blankenberge en Heist wordt voorzien van dijken en golfbrekers. Op 16 september 1846 wordt de sluis van het Leopoldkanaal te Heist ingehuldigd.

Op 18 juni 1846 werd de wet gestemd die voorzag in het graven van de afleidingsvaart van Deinze naar Heist (Kanaal van Schipdonk).

Op 12 augustus 1838 werd de spoorweg Gent-Brugge en op 28 augustus 1838 het stuk Brugge-Oostende ingehuldigd. Op 22 september 1839 volgt de lijn Gent-Kortrijk en pas in 1843 het stuk Kortrijk-Rijsel. Dit zijn staatsspoorwegen.

Op 18 mei 1845 wordt bij wet toelating verleend aan een Engelse maatschappij voor de bouw van de spoorweg Brugge-Kortrijk-Ieper.

⁷ L. Saint-Vincent de Spoelberch de Lovenjoul, *Belgique charitable. Nouvelle édition refondue et complétée par Mme Ch. Vloeberghs*, Bruxelles, A. Dewit, 1904, pp. 209-301.

⁸ *Rapport fait aux Chambres, Annexe n° XXXIII. Rapport de la commission instituée pour l'amélioration de la condition des classes laborieuses*, pp. 98-99.

Poperinge, met vertakkingen naar Tielt-Deinze, enerzijds en Diksmuide, anderzijds. De bouw van deze spoorweg (1845-1848) valt samen met de crisis. Meer dan 1.000 man werden er tewerkgesteld. Het loon van de grondwerkers was er zo gering (1 brood per dag) dat de spoorweg in de volksmond omgedoopt werd tot *drogenbrood ijzerweg*⁹.

Niet alleen in Vlaanderen worden grote werken uitgevoerd. Vanaf juli 1844 worden een reeks wetten uitgevaardigd die voorzien in het graven van het Kempisch kanaal, De Zuid-Willemsvaart en het kanaal Antwerpen-Turnhout en diverse pogingen tot irrigatie van de Kempen. Ingevolge een speciale overeenkomst tussen het Rijk en de aannemers werden de werken gedurende de winter 1845-1846 voortgezet en aldus bleven 3.500 arbeiders tewerkgesteld, waarvan 1.800 afkomstig uit de beide Vlaanderen¹⁰. In maart 1847 worden in de streek van Tielt, Moorslede, Passendale, Westrozebeke, en Oostnieuwkerke, 500 arbeiders geronseld en gratis per trein naar de Kempen vervoerd om er te werken¹¹.

Ondertussen wordt er over de provincie een indrukwekkend net gespannen van nieuwe wegen. In 1830 bedraagt het aantal geplaveide gemeentewegen in West-Vlaanderen: 196.117 meter. Van 1830 tot 1837 zijn er amper 3.081 meter bijgekomen, maar tussen 1 januari 1837 en 31 december 1845 worden er 65.668 meter bijgelegd en in 1846 opnieuw 26.787 meter. Cijfers voor latere jaren konden wij helaas niet achterhalen¹².

Tussen 1 september 1845 en 1 juni 1846 worden voor 2.626.839 fr. Rijks- en provinciale wegen aangelegd waarvan voor 463.790 fr. in West-Vlaanderen. Tussen 1 juni 1846 en 1 juni 1847 wordt voor dezelfde doeleinden 3.478.875 fr. besteed, waarvan 70.420 fr. voor

⁹ G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 278. De voorgaande gegevens zijn ontleend aan de *Rapports sur l'état de l'administration dans la Flandre occidentale ... 1839-1850, passim*.

¹⁰ *Annales parlementaires 1846-1847. Chambre des Représentants, séance du 11 décembre 1846*, p. 259.

¹¹ G. Jacquemyns, *o.c.*, p. 279.

¹² *Rapports sur l'état de l'administration dans la Flandre occidentale, 1842-1848, passim*. De wet van 10 april 1841 voorzag in het in kaart brengen van de gemeentewegen. Dit werk werd in West-Vlaanderen pas in 1852 voltooid. Vermoedelijk werden deze kaarten, waarvan de publicatie door de regering toevertrouwd was aan Henri-Hubert Heuschling en Ph. Vander Maelen, gebruikt door P.C. Popp voor zijn *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique* (± 1842-1879). Zie Rijksarchief te Brugge, Archief van de Provincie West-Vlaanderen, 3° Afdeling, nrs. 338A, 1525 t.e.m. 1530.

West-Vlaanderen. Tussen 1 september 1845 en 1 juni 1846 worden werken uitgevoerd aan kanalen, havens, irrigatie in de Kempen, enz. voor een globaal bedrag van 2.952.727 fr. waarvan 374.592 fr. voor West-Vlaanderen. Voor de periode 1 juni 1846 tot 1 juni 1847 is het globaal bedrag 3.829.087 fr. waarvan 2.265.711 fr. voor West-Vlaanderen¹³.

Onder de regering de Theux worden nog andere maatregelen genomen zoals de wet van 25 maart 1847 waarbij aan de regering de mogelijkheid geboden wordt braakliggende gronden en gemene weiden te verkopen om ze in cultuur te brengen¹⁴. Deze wet schijnt omgekeerde resultaten te hebben gehad: 'In tegenstelling tot de verwachtingen was het resultaat echter vaak dat de boeren met kleine bedrijven, voor wie de gemene weide een onmisbaar bestanddeel van hun exploitatie was, doordat zij voeder en strooisel verschaften voor hun vee, de rangen van de fabrieksarbeiders kwamen aandikken. In vele gevallen trouwens verviel hun boerderijtje tot een dwergbedrijf, dat in de Ardennen niet levensvatbaar was'¹⁵.

Ondertussen is ook een aanvang genomen met het rooien van de bossen. Op 30 juli 1847 maakt de directeur van de Domeinen te Brugge bekend dat op een later te bepalen datum het bos van Hout-hulst, groot 1.000 ha, te koop zal gesteld worden. Geïnteresseerden kunnen het domein bezoeken¹⁶. Ook de regering Rogier zal in dezelfde zin blijven aandringen o.m. door de circulaire van 18 november 1847, waarin de regering de gemeenten en de Burelen van Weldadigheid — die samen in West-Vlaanderen 521 ha bos bezitten — aanspoort het voorbeeld te geven. De regering gaat de verbintenis aan op de vrijgekomen gronden kapellen en scholen op te richten. Uit dezelfde circulaire vernemen wij dat het bosareaal in onze provincie in 1839 33.545 ha bedroeg en in 1847 nog ongeveer 23.000 ha¹⁷.

¹³ *Rapport fait aux Chambres ... Crédit de 2 millions alloué par la loi du 24 septembre 1845*, Annexes XXXVI-XXXVIII D, pp. 145-156 en *Moniteur belge* du 9 août 1847, p. 2813.

¹⁴ *Moniteur belge* du 27 mars 1847, pp. 765-766.

¹⁵ J.A. Van Houtte, *Het economisch leven in België 1830-1880*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel X, p. 216.

¹⁶ *Moniteur belge* du 12 août 1847, Annonces, p. 2175.

¹⁷ *Mémorial administratif* 1847, dl. 2, pp. 734-745.

Rain, Steam, and Great Central Railway Station
J.M.W. Turner 1896

'De hongerigen spijzen', door N. Van den Eeden,
Provincie West-Vlaanderen - Provinciaal Hof, Brugge,
foto M. Platteeuw, Brugge

2. TWEEDE PERIODE (vanaf 12 augustus 1847)

Op 12 augustus 1847 komt de eerste liberale regering aan het bewind, onder leiding van Ch. Rogier, Minister van Binnenlandse Zaken. Deze stelt het ganse probleem van de crisis — zowel in de vlasnijverheid als in de voedselvoorziening — veel ruimer en zal meer algemene oplossingen nastreven. Hierbij dient rekening gehouden met het feit dat het dieptepunt van de crisis reeds voorbij was, zodat de onmiddellijke nood minder nijpend was, terwijl anderzijds onder de regering de Theux door allerhande commissies en individuen reeds een begin werd gemaakt met een grondige studie van de diepere oorzaken van de crisis, en dat een aantal mistoestanden op het domein van de traditionele en meer recente sociale voorzieningen — zoals de organisatie van de openbare weldadigheid, de bedelaarshuizen, de *comités industriels* enz., — aan het licht gekomen waren.

Op 12 oktober richt Ch. Rogier in de schoot van zijn ministerie een speciaal bureau op 'pour les affaires relatives à la situation des Flandres', onder leiding van een bureauchef van het ministerie, Victor Deham. Op 22 oktober wordt eveneens een adviserend comité 'pour les affaires des Flandres' bij Koninklijk Besluit opgericht. Dit comité bestaat uit de heren d'Elhoungne, de Breyne en Manilius, volksvertegenwoordigers, Cools en Kervyn, oud-volksvertegenwoordigers, Ch. Vandamme, arrondissementscommissaris van Gent en voormalig arrondissementscommissaris van Roeselare-Tielt, en Vandenpeereboom, arrondissementscommissaris van Kortrijk¹⁸.

Weldra zal men aan de crisis haar definitieve naam geven: 'La question des Flandres'. Het ganse beleid van de regering Rogier lijkt ons in grote mate geïnspireerd te zijn door de opvattingen van de unionistische liberaal Edouard Ducpétiaux (1804-1868), die sinds 29 november 1830 algemeen inspecteur was van de gevangenen en instellingen van openbare liefdadigheid, en die in die tijd nog beïnvloed was door het utopisch socialisme¹⁹.

In 1847 publiceerde Ducpétiaux een korte studie getiteld *Exposé de la question de la misère et du paupérisme en Belgique et spéciale-*

¹⁸ *Moniteur belge* du 24 octobre 1847, p. 2813.

¹⁹ R. Aubert, *Ducpétiaux (Antoine-Edouard)*, in *Biographie nationale*, Bruxelles, 32 (1964), coll. 154-176.

*ment dans les Flandres*²⁰ waarin hij het schema aanduidt van het werk waarmee hij in 1850 door de Koninklijke Belgische Academie zou bekroond worden, nl. zijn *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*²¹.

In zijn *Exposé* geeft hij de oorzaken aan van de crisis in Vlaanderen. De permanente oorzaken zijn in volgorde van belangrijkheid :

- 1° De onophoudende aangroei, de overtaligheid en het agglomereeren van de bevolking.
- 2° Het verval van de vlasindustrie.
- 3° Het gebrek aan werk en afzetmarkten.
- 4° De grote verdeling van eigendommen ; het versnipperen van de landbouwculturen ; het oplopen van de pachtprizen tengevolge van de duurte van de gronden en de wedijver tussen huurders.
- 5° Het antagonisme tussen arbeid en kapitaal.
- 6° Het karakter, de gewoonten en de exclusieve taal van de Vlaamse bevolking, het gebrek aan of de ontoereikendheid van het onderwijs en de opvoeding bij de arbeidersklasse in het algemeen.

De toevallige oorzaken zijn in volgorde van belangrijkheid.

- 1° De aardappelplaag.
- 2° Het tekort van de oogst in 1846.
- 3° Het ontbreken of de slechte organisatie van de hulpverlening.
- 4° Het rondzwerven en het landlopen van een deel van de behoeftige bevolking.
- 5° Het ontbreken van voorzorgsmaatregelen.
- 6° De gebreken en lacunes van de wetgeving op de bedelarij.
- 7° De gebrekkige organisatie van de bedelaarswerkhuisen en gevangenissen.
- 8° De slordigheid van sommige lokale besturen²².

Om aan de crisis een definitieve oplossing te geven meent Ducpétiaux dat men volgende maatregelen op lange termijn moet bestuderen :

²⁰ s.l., s.n., s.d., 8°, 16 p.

²¹ Bruxelles, M. Hayez, 1850, 8°, XVII-340 p., *Mémoire couronné par l'Académie royale de Belgique*.

²² o.c., p. 5.

- 1° De emigratie.
- 2° De kolonisatie.
- 3° Het uitroepen van een onbegrensde vrije handel.
- 4° Het toekennen aan de regering en aan de gemeentebesturen van handelsfuncties.
- 5° De organisatie van de arbeid en de integrale samenwerking van kapitaal, arbeid en talent.

Continuïteit van de overheidszorg.

Nauwelijks is de regering Rogier aan het bewind of zij past op grote schaal de maatregelen toe waarmee reeds onder de regering de Theux begonnen was om de *comités industriels* — waarvan iedereen erkent dat zij veel diensten bewezen hebben voor het lenigen van de onmiddellijke behoeften, maar geen oplossing bieden voor de kern van de crisis — te vervangen door modelateliers, die beogen verbeteringen te brengen in de vlasweverij en nieuwe, — en aan de vlasindustrie aanverwante nijverheden — in te planten bij de bevolking. Een Ministerieel Besluit van 6 september 1847 machtigt de Bestendige Deputatie van West-Vlaanderen een gedeelte van de subsidie van 35.000 fr., op 4 februari toegekend, aan te wenden voor het organiseren en het bouwen van modelateliers voor het weven van linnen en wol. Op 30 oktober wordt beslist te Kortrijk nog een modelatelier voor het weven van linnen in te richten. Op 10 november 1847 krijgt de Bestendige Deputatie van West-Vlaanderen een nieuwe subsidie van 30.000 fr. voor het onderhoud van de modelateliers te Roeselare, Kortrijk en Rumbeke en voor de aanschaf van nieuwe weefgetouwen. Op 3 maart 1848 wordt toelating verleend voor de oprichting van een modelatelier te Wakken, en op 24 maart te Aarsele, Meulebeke en Lichtervelde. Vanaf februari 1848 worden overeenkomsten afgesloten met industriëlen die de verbintenis aangaan te Kortrijk 500 spinsters tewerk te stellen voor het vervaardigen van handgesponnen en mechanisch gesponnen draad, er een modelatelier op te richten voor de fabricage van wollen sjaals, katoen- en wolfluweel, en het kleuren van fluweel; oprichting nog van modelateliers te Ingelmunster en Passendale enz.²³.

²³ cf. *Moniteur belge* van 6 november 1847, p. 2911; 2 december 1847, p. 3133;

Men heeft duidelijk de indruk dat op dit ogenblik het gevecht tussen de handgesponnen draad en de mechanisch gesponnen draad in het voordeel van deze laatste definitief beslecht is, en dat alle aandacht nu gaat naar de mechanisatie van de weefindustrie, die door niemand nog betwist wordt.

De traditionalisten zoals een Mgr. D. De Haerne, Alexander Rodenbach e.a., die hartstochtelijke tegenstanders waren van de mechanisatie van het spinnen, op grond van morele beweegredenen, zijn nu, op grond van economische beweegredenen, gematigde voorstanders geworden van de mechanisatie van de weefindustrie, — zij het met moreel voorbehoud²⁴.

Het programma van Minister Rogier

Bij de discussie over het wetsontwerp tot toekenning van een krediet van 500.000 fr. aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken voor hulpverlening aan Vlaanderen houdt minister Rogier op 4 december 1847 een programmaredede die wij aldus kunnen samenvatten :

Openbare Werken. Vooreerst gemeentewegen. Deze werken houden de arbeiders ter plaatse en laten hen toe te voorzien in de behoeften van hun families, wat niet het geval is als zij elders gaan werken.

In tweede instantie werken aan het waterwegennet : voltooiing van het kanaal van Schipdonk en dat van Zelzate, de waterwegen ten Zuiden van Brugge, afleidingsvaart van de Leie, rechte trekken van de Schelde, kanaal van Lichtervelde, kanalisatie van de Mandel, het kanaal van Stekene naar Sint-Niklaas, het ontzanden van de Moervaart en de haven van Brugge. Maar ook de verbeteringswerken aan de Maas, het Kempisch kanaal, het kanaal van Hasselt, dat van Herentals naar Antwerpen. Dit zijn werken die een verhuizing van een deel van de Vlaamse bevolking moeten meebrengen. Tenslotte het voortbouwen van de spoorwegen : de sectie Kortrijk-Poperinge over Menen en Ieper, de sectie Lichtervelde-Tielt-Deinze, maar vooral de sectie Gent-Brussel, die het isolement van Vlaanderen moet hel-

23 april 1848, p. 1091 ; 8 mei 1848, p. 1196. Zie ook hoger Hoofdstuk 1, voetnoot 37 en J. de Béthune, *La crise linière ...*, pp. 111-118.

24 Zie bv. de tussenkomst van Mgr. D. De Haerne in het Kamerdebat van 4 december 1847. *Annales parlementaires* 1847-48, pp. 199-200.

pen verbreken. 'Je crois que des relations beaucoup plus fréquentes, beaucoup plus faciles entre le centre du pays et les Flandres, auraient un très-grand résultat politique et moral pour les populations flamandes ...'.

Vervolgens houdt de minister een pleidooi voor het exploiteren van alle mogelijkheden waarover Vlaanderen beschikt : op het gebied van de industrie, de landbouw, de zeevaart en de handel.

De industrie moet gediversifieerd worden, afgestemd op de verbruiker en gemoderniseerd. De vlasteelt moet in stand gehouden worden en haar afzetgebieden vergroot door vrije uitvoer. De landbouw moet gesteund worden o.m. door het verlenen van landbouwkrediet door de regering en het oprichten van landbouwbanken. Het transport van de landbouwproducten naar de steden vergemakkelijkt door wijzigingen in de octrooirechten, en nieuwe afzetmarkten, zoals Engeland, moeten aangeboord worden. De oprichting van landbouworganisaties zoals deze van Torhout, is ten eerste aan te bevelen, omdat zij de onderlinge wedijver en de diversifiëring van de culturen in de hand werken. Ook moet men de geplande rooijing van bossen en het aanplanten van braakliggende gronden in Vlaanderen voortzetten.

De Belgische zeevaart is nagenoeg helemaal in handen van vreemden.

De Belgische kust — met uitzondering van Oostende — is een dode kust. De regering heeft het inzicht een visserijschool op te richten om zeemansroepingen te stimuleren.

De minister kondigt aan dat er verder gewerkt wordt aan het project van de 'société d'exportation', die de bekroning moet zijn van alle maatregelen getroffen om de toestand in Vlaanderen te verbeteren. Dan komt hij tot het tweede deel van zijn rede : het probleem van de bevolking, die teveel samengetrokken is op sommige punten. Een zekere herverdeling dringt zich op.

De migratie in het binnenland zelf wordt bemoeilijkt door het eenzijdig taalgebruik van de Vlamingen dat hen isoleert. Waren zij tweetalig dan zouden zij in Wallonië nieuwe werkterreinen vinden. Men moet daarom het onderwijs van het Frans in Vlaanderen in de hand werken, zoals het ook nuttig zou zijn voor de Walen Nederlands te leren aan hun kinderen.

Maar al deze inspanningen van de regering moeten gepaard gaan met een strenge onderdrukking in Vlaanderen van de bedelarij. 'L'aumône est sans doute un devoir à remplir, un devoir d'ailleurs impérieux pour beaucoup de consciences, mais il faut que l'aumône, pour être utile, se fasse avec discernement, en vue du perfectionnement physique et moral de celui à qui elle s'adresse; sous ce rapport, l'aumône, sans travail, doit être considéré par nous comme un mal ...'²⁵.

Uitvoering van dit programma

Op 23 februari 1848 legt de regering Rogier in de Kamer een wetsontwerp neer, om een supplementair krediet te bekomen van 25 miljoen voor uitvoering van werken van openbaar nut en andere maatregelen van algemeen belang, zoals zij in de rede van 4 december werden opgenoemd.

Het totaal project beloopt meer dan 78 miljoen. Voor de periode 1848-1849 wordt een buitengewoon krediet van 25 miljoen gevraagd²⁶ door middel van een lening, waarvan 8,5 miljoen voor delging van tot nog toe aangegane schulden.

De ganse planning van de regering wordt echter door mekaar gehaald door de Februari-revolutie in Frankrijk, die naast de politieke onrust — ten gevolge van de agitatie van de *Légion franco-belge* onder de Belgische arbeiders in Frankrijk, en haar mislukte poging om op 29 maart te Risquons-Tout België binnen te vallen²⁷ —, ook een omvangrijke werkloosheid meebrengt in België, vooral in de steden: crisis in de kantnijverheid en terugkeer van Belgische arbeiders uit Frankrijk. De toestand in Frankrijk veroorzaakt bij ons ook een financiële crisis: de koers van de officiële effecten valt op 50 %. Om hieraan het hoofd te bieden dient de regering een reeks wetsontwerpen in die onder druk van de omstandigheden inderhaast door het parlement worden gestemd. De kiescijns wordt verlaagd en een reeks economische maatregelen worden getroffen die voor een deel beantwoorden aan het algemeen opzet van 23 februari: het erkennen door het Rijk van de bankbrieven van de *Société Générale* en

²⁵ *id.*, pp. 200-204.

²⁶ *id.*, Document n° 132. Séance du 23 février 1848, p. 968.

²⁷ J. De Smet, *De Weerslag van de Franse Omwenteling van 1848 ...*, in *Handelingen ... Société d'Emulation*, 89(1952), pp. 24-31.

de *Banque de Belgique* en het oprichten van een discountkantoor (20 maart)²⁸; het stemmen van speciale kredieten voor Openbare Werken; de voltooiing van het zijkanaal van de Maas (23 maart) het Schipdonkkanaal en het Leopoldkanaal (20 april), het uitbreiden van de spoorwegen (22 april) enz.

Op 28 maart 1848 wordt een wetsontwerp ingediend dat voorziet in een krediet van 3.700.000 fr. hoofdzakelijk bestaande uit terugvorderbare voorschotten en leningen die gedurende drie jaar voor dezelfde doeleinden kunnen aangewend worden, waarvan 500.000 fr. voor aanleg van gemeentewegen, 1.000.000 fr. voor sanitaire verbeteringen van de arbeiderswijken in steden en gemeenten, en 500.000 fr. voor het invoeren van nieuwe en het verbeteren van de bestaande industrieën, zoals aangekondigd in het algemeen wetsontwerp van 23 februari 1848. Voorts stelt de regering de toekenning voor van een krediet van anderhalf miljoen frank voor het verzekeren van de werkverschaffing en het bevorderen van de uitvoer, en een subsidie van 200.000 fr. voor het oprichten van kassen van sociale voorzorg en hulpverlening. Het globale krediet wordt door de Kamers — in overleg met de regering, en door inkorting van de uitvoeringsperiode, — herleid tot 2 miljoen en in zeer algemene bewoordingen gesteld die volledige vrijheid laten aan de initiatieven van de regering²⁹. Op 27 december 1849 wordt over het aanwenden van dit krediet verslag uitgebracht.

Uit dit verslag blijkt dat de toestand op het platteland in Vlaanderen zich normaliseert. Het grootste deel van deze 2 miljoen ging naar verbeteringswerken in de grote steden over het ganse land met de klaarblijkelijke bedoeling het arbeidersproletariaat werkzaam te houden om politieke moeilijkheden te voorkomen. Een speciale inspanning werd hierbij gedaan ten voordele van de kant — en vooral de katoenindustrie die door de crisis bijzonder getroffen waren. Ook wordt de uitvoer gestimuleerd en een beurzensysteem ingevoerd om jonge industriëlen toe te laten studiereizen te ondernemen in het buitenland (30 beurzen). Men voelt duidelijk dat dit initiatief opgevat is als een stimulans voor het vestigen van Belgische comptoirs

²⁸ *Moniteur belge* du 21 mars 1848, p. 721.

²⁹ *Annales parlementaires* 1847-48, pp. 1154, 1186-97, 1208-1216 en *Moniteur belge* du 19 avril 1848, p. 1025.

in het buitenland³⁰. Deze vestiging wordt aan het privé-initiatief overgelaten maar in de volgende jaren sterk gesteund.

Het advies van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen.

Op 17 en 25 juli 1848 richt minister Rogier aan de gouverneurs van beide Vlaanderen twee brieven waarin de mening van de provinciale raden gevraagd wordt over een aantal maatregelen op lange termijn om de toestand te verbeteren³¹.

Deze vraag geeft aanleiding tot uitgebreide deliberaties in de schoot van de provinciale raad.

De provinciale raad van West-Vlaanderen komt uiteindelijk overeen over volgend antwoord :

1° Oorzaken van de armoede en het pauperisme in Vlaanderen.

De meerderheid van de raad is van oordeel dat de hoofdoorzaak van de armoede niet te zoeken is in de overbevolking maar in het gebrek aan werk. Er moet dus gezocht worden naar inplanting van nieuwe industrieën.

Nevenoorzaken zijn :

de grote versnippering van eigendommen en culturen, de voedselcrisis, de toenemende moeilijkheden voor een deel van de arbeiders werk te vinden in het buitenland.

2° Oorzaken van het verval van de oude vlasindustrie.

Het uitvinden en verspreiden van het mechanisch spinnen, de hoge invoerrechten op het linnen in Frankrijk en Spanje ; het verdringen van vlasweefsels door katoenweefsels ; het gebrek aan afzetmarkten ; de onvolmaaktheid van fabricageprocédés en de verouderde werktuigen ; het ontbreken van een classificatie van de draden.

Maatregelen ter verbetering van de toestand :

1°) Industrie en handel.

A. De oude vlasindustrie steunen. De meerderheid van de raad is van oordeel dat dit niet kan gebeuren door het heffen van rechten op de

³⁰ *Annales parlementaires* 1848-49, *Chambre des Représentants*, Document n° 76, pp. 496-500.

³¹ *Moniteur belge* du 30 juillet 1848. *Partie non officielle*, pp. 2068-2074.

uitvoer van grondstoffen zoals een gedeelte van de raad dit meent. Wel dient men aan de wevers de mogelijkheid te bieden vlas op stam te kopen; gratis geperfectioneerde werktuigen ter beschikking stellen; nieuwe modelateliers oprichten en de oude verbeteren; nieuwe afzetmarkten vinden dank zij een *société d'exportation*; het metriek stelsel invoeren voor het meten van de draad volgens de dikte. De meerderheid wijst het invoeren van een kwaliteitsmerk van de hand. De raad vestigt de aandacht van de regering op de kritieke toestand van de kantnijverheid en wenst dat ook voor haar nieuwe afzetgebieden zouden gevonden worden.

B. Nieuwe industrieën. Stimuleren van de handnijverheid door het invoeren van geperfectioneerde werktuigen; interestloze voorschotten dienen toegekend voor de oprichting van nieuwe fabrieken die nieuwe nijverheden willen inplanten met reële kansen op succes; modelateliers voor nieuwe nijverheden dienen opgericht, en de afzetmarkt verzekerd door een *société d'exportation*.

C. Oprichting van kredietinstellingen: een discontokantoor die voorschotten toekent voor de aankoop van vlas op stam mits waarborgen van de plaatselijke overheid.

D. De *société d'exportation* moet de uitvoer verzekeren en de productie afstemmen op de behoeften van de buitenlandse consumenten, zij moet instaan voor de aanvoer van grondstoffen. Om dit initiatief te doen slagen dient over de ganse wereld een net van consulaten opgericht te worden, belast met het beheer van plaatselijke comptoirs. Een dergelijke *société* zou ook de scheepvaart ten goede komen.

2°) Landbouw.

Er moeten maatregelen getroffen worden ter bescherming van de landbouw, en de veeteelt. De Raad is van oordeel dat het ontginnen van braakliggende gronden kan helpen bij het verbeteren van de actuele toestand. Het overplaatsen van de bevolking naar de te ontginnen gebieden kan nuttig zijn, maar is niet te realiseren in de gebieden die het sterkst door de crisis getroffen werden omdat zich in deze gebieden geen braakliggende gronden bevinden. De raad is van oordeel dat deze verplaatsing moet overgelaten worden aan het privé-initiatief maar dat het Rijk moet instaan voor de

voorbereidende werkzaamheden. De interne migratie kan gunstig zijn voor de provincies waar zich uitgestrekte braakliggende gronden bevinden.

Het landbouw- en technisch onderwijs moet ingevoerd worden in alle graden van het bestaande onderwijs. Specifieke landbouwscholen zouden grote diensten bewijzen, evenals landbouwbanken.

Verder worden als middelen ter verbetering van de landbouw voorgesteld: het aanleggen van nieuwe wegen, kerken en scholen; de bestrijding van de vervalsing van zaden en speciaal van het vlaszaad van Riga; het stimuleren van de hofbouw; en het invoeren van landbouwpachten op lange termijn.

3°) Openbare Werken.

Stimuleren hoofdzakelijk van de aanleg van gemeentewegen, volgens een gecoördineerd plan.

4°) Diverse maatregelen.

1° Het verzekeren van een minimumloon voor de arbeiders aan openbare werken kan volgens de raad geen practisch nut opleveren en zal ten nadele uitvallen van de Belgische schatkist.

2° Het opsporen van ertsen kan alleen maar nuttig zijn voor het zoeken op grote diepte naar steenkool.

3° Akkoord met het verbeteren van de toestand in de bedelaarswerkhuizen.

4° De emigratie naar het buitenland is momenteel een noodzaak gezien het uitblijven van onmiddellijke maatregelen o.m. op het gebied van het handelsverkeer. Deze emigratie moet de vorm aannemen van het stichten van een kolonie afhankelijk van het moederland. Is dit het geval dan moet het Rijk ernstige financiële middelen ter beschikking stellen, zoniet dient hij alleen morele steun te verlenen aan het privé-initiatief.

Vooraleer het Rijk hierin een beslissing neemt dringt zich een grondige exploratie van de in aanmerking komende gebieden op.

5° Het oprichten van een vissersschool wordt goedgekeurd, maar gevraagd wordt dat zij in Brugge zou gevestigd zijn.

- 6° Het verbruik van vis moet gestimuleerd worden onder meer door het inschakelen ervan in de menu's van leger en gevangenis, om betere voorwaarden te scheppen voor de zeevisserij, die geen afzetmarkt meer vindt in het buitenland.
- 7° Het zou zeer nuttig zijn een nederlandstalig dagblad te verspreiden afgestemd op de verbetering van de landbouw en de nijverheid³².

Economische expansie.

Met al deze suggesties wordt rekening gehouden. Op 20 december 1848 legt de regering Rogier een eerste bilan voor: het verslag van de besteding van het krediet van 500.000 fr. door de wet van 19 december 1847 toegekend. Uit dit verslag vernemen wij dat naast de traditionele hulpverlening: wegen- en waterwerken, modelateliers, invoeren van nieuwe industrieën en verbeterde werktuigen, hulpverlening aan behoeftigen (328.610 in 351 gemeenten à 6,81 fr per hoofd) en vooral bestrijden van de typhusepidemie enz., gunstige resultaten geboekt werden bij het stimuleren van de uitvoer, door de reductie van de tolrechten op het transport van steenkool. Anderzijds leverden de opzoekingen naar ijzerertslagen geen resultaten op. Nieuwigheid ook is het invoeren van een gewaarborgd minimumloon bij het uitvoeren van openbare werken³³.

Op 23 maart 1849 legt de Minister van Binnenlandse Zaken een nieuw wetsontwerp voor dat de toekenning beoogt van een krediet van 1.000.000 fr. voor dezelfde doeleinden als deze van de wet van 28 maart 1848.

Er ontstaat ditmaal grote oppositie in het parlement tegen dit wetsontwerp, en heftige kritiek op het beleid van de regering. Pas op 21 juni wordt dit krediet gestemd³⁴.

Uit de rechtvaardiging van de aanwending van dit krediet, op 13 februari 1851 voorgelegd, blijkt dat men steeds meer de uitvoer naar

³² *Conseil provincial, procès verbaux. Session de 1848*, pp. 249-280.

³³ *Crédit de 500.000 francs, alloué par la loi du 29 décembre 1847. Rapport fait aux Chambres ...*, in *Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants, session de 1848-1849*. Tome III, n° 80, séance du 20 décembre 1848.

³⁴ *Annales parlementaires 1848-49. Chambre des Représentants Document n° 197*, séance du 23 mars 1849, p. 1114; *Document n° 280*, séance du 31 mai 1849, pp. 1522-25; discussies in de Kamers van 5 tot 8 juni. *Id.*, pp. 1533-1585; *Moniteur belge du 22 juin 1849*, p. 1751.

het buitenland wil bevorderen door het oprichten van comptoirs. Geheel nieuw is de schijf van 90.156,91 fr. die aangewend werd voor de bevordering van de emigratie naar het buitenland, onder meer door de stichting van twee nederzettingen in de Verenigde Staten³⁵. De centrale commissie voor financiën zal op 5 februari 1852 deze tussenkomst van de regering bijzonder laken, en eisen dat voortaan elke besteding van een krediet, zoals de Grondwet het eist, vooraf nauwkeurig zou omschreven worden en uitsluitend aangewend voor zijn bestemming³⁶.

De verdere politiek van de regering Rogier wordt gedomineerd door het opsporen van nieuwe afzetgebieden over de ganse wereld, het stimuleren van de oprichting van comptoirs en het afsluiten van een ganse reeks verdragen van vriendschap, handel en zeevaart met Nicaragua (27 maart 1849), Guatemala (12 april 1849), Frankrijk (17 november 1849), Rusland (14 februari 1850), Perou (16 mei 1850), Bolivia (31 oktober 1850), Sardinië (24 januari 1851), Nederland (20 september 1851), Groot-Brittannië en Ierland (27 oktober 1851) enz.

Op 31 december 1851 wordt ter aanvulling van het KB van 27 september 1831 de wet ondertekend die aan de meer dan 200 consuls die sinds 1831 waren benoemd een definitief statuut geeft, door de oprichting van een consulaire korps³⁷.

Op 28 september 1852 treedt de regering Rogier af.

3. DE PROVINCIE

Vooraleer wij het aspect 'emigratie' als oplossing voor de crisis behandelen, willen wij nog even stilstaan bij de inspanningen die ook door de Provincie werden gedaan om de nood te lenigen.

Deze inspanningen zijn minder makkelijk aan te duiden.

De Provincie schijnt geen specifieke initiatieven te nemen, maar veel-

³⁵ *Annales parlementaires 1850-51, Chambre des Représentants Document n° 90, séance du 13 février 1851, pp. 832-834.*

³⁶ *id. 1851-52. Document n° 85, séance du 5 février 1852. Compte rendu de l'emploi du crédit extraordinaire de 1.000.000 de francs ouvert au département de l'intérieur par la loi du 21 juin 1849, pp. 587-594.*

³⁷ Cf. J. Willequet, *Un facteur d'expansion commerciale: le système consulaire sous Leopold I, in l'Expansion belge ..., pp. 32-62.*

eer op te treden onder de vorm van aansporing en vooral betoelaging van gemeentelijke initiatieven.

Daarom moeten wij ons tevreden stellen met een algemene vergelijking van de provinciale begrotingen³⁸.

In juli 1844 stemt de provincieraad de begroting van 1845. Deze beloopt 1.591.704,13 fr., waarvan een lening van 1 miljoen frank die ter beschikking gesteld wordt van de Bestendige Deputatie voor eventuele subsidiëring van uitzonderlijke openbare werken. Een dergelijk bedrag was reeds eerder op de begrotingen ingeschreven geweest. In 1845 werd het niet aangesproken. In de begroting 1848 wordt het opnieuw ingeschreven en ditmaal uitgeput. Vanaf de begroting 1849 wordt een aflossingsbedrag voor deze lening voorzien.

Begrotings- jaar	Globale begroting	Openbare werken	' Nationale industrie '
1845	1.591.704,13	1.264.803,41	90.186,66
1846	657.133,51	300.759,57	91.466,66
1847	681.213,40	234.151,47	156.367,83
1848	1.685.851,45	1.248.887,01	161.836,12
1849	624.571,40	229.541,51	118.250
1850	620.540,52	248.016,15	86.871,66

Onder 'nationale industrie' zijn begrepen de landbouw en veeteelt (veredeling van het hoornvee, de schapen, paarden enz.) en de vlas-industrie ('l'ancienne industrie linière') die de volgende subsidies geniet :

1845 : 30.000

1846 : 24.000

1847 : 20.000

1848 : 20.000

1849 : ?

1850 : 10.000

³⁸ *Procès-verbaux de la session du conseil provincial ...*, 1844-1849, *passim*.

De verhoging van het budget 'nationale industrie' voor 1847 en 1848 is niet te wijten aan een verhoogde inspanning voor de landbouw ingevolge de crisis, maar wel aan de oprichting in 1847 van een verzekeringskas tegen de hagel, waarvoor in 1847, 1848 en 1849 respectievelijk 50.000 en 51.500 fr. in inkomsten (nieuwe belasting op de landbouwgrond à 25 centiem per ha) en uitgaven voorzien werd. Voor 1850 werd dit krediet afgeschaft. In zijn openingsrede van de provinciale raad in 1848 gaat de Gouverneur er fier op dat de Provincie West-Vlaanderen de enige is die tot nog toe geen enkele schuld heeft aangegaan en die er in geslaagd is de verplichte subsidiëring bij de aanleg van nieuwe wegen uit te voeren met de door het gewone budget voorziene kredieten. Nochtans zal in de begroting van 1849 van dit principe dienen afgeweken terwille van uitzonderlijke openbare werken.

Dat is alles wat wij over de provinciale inspanningen kunnen zeggen, en het reflecteert hoogst waarschijnlijk de werkelijkheid niet. Wij vermoeden dat vooral op het gebied van de wegenbouw de Provincie een opmerkelijke inspanning leverde.

In 1851 werd een complete inventaris opgesteld van alle gemeentewegen in iedere gemeente; er wordt echter niet vermeld wanneer deze wegen werden aangelegd, zodat dit dossier voor ons onderwerp niet relevant is³⁹.

³⁹ Rijksarchief te Brugge, Archief van de Provincie West-Vlaanderen, 3e Afdeling, nr. 1531.

DEEL II

DE EMIGRATIE

'De uitdrijving', door Charles Degroux,

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen,
foto ACL, Brussel

hoofdstuk I belgische kolonisatiepogingen in de 19e eeuw

I. OVERZICHT

De afscheuring van Nederland in 1830 betekent voor de jonge Belgische industrie het verlies van de Nederlandse kolonies als afzetmarkt voor haar producten¹. Het kan dan ook geen verwondering baren dat de Belgische industriële milieus nog lang 'orangist' zullen zijn.

In het begin van 1831 wees de voorlopige Belgische regering het protocol van 27 januari 1831 van de hand, waarbij de Conferentie van Londen voorstelde dat België 16/31sten van de openbare schuld van de voormalige Nederlanden zou delgen, in ruil voor een gedeelte van Nederlands Indië². Op dat ogenblik heeft de scheiding die zich voor deed op het politiek vlak, zich nog niet voltrokken op het economisch vlak.

De Belgische belangen zoals de Belgische zakenlui, zitten nog helemaal verweven in Nederlandse ondernemingen. En het zal enige tijd duren, voor dat de continuïteit op het economisch vlak, hier en daar verbroken wordt. Dit gebeurt onder meer in augustus — toen Leopold van Saxe-Coburg de Belgische troon reeds bestegen had — met de opstand van een gedeelte van het garnizoen op Java, dat, naar aanvankelijk wordt meegedeeld te Brussel, in naam van België bezit genomen had van het eiland. Dit verwekt grote opschudding, en doet de koning bij de Kamers van Koophandel van tien steden informeren naar voorstellen om 'in het algemeen belang van de scheepvaart en van de nijverheid' het bestaan van deze Belgische kolonie te verzekeren. De negatieve reacties van deze Kamers van Koophandel, die

¹ Door de conventie van 13 augustus 1814 was koning Willem I door Engeland weer in het bezit gesteld van Nederlands Indië. Belgen hadden hun aandeel in het beheer van de koloniale bezittingen en o.m. in de uitbating van de *Nederlandsche Handelsmaatschappij* (1825), die nagenoeg het monopolie had voor het handelsverkeer met de overzeese gebieden. Cf. Ch. De Lannoy, *La politique coloniale* ..., p. 1.

² J.R. Leconte, *Les tentatives d'expansion* ..., Anvers 1946, pp. 14-15.

precies om economische redenen orangist waren, en het feit dat spoedig blijkt dat de opstand in Java fel overdreven werd en reeds in de kiem is gesmoord, doen deze zaak classeren zonder gevolg³.

Dit incidentje is kenschetsend voor de bekommernissen van de koning, die een politiker was van Europees formaat, en onder Britse invloed, meer dan zijn regeringen, het belang zag van de mogelijkheden die de overzeese gebieden boden zowel voor de economie als voor het politiek prestige van België.

Het moge volstaan hier een chronologische opsomming te geven van de vele voorstellen en plannen die wij konden achterhalen vóór het Congo-project uitgewerkt werd, en waarvan de meesten door de regering niet eens in overweging genomen werden, ofschoon zij meestal de morele en zelfs de financiële steun genoten van Leopold I en zijn opvolger, die niet altijd geheel belangloos handelden⁴. Terloops vermelden wij ook de al of niet gelukte pogingen tot kolonisatie waarop wij verder dieper ingaan.

Van 1835 tot 1840 worden met de Franse regering besprekingen gevoerd voor het stichten van een Belgische enclave in het pas veroverde Algerië ten zuiden van Bougie.

Van 1837 tot 1840 onderhandelingen voor een Belgische nederzetting aan de Rio de Oro (Spaans Guinea), en voor de aankoop van het eiland Candië (huidig Kreta) in de Middellandse Zee.

In 1838 plannen voor het verwerven van het *Ile des Pins* in de Antillen, het eiland Minos bij Cuba en de streek rond de Hokianga-rivier in het uiterste noorden van Nieuw-Zeeland. Ook wordt gewag gemaakt van de mogelijke verkoping door Denemarken van de Feroë-eilanden in de Noordzee. Plannen worden gemaakt voor het verwerven van Guyana.

In 1840 biedt John Ward de Chathameilanden aan voor de som van 10.000 pond sterling. De Belgische regering gaat op het voorstel niet in.

³ *id.*, p. 13 en P. Vermeir, *Leopold I ...*, Dendermonde 1967, dl. 2, p. 26.

⁴ Het volgende overzicht werd opgemaakt aan de hand van een nota van M. Piot opgesteld in 1874 of 1877 en aangevuld in 1886 en 1896, (ABZ dossier 2030) en de diverse publicaties in onze bibliografie vermeld. Voor een gedetailleerde bibliografie van het onderwerp verwijzen wij naar A. Duchesne, *Bibliographie des tentatives de colonisation et d'expansion belge sous le règne de Léopold Ier, Deuxième partie*, in *L'expansion belge ...*, pp. 776-802.

Van 1840 tot 1842 onderneemt consul-generaal Blondeel van Cuelebroeck⁵ een verkenningstocht in Ethiopië en de baai van Amfilah en sluit met plaatselijke vorsten verschillende overeenkomsten af, die door de Belgische regering niet worden gehonoreerd.

Plannen voor het verwerven van een gedeelte van Suriname, het eiland Cozumel aan de Mexikaanse kust, de Filippijnen — op het eiland Luçon na — ; Texas, dat nog niet tot de Verenigde Staten behoort ; en Brazilië, waar Charles Van Lede een Belgische nederzetting sticht, waarover verder.

In 1843 plannen voor het verwerven van Sumatra en Borneo, een gedeelte van westelijk Australië en de Samoa-eilanden. Hetzelfde jaar sticht de heer Nélis te Campos in Brazilië een Belgische nederzetting met de bedoeling er de vlasteelt in te voeren. In december 1843 zetten 99 landgenoten er voet aan wal, maar de nederzetting valt spoedig uiteen.

In 1845 komt het eiland Saint-Barthélémy in de Caraïbische Zee ter sprake, Bolivië en een gedeelte van Haïti. In 1846 Senegambië (thans Senegal en Gambië), en Patagonië. Van 1845 tot 1849 is er sprake van het voorstel van graaf Palmella om op zijn gronden in Portugal een Belgische agrarische nederzetting te stichten. Het voorstel wordt uiteindelijk afgewezen.

In 1847 sticht de Eeklonaar Dirckx te Jefferson in de U.S.A. een Belgische nederzetting, zonder enige overheidsinmenging.

In 1848 wordt ook te Saint-Mary in Pensylvanië een Belgische nederzetting gesticht door Victor Deham, waarover verder. Hetzelfde jaar wordt er gewag gemaakt van het eiland Tortuga in de Antillen en de Nicobar-eilanden in de Indische Oceaan. Aan de Rio Nuñez (thans Guinea) wordt een Belgisch comptoir gesticht dat blijft bestaan tot 1856. Ook wordt Perou voorgesteld in 1848 als gebied voor een Belgische nederzetting.

In 1850 worden de Fidji-eilanden, het eiland Salomon en de Nieuwe Hebrieden aangeboden, waar in 1861 een vruchteloze kolonisatiepo-

⁵ Geboren te Gent op 14 december 1809, deurwaardersklerk te Torhout en aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, werd hij, na zijn huwelijk met de dochter van een magistraat, opgemerkt door de pauselijke nuntius te Brussel en kwam in het diplomatieke corps terecht. Vertrouwensman voor koloniale aangelegenheden van Leopold I en van Leopold II. Stierf te Madrid op 18 september 1872. Cf. A. Duchesne, *Blondeel van Cuelebroeck (Edouard)*, in *Biographie nationale, Supplément*, t. 3, Bruxelles 1962, coll. 93-96.

ging wordt ondernomen ; in 1851 het eiland Bissao aan de kust van Portugees Guinea. In 1857 wordt een Belgische nederzetting gesticht in de provincie Parana in Argentinië, en in 1862 neemt de President van de Zuid-Afrikaanse Republiek diplomatiek contact op met België om in het binnenland van Transvaal de exploitatie van een ruim gebied aan de Belgische zorgen toe te vertrouwen. De Belgische regering stemt hiermee in, maar de Belgische zakenlui voelen er niets voor omdat dit gebied niet rechtstreeks met de zee verbonden is.

In 1864/65 vergezellen 2.000 Belgische soldaten, samen met 14.000 andere Europese militairen, aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk en zijn vrouw, de Belgische prinses Charlotte, naar Mexico. Hun contract voorzag dat zij na hun militaire verplichtingen te hebben volbracht, zich als colons zouden kunnen vestigen in Mexico. De terechtstelling van Maximiliaan (19 juni 1867) betekende ook het einde van deze onderneming.

In 1869 stelt de regering van Costa Rica voor, een Belgische nederzetting te stichten op haar grondgebied. De Belgische regering gaat op dit voorstel niet in.

Van 1865 tot 1873 wordt een systematische exploratie ondernomen van het Verre Oosten en worden economische betrekkingen aangeknoopt met Formosa. Van 1869 tot 1875 hebben onderhandelingen plaats tussen Leopold II en de Spaanse regeringen met het oog op de aankoop van de Filippijnen.

In 1871 legt de h. Paridant tevergeefs aan de regering een voorstel voor tot verwerving van het eiland Cyprus, en de h. d'Hane-Steenhuise een plan tot kolonisatie van La Plata.

In 1882 worden in Argentinië te Gualaguaychy door Gustave André en te Villaguay door Eugène Schepens Belgische nederzettingen gesticht die spoedig tot bloei komen.

In 1883 sticht Charles Leemans een Belgische nederzetting in Mexico om er aan vlaseelt te doen. Na een moeilijk debuut verplaatst deze kolonie — die aanvankelijk 15 families telde en spoedig 100 — zich naar San Francisco de Concho waar zij tot bloei komt.

In 1885 erkent de Conferentie van Berlijn de Onafhankelijke Congo-staat.

In 1887 gaat priester Van Esse tegenover de Braziliaanse regering de verbintenis aan vóór 31 mei 1889 vijftig Belgische families naar een

landbouwkolonie te Porto Feliz (provincie Sao Paolo) over te brengen. Hij slaagt er niet in dit aantal te bereiken en zijn contract wordt nietig verklaard.

Op 14 november 1908 wordt de Onafhankelijke Congostaat officieel een Belgische kolonie.

Het is moeilijk in al deze plannen het kaf van het koren te onderscheiden. Wij staan voor twee verschillende opvattingen, die allebei nieuwe afzetgebieden willen vinden voor de Belgische economie, de ene onder vorm van Belgische nederzettingen in wat wij nu zouden ontwikkelingslanden noemen — en dat zijn in de eerste plaats alle jonge republieken van Noord- en Zuid-Amerika, de Verenigde Staten inbegrepen —, de andere door annexatie van nieuwe gebieden, hoofdzakelijk in Afrika, die dan kolonies zouden zijn in de echte betekenis van het woord.

Tot aan de afsluiting van het Verdrag der XXIV artikelen op 19 april 1839 schijnen al deze projecten weinig weerklink te vinden. Het bestaan van België in Europa is nog niet verzekerd.

'Ce fut peu de temps après les événements de 1830, qui donnèrent naissance au royaume de Belgique,' schrijft Charles Van Lede in 1846, 'que, frappé de la misère et de la position isolée où une séparation imprévue venait si brusquement de nous placer, nous conçûmes l'idée de former au-delà de l'Atlantique quelques établissements coloniaux, dans la pensée de venir ainsi en aide à une population exubérante et souffreteuse, en soulageant son industrie et son commerce, dont les intérêts si vivement frappés par les bouleversements politiques qui eurent lieu alors, ne se trouvèrent que trop gravement compromis [...] mais aussi longtemps que le nouvel Etat qui venait de surgir se trouvait menacé jusqu'en son existence, il n'y avait pas à songer à l'exécution d'un tel projet ...'⁶.

2. TWEE POGINGEN : BRAZILIË EN GUATEMALA.

In 1840 grepen echter twee ernstige kolonisatiepogingen plaats die wij enigszins uitvoeriger moeten behandelen, omdat hun mislukking van kapitaal belang is voor de houding van de overheid tegenover het emigratieprobleem.

⁶ *De la colonisation du Brésil. Rapport ...*, p. 2.

Brazilië

In 1840 zoekt de Brugse Handelsmaatschappij naar nieuwe afzetgebieden. Zij richt in Rio de Janeiro een comptoir op en doet een beroep op Charles Van Lede⁷ om haar verdere plannen te helpen verwezenlijken.

In 1841 wordt onder zijn impuls de 'Compagnie belge-brésilienne de colonisation' gesticht. Van Lede vraagt aan de regering alleen morele steun. In de schoot van deze Compagnie wordt een 'Conseil protecteur de l'émigration' opgericht die de rechten van de colons moet beschermen. Onder de leden van dit comité treffen wij de gouverneur van West-Vlaanderen aan, graaf Felix de Meûlenaere, en zijn collega van Henegouwen Ch. Liedts, voorzitter van de Kamer. In december 1841 neemt Ch. Van Lede, voorzien van aanbevelingsbrieven van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, contact op met de regering van Brazilië, en slaagt er in onder bijzonder gunstige voorwaarden, een aanzienlijk gedeelte van de provincie Santa-Catarina voor Belgische en Duitse inwijkelingen te verwerven.

Na twaalf beraadslagingen in de schoot van de Braziliaanse Raad van State wordt het regeringsontwerp van overeenkomst goedgekeurd en op 13 augustus 1842 aan Ch. Van Lede overhandigd.

⁷ Geboren te Brugge op 20 mei 1801 en er overleden op 19 juli 1875. Begraven te Brussel. Ingenieur. Studeerde aan de *Ecole polytechnique* te Parijs, vanwaar hij naar Spanje vertrekt en deel neemt aan de strijd van de Spaanse liberalen tegen Ferdinand VII (opstand van Riego y Núñez 1820-1823).

Vertrekt van daar naar Mexico waar hij door een Engelse compagnie benoemd werd tot hoofdingenieur van de mijnen van Thalpuxahua, en bevindt zich bij toeval in een Chileense stad die plotseling door overstromingen bedreigd wordt. Dank zij zijn raadgevingen kan het gevaar afgewend worden. Als gevolg hiervan verzoekt de Chileense regering hem de leiding van de dienst Bruggen en Wegen op zich te nemen. Door malaria aangetast wordt hij in stervensnood naar België geëvacueerd waar hij in 1830 aankomt. Op verzoek van de Brugse Handelsmaatschappij vertrekt hij in 1841 naar Brazilië om er met de regering te onderhandelen over de stichting van een Belgische nederzetting in de provincie Santa-Catarina. Hij sticht de *Compagnie belge-brésilienne*, en koopt, samen met zijn broer Louis Van Lede in 1843 gronden aan in Brazilië. In 1844 vertrekt hij aan het hoofd van 108 Belgische emigranten om er de nederzetting te stichten. Deze mislukt. In 1848 is hij terug te Brugge en wordt verkozen tot provinciaal raadslid. In 1852 niet meer herkozen. Ongehuwd en kinderloos, maakt hij bij testament het grootste deel van zijn fortuin over enerzijds aan de Burgerlijke Godshuizen, anderzijds aan de bibliotheek en de academie van Brugge.

Cfr. *Journal de Bruges*, 39 (1875) n° 202, 21 juli, *Bulletin Communal de la Ville de Bruges*, n° 15, séance du 24 juillet 1875, p. 548; n° 17, séance du 28 août 1875, pp. 589-590; n° 20 séance du 9 octobre 1875, pp. 825-830; F. Jalheau, *Etude sur quelques moyens de sauver les Flandres*, Bruxelles, 1847; Ch. Van Lede, *De la colonisation du Brésil* ..., Bruxelles, 1846.

In mei 1843 beslist de Handelsmaatschappij van Brugge zich voortaan te onthouden van rechtstreekse inmenging in de *Compagnie belge-brésilienne*.

Op 10 augustus 1843 wordt een definitief contract afgesloten tussen Van Lede en de Braziliaanse regering. Maar op 2 november 1843 suspenderen de Braziliaanse Kamers het verdrag terwille van de al te grote voordelen door de regering aan de compagnie toegekend, en die praktisch neerkomen op het verzaken aan haar souvereiniteit op het toegekende grondgebied.

Op 13 januari 1844 worden de statuten van de Compagnie bij Koninklijk Besluit door de Belgische regering erkend. De compagnie heeft tot doel 'l'exploitation minerale, agricole, industrielle et commerciale des territoires concédés'. Zij beschikt over een kapitaal van zes miljoen, en wordt opgericht voor de duur van 99 jaar.

De Belgische regering ziet af van rechtstreekse inmenging omwille van de door de Braziliaanse regering gestelde eis dat elke emigrant die voet aan land zet in Brazilië verzaakt aan zijn vroegere nationaliteit. Toch blijft de Belgische regering de onderneming gunstig gezind en geeft aan haar zaakgelastigde te Rio de Janeiro opdracht zijn medewerking te verlenen aan Ch. Van Lede bij diens contacten met de plaatselijke overheid.

In 1844 vertrekt Ch. Van Lede met 108 Belgische immigranten en komt in november in Brazilië aan. Ingevolge de maatregelen van de Braziliaanse Kamers, en in tegenstelling met zijn beloften, vestigt hij deze mensen niet in de geconcedeerde gebieden maar op zeven mijlen van de monding van de Itajahy en verplicht de emigranten er de gronden te ontginnen. Dit lokt een algemeen protest uit. Vijftien emigranten vertrekken onmiddellijk en gaan zich verder in het binnenland vestigen. De anderen weigeren te werken voor het overeengekomen loon. Van Lede doet beroep op de gerechtelijke overheid en laat enkele emigranten aanhouden, veroordelen en opsluiten. De anderen nemen nu de vlucht en gaan werken in de koffieplantages. Bovendien is Van Lede — naar hij beweert — het slachtoffer van heftige tegenkanting vanwege de Belgische zaakgelastigde te Rio de Janeiro, de h. De Jaegher, die zowel de Braziliaanse als de Belgische regering in ongunstige zin beïnvloedt.

Begin 1846 blijft er van de kolonie praktisch niets meer over. In

mei 1846 vertrekt de heer Van Loo uit Gent, met 16 Belgische arbeiders naar de kolonie aan de Itajahy, om deze weer op dreef te brengen. Ter plaatse aangekomen weigeren ook deze arbeiders de aangegane verbintenissen na te leven, zodat de hele onderneming definitief mislukt. In 1848 is Van Lede te Brugge terug en wordt er verkozen als lid van de Provinciale Raad.

In 1861 en in 1874 wordt het bestaan van een Belgische kolonie aan de Itajahy door de Belgische consuls nog geattesteerd, maar de kolonie wordt als niet welvarend en ongelukkig bestempeld⁸.

Dat de Belgische regering niet méér effectieve steun verleend heeft aan de onderneming is ondermeer te wijten aan het feit dat zij op hetzelfde ogenblik haar steun had toegezegd aan een andere onderneming, en van oordeel was dat zij niet gelijktijdig meerdere gelijkaardige plannen kon behartigen⁹.

Guatemala.

Op 6 augustus 1834 had de regering van Guatemala, lid van de bondstaat Guatemala-San-Salvador-Nicaragua-Costa-Rica en Honduras die in 1839 in afzonderlijke republieken zou uiteenvallen, met *The Eastern Coast of Central America Commercial and Agricultural Company* te Londen een eeuwigdurende concessie afgesloten voor een gebied van 6 miljoen hectaren : het district Vera-Paz. Op 15 oktober 1838 wordt een nieuwe eeuwigdurende concessie toegestaan aan dezelfde compagnie, ditmaal voor een gebied van 350.000 hectaren in het district Santo Thomas. De Compagnie gaat de verbintenis aan binnen de drie jaar tenminste 100 families in te planten, binnen de zes jaar 200, binnen de tien jaar 500 en binnen de twintig jaar 1.000 families, waarvan tenminste 1/4 Spanjaarden, Duitsers en Maltesen. Ook zal zij de stad Santo-Thomas stichten. Van bij de aanvang kon de Compagnie de aangegane verbintenissen niet naleven ingevolge een

⁸ Al deze gegevens zijn vervat in de nota van Piot, (ABZ n° 2030) en de verschillende publicaties van Ch. Van Lede — zie onze bibliografie ; de brief van Ch. Van Lede dd. 28 juli 1850 in de *Moniteur belge* van 30 juli 1850, *Partie non officielle*, pp. 1961-62 als antwoord op de brief van de h. De Jaegher van 20 juli 1850 *id.*, 23 juli 1850, *Partie non officielle*, p. 1896 ; en Fr. Jalheau, *Etude sur quelques moyens de sauver les Flandres*, Bruxelles 1847, pp. 45-48.

⁹ Brief van de kabinetschef van de minister van Buitenlandse Zaken aan consul Blondeel met betrekking tot diens projecten voor Abyssinië, cf. C. Maroy *o.c.*, pp. 161-162.

burgeroorlog en een cholera-epidemie in Guatemala. Agenten van de Compagnie slagen er in een aantal Belgische personaliteiten voor hun plannen warm te maken en op 18 september 1841 wordt te Brussel, onder de effectieve bescherming van koning Leopold I, de *Compagnie belge de colonisation* opgericht die tot doel heeft volgens de statuten : '1) Créer des établissements agricoles, industriels et de commerce dans les différents Etats de l'Amérique-Centrale et autres lieux. 2) Etablir des relations de commerce entre ces pays et la Belgique'. In feite komt de onderneming hierop neer dat in België kopers gezocht worden voor 40.000 hectaren grond in het district Vera-Paz.

Bij Koninklijk Besluit van 7 oktober 1841 werden de statuten van de nieuwe compagnie goedgekeurd, op voorwaarde dat niemand naar Guatemala zou worden overgebracht vooraleer een gemengde commissie, waarin de regering vertegenwoordigd was, het gebied van Santo-Thomas verkend had, en haar verslag officieel was gepubliceerd. Deze commissie onder de leiding van kolonel Remi de Puydt, die terzelfdertijd één van de regeringsafgevaardigden was én vertegenwoordiger van de Compagnie, vertrok op 9 november 1841 naar Vera-Paz. De meningen van deze commissie waren tegenstrijdig, de regeringsafgevaardigden maakten veel voorbehoud ondermeer terwille van het klimaat; kolonel de Puydt daarentegen was enthousiast. Op 4 mei 1842 wordt de eeuwigdurende concessie-acte tussen de Guatemaltese regering en de Belgische compagnie verleden.

Daarin wordt o.m. gestipuleerd — zoals dit ook het geval was in Brazilië — dat de immigranten automatisch de Guatemaltese nationaliteit verwerven en geen bijstand meer kunnen inroepen van hun voormalige regering¹⁰. Op 5 november 1842 wordt de Compagnie in feite opgeslorpt door een nieuwe in haar schoot opgerichte stichting: de *Communauté de l'Union*, die belast wordt met de exploitatie van het district Santo-Thomas. Deze 'communauté' beoogt duidelijk de oprichting van een *phalanstère* volgens de theorieën van Charles Fourier, zoals die in het begin van de veertiger jaren in België gepropageerd werden door Victor Considérant. Men stelt als uitgangspunt de associatie van eigendom, kapitaal en arbeid, waarbij de arbeiders ingeschakeld werden in een productieproces waaraan zij echter geen

¹⁰ *Annales parlementaires 1844-1845*, Kamers, zitting van 15 februari 1845, p. 814. Ditmaal lijkt dit geen beletsel te zijn voor de Belgische regering om haar steun te verlenen.

medezeggenschap hadden, 'aucune nécessité, aucune responsabilité ne pesait directement sur l'individu ; tout homme, en débarquant à Santo-Thomas, devait abdiquer son individualité devant un ensemble dont il n'était qu'une fraction, son travail, son entretien, son avenir étaient, en grande partie, décidés par d'autres et tout ce que comprenaient les colons à cette organisation du travail, à cette association, c'est qu'ils avaient *le droit* de se faire loger, nourrir et guérir'. Aldus Blondeel van Cuelebroeck in een rapport van 5 januari 1848.

Ondertussen was men begonnen colons te ronselen.

De Compagnie spaarde geen moeite om een grootse propagandacampagne op touw te zetten, die vruchten droeg :

'Wie gaat er mee naar Verapaz
Daar moeten wij niet werken
Eten en drinken op ons gemak
Slapen gelijk een verken ...'.

Dat was het wat de volksmond overgehouden had — en tot op onze dagen overgehouden heeft — van deze propaganda¹¹. De werkelijkheid zou spoedig minder optimistisch stemmen. Op 16 maart 1843 vertrekken de eerste drie schepen met colons. Op 20 mei, 7 en 8 juni 1843 zetten zij in totaal 79 personen aan wal te Santo-Thomas samen met het eerste materieel waaronder houten huizen en een kapel door de aartsbisschop van Mechelen plechtig ingewijd. Onder weg sterft Pierre Simons, het hoofd van de nieuwe stichting. Tien van de eerst aangekomen immigranten keerden terug met het laatst aangekomen schip.

In de loop van 1844 worden 813 man aan land gebracht waaronder een aantal ambtenaren en 12 militairen die van de regering speciaal verlof *met behoud* van hun wedde bekomen hadden. Er wordt een nieuwe directeur van de kolonie aangesteld, die echter spoedig zijn ontslag zou indienen. Einde 1844 telt de kolonie 871 man. Van 6 maart 1844 tot 1 november 1845 sterven 211 personen aan de ge-

¹¹ Naar mij werd meegedeeld wordt in de streek van Elverdinge-Vlamertinge, iemand die naar Canada of Amerika emigreert thans nog aangeduid als iemand die 'naar Veràpa' vertrokken is (accent op de 1e a). Te Gent kreeg een arbeidersbeluik de naam Verrapa. Cfr. Philip M. De Pillecyn, *Sociaal probleem ...*, p. 148. Het refrein werd gezongen op een aria uit Donizetti's *Lucia de Lammermoor*, waarvan tekst en muziek in B., *Santo Thomas of Vera-paz*, in *Het Belfort*, Gent, 7(1892)I, pp. 420-424.

volgen van het ongunstige klimaat en de slechte organisatie van het werk¹².

Op 27 april 1847 telt de kolonie nog 244 man waarvan 140 Belgen en 87 Duitsers.

De Compagnie houdt echter de werkelijkheid verborgen, en doet beroep op de regering om het hoofd te kunnen bieden aan de financiële lasten van de onderneming.

Tegen de zin van de Minister van Binnenlandse Zaken, J.B. Nothomb, wordt, onder hevige druk van Leopold I, op 2 april het Koninklijk Besluit van 31 maart 1844 gepubliceerd¹³, waarbij in elke gemeente een inschrijvingslijst geopend wordt voor duizend loten van 20 hectaren à duizend frank per lot, te innen door de ontvanger van de belastingen, voor rekening van de Compagnie. Hierbij wordt gepreciseerd dat de helft van de opbrengst van deze inschrijving zal aangewend worden voor de aankoop van linnen en andere producten van de Belgische industrie, 'dans l'intérêt des classes laborieuses et souffrantes faute de travail, ainsi que dans celui de l'industrie linière', bij voorkeur in de gemeenten waar inschrijvingen werden geboekt door tussenkomst van de *comités industriels* of de agenten van de Compagnie. 'Aussi longtemps que l'exportation de ces produits ne présentera pas de perte à la compagnie, le capital provenant de la souscription sera consacré à de nouveaux achats'.

Bovendien zullen de gemeenten en de Burelen van Weldadigheid die aandelen aankopen, in verhouding tot het aantal inschrijvingen, één, twee of meer behoeftigen naar Santo-Thomas mogen sturen, aan te duiden door de gemeentelijke overheid en de pastoor van de parochie. De reiskosten voor deze 'bevoorrechten' zullen door de Compagnie worden voorgeschoten en gedurende drie jaar op hun loon worden

¹² De betekenis van deze cijfers heeft men in België sterk overdreven. In de Kamerzitting van 2 en 3 december 1846 heeft de minister van Buitenlandse Zaken, A. Dechamps, volgende bijzonderheden meegedeeld: tussen 20 mei 1842 en 1 maart 1844: geen enkele dode (op 56 emigranten); van maart tot juli 1844: 11 doden; van augustus 1844 tot en met januari 1845: 176 doden, waarvan 103 kinderen, op een globale bevolking van 880 man; van 1 februari tot 1 juni 1845: 33 doden; van 1 juni tot 31 augustus 1845: 12 doden; van 1 september tot 1 januari 1846: 4 doden; van 1 januari tot 1 juli 1846: 6 doden. Op 1 november 1845 telde men 211 doden waarvan 103 kinderen en 106 personen die reeds ziek waren bij hun aankomst. Cf. *Annales parlementaires* 1846-47, p. 180 en het verslag van Blondeel van Cuelebroeck, in N. Leysbeth, o.c., pp. 152-177.

¹³ Cf. R. Van Nuffel, *Giovani Arrivabene et les premières tentatives de colonisation belge*, in *L'Expansion belge* ..., p. 273.

afgehouden¹⁴. Spijts deze, voor de overheid althans aanlokkelijke voorstellen, moet de inschrijvingstermijn door een nieuw Koninklijk Besluit van 29 juni 1844 verlengd worden tot 31 juli.

Op 21 juli 1844 gaat de regering de (voorlopige) verbintenis aan een wetsontwerp in te dienen waarbij zij aan de Compagnie een interest waarborgt van 4 % voor een lening van drie miljoen door de Compagnie aan te gaan. Het uitblijven van dit wetsontwerp en de geheimzinnigheid die heerst rond gans de onderneming lokt in het Parlement heftige reacties uit (Zitting van de Kamers van 28 en 29 november 1844).

Op 28 juni 1845 komt Edouard Blondeel van Cuelebroeck die het jaar vooraf tot Belgische zaakgelastigde in Mexico was benoemd, in zijn hoedanigheid van regeringscommissaris een inspectie houden. Hij negocieert in opdracht van de koning een overeenkomst met de Guatemaltese regering waarbij de Belgische regering de verbintenis aangaat een weg aan te leggen van Santo-Thomas naar Guatemala om het transport van de goederen te verbeteren. De Belgische regering weigert deze overeenkomst te sanctioneren omdat zij er toe geen opdracht had gegeven !

Ook had hij van koning Leopold I de opdracht gekregen met de Guatemaltese overheid een verdrag af te sluiten waarbij Santo-Thomas tot een autonome en neutrale staat werd uitgeroepen. Op 31 december 1846 en 5 januari 1848 weigert de Guatemaltese regering hierop in te gaan¹⁵. Het verslag van Blondeel aan de regering over de organisatie van de kolonie was genuanceerd ; hij raadde een grondige reorganisatie aan maar vond de basisvoorwaarden gunstig voor het slagen van de onderneming. De Belgische regering wil deze landbouwnederzetting omvormen tot een handelscentrum¹⁶.

Ondertussen sijpelt het nieuws over de werkelijke toestand in Guatemala door in de Belgische publieke opinie. De liberale oppositie in het parlement verplicht de regering — die zich vastklampt aan het gunstig rapport van Blondeel — in april 1847 op staatskosten de 30 wezen en degenen die het wensen naar België te repatriëren — er

¹⁴ Cfr. *Mémorial administratif* ..., 8(1944), t. 1, pp. 376-392.

¹⁵ Cf. A. Duchesne, o.c., in *Biographie Nationale. Supplément*, t. 3, col. 94 en N. Leysbeth, o.c., pp. 178-184 en 285.

¹⁶ *Annales parlementaires* 1846-47, p. 186.

waren er 63 op de 140 Belgen — en daarmee ook een einde te stellen aan haar rechtstreekse hulpverlening aan deze nederzetting.

Voor België, en speciaal voor de koning, was dit een mislukking die woog op alle verdere plannen en pogingen in die aard.

Het komt ons voor dat deze mislukking vooral te wijten is aan een veel te groots en veel te theoretisch opgevat initiatief dat gedacht werd niet alleen als een economische, maar ook als een philanthropische onderneming die moest ten goede komen aan de nationale gemeenschap. Dit verklaart ook de onwaarschijnlijke verstrengeling van privé-belangen en rechtstreekse tussenkomsten van de koning en de regering, wat aan de ganse onderneming een politieke dimensie gaf die haar fataal werd. Toch ziet het er naar uit dat de stichting in Guatemala zelf, niet zo grondig mislukt was als hier te lande werd voorgesteld. Wel leed zij aan onvoldoende organisatie en onvoldoende hygiënische voorzorgsmaatregelen van de eerste immigranten. Het feit alleen dat 77 Belgische emigranten weigeren zich kosteloos te laten repatriëren en het gunstig rapport van een specialist als Blondeel wijzen reeds in die richting. Bovendien kende de kolonie een zekere bloei.

De beslissing van de regering een einde te stellen aan haar rechtstreekse hulpverlening noopte de Compagnie tot grondige wijzigingen in de tot dan toe gevolgde — en aangeklaagde — methodes. Er werd afgezien van het geretribueerde werk ten voordele van de communautiteit, de lonen werden drastisch verminderd ($1/4$ tot $1/3$) en de gronden voor individuele uitbating door de colons van 3 op 15,25 en zelfs 50 gemet gebracht; de keuze van de landbouwculturen werd aan de appreciatie van iedere colon overgelaten. Door al deze maatregelen werden de individuele inspanningen gestimuleerd. Bovendien negocieerde consul Blondeel van Cuelebroeck met de Guatemaltese Republiek in opdracht van de regering een *Vriendschaps-, handels- en zeevaartverdrag*, en bekwam in afwachting van de definitieve afsluiting van dit verdrag (12 april 1849) en de goedkeuring ervan door het Belgische parlement (5 juli 1850) dat de Guatemaltese republiek op 11 mei 1847 Santo-Thomas uitriep tot vrije handelshaven. Bij decreet van 16 januari 1850 werd Santo-Thomas ook uitgeroepen tot de bijzonderste haven van Guatemala met ingang van 15 april 1850¹⁷.

¹⁷ Rapport van M. Blondeel van Cuelebroeck van 5 januari 1848, in *Annales parlementaires* 1847-48, *Chambre des Représentants. Documents*, pp. 890-895 en *id.* 1849-50,

Dit bracht een toenemende economische activiteit met zich mee. Maar in 1850 werd de kolonie wier bevolking tot 415 zielen was opgelopen opnieuw geteisterd door een besmettelijke ziekte meegebracht door een groep van 22 Duitse emigranten, die na lang dolen (in Brits Honduras) toevallig in Santo-Thomas waren terecht gekomen. Er vielen 75 slachtoffers waaronder 16 Belgen.

In 1856 verbleven er nog 91 Belgen die een zekere welstand genoten. Hetzelfde jaar werd de Compagnie wegens het niet naleven van haar verplichtingen, door de Guatemaltese republiek van haar rechten vervallen verklaard. De Belgen en hun afstammelingen zouden zich geleidelijk over het ganse land verspreiden en door de bevolking opgeslorpt worden¹⁸.

Gelijktijdig met deze eerste kolonisatiepogingen in Zuid-Amerika, worden ook comptoirs gesticht. Wij handelden reeds over het comptoir van de Rio Nuñez, het *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850)* maakt gewag van 'D'autres établissements [qui] ont été créés sans le concours du gouvernement [...] Parmi les principaux comptoirs créés dans ces conditions, se rangent ceux de la Havane et de Valparaiso, et celui très-récemment érigé au Brésil'¹⁹.

pp. 1182, 1236, 1383, 1415 en *Sénat*, pp. 363, 448, 476. Zie ook *Moniteur belge* van 5 juli 1850, pp. 1643-47. *id.*, 29 september 1850, *Partie non officielle*, p. 2544 en *id.*, 30 maart 1850, *Partie non officielle*, p. 810.

¹⁸ Al deze gegevens zijn ontleend aan N. Leysbeth, *o.c.*, C. Maroy, *o.c.*, P. Vermeir, *o.c.* en Xavier Heuschling, *Résumé de la statistique générale de la Belgique pour la période décennale de 1841 à 1850*; Bruxelles 1852, p. 45, J.R. Leconte, *o.c.*, de officiële publicaties van de *Compagnie belge de colonisation* vermeld in de Bibliografie, en de *Annales Parlementaires 1844-45*, pp. 219-230, 814-823, *id.* 1846-1847, pp. 176-187.

¹⁹ *o.c.*, Titre IV, p. 173. De laatste zin slaat vermoedelijk op het comptoir de Rio de Janeiro opgericht door de Brugse Handelskamer.

hoofdstuk II de houding van de belgische overheid tegenover de emigratie

In de jaren 1830-1845 wordt de Belgische regering van velerlei zijden gesolliciteerd om onder één of andere vorm een kolonie te stichten. Aanvankelijk schijnt zij daar negatief op te reageren, vermoedelijk om financiële redenen. Geleidelijk echter moet zij toegeven aan de druk die wordt uitgeoefend.

In 1840 gaat zij op het verzoek van Leopold I in en beslist tot de oprichting van een comité dat ermee belast wordt de diverse kolonisatieprojecten die worden voorgesteld te onderzoeken en de uitvoering van het nuttigste van deze projecten bij de regering te behartigen. Dit comité wordt voorgezeten door prins de Merode, telt als leden 2 senatoren, 4 volksvertegenwoordigers en 1 generaal, en als secretaris Giovanni Arrivabene¹.

In deze periode wordt de kolonie voorgesteld als een economische noodzaak, de enige mogelijkheid om een nieuwe afzetmarkt te openen voor de Belgische industrie maar ook — en op dit vlak schijnt de Britse regering bijzonder actief te zijn² — als een politieke noodzaak, die de positie van het land moet verstevigen. In diverse geschriften uit die tijd wordt de kolonie — weliswaar terloops — ook voorgesteld als een oplossing voor het probleem van de overbevolking in het moederland³. Het experiment Guatemala wordt zelfs gedeeltelijk gedacht in die zin, blijkens het hogervermelde K.B. van 31 maart 1844.

Dit idee zal vooral tijdens de crisisjaren hernomen worden, wanneer de regering, na de opgedane ervaringen, steeds minder voelt voor de

¹ R. Van Nuffel, *Giovanni Arrivabene et les premières tentatives de colonisation belge*, in *L'Expansion belge* ..., pp. 265-291.

² Cfr. Brison D. Gooch, *Belgian interest in Danish possessions during the reign of Leopold I*, in *L'Expansion belge* ..., p. 199.

³ Zie hierover bvb. de *Mémoire sur la question de colonisation* (1841) van de 1e secretaris van de Belgische ambassade te London, Charles Drouet, in L. Greindl, *Les possibilités de la Belgique de Leopold Ier comme puissance coloniale*, in *L'Expansion belge*, pp. 180-198.

stichting van een eigenlijke kolonie en liever uitzielt naar een ander middel om de economische en demografische problemen op te lossen.

1. INTERNE MIGRATIE.

In de eerste plaats wordt gedacht aan interne migratie. Het idee van de emigratie als oplossing voor de overbevolking in Vlaanderen schijnt zich ontwikkeld te hebben vanuit de vaststelling dat de bevolking in België ongelijk verdeeld is (Oost-Vlaanderen telt op 31 december 1844 : 268 inwoners per km², West-Vlaanderen 205, Brabant 203, Henegouwen 184, Luik 149, Antwerpen 138, Limburg 74, Namen 69 en Luxemburg 41)⁴. Andere factoren zijn : de noodzaak nieuwe landbouwgronden in cultuur te brengen om de voedselvoorziening te verbeteren, en de bekommernis hulp te verlenen door werkverschaffing. Reeds op 17 mei 1843 had de Minister van Binnenlandse Zaken, J.B. Nothomb, de aandacht van het departement van Openbare Werken gevestigd op de noodzaak de braakliggende gronden te ontginnen. Op 13 december 1844 legt hoofdingenieur Kummer aan zijn minister een studie voor getiteld : 'Intervention projetée du gouvernement dans les défrichements des bruyères de la Campine', die beoogt door irrigatie aldaar weiden aan te leggen⁵.

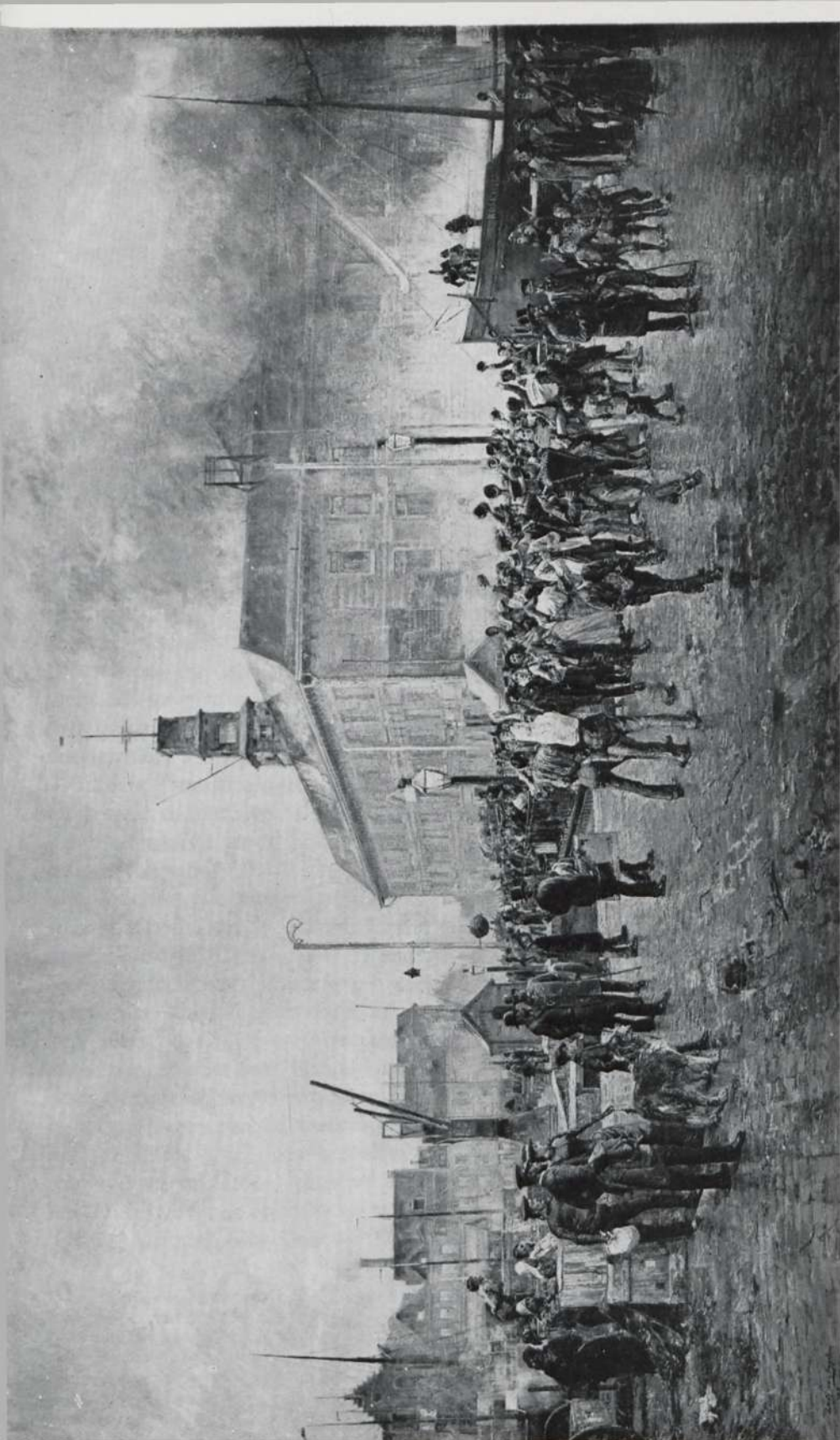
De werken worden uitgevoerd door arbeiders die voor een groot deel uit Vlaanderen werden aangevoerd. Dit stelt ondermeer het probleem van het onderhoud van de families van deze arbeiders tijdens hun afwezigheid. Zo groeit haast vanzelfsprekend het idee deze arbeiders met hun families eenvoudig te vestigen in de Kempen.

Door de Minister van Justitie om haar advies gevraagd over de binnenlandse en buitenlandse emigratie antwoordt de Commissie-de Brouckère op 28 september 1846 negatief :

'Les colonies lointaines ne se fondent pas par enchantement, et jamais elles ne l'ont été dans le but de détruire le paupérisme de la mère-patrie. La Campine se fertilisera sans migration forcée, sans transplantation officielle de la population : le Gouvernement y pourvoit ;

⁴ Rapport fait aux Chambres ... Crédit de 2 millions alloué par la loi du 24 septembre 1845, Annexe n° XXXV, p. 123. De cijfers zijn opgegeven per 100 ha (= 1 km²).

⁵ Rapports de M. l'ingénieur en chef Kummer, in *Annales parlementaires* 1846-1847. *Chambres des Représentants. Document n° 13*, pp. 142-145.

'Belgische Landverhuizers', door Louis van Engelen,
Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen,
foto ACL, Brussel

ce qu'il lui faut encore, c'est, comme le disait un de nous, du bétail, encore du bétail, et toujours du bétail. La migration des indigents ne pourvoit pas à cet élément de prospérité⁶.

Ook Ed. Ducpétiaux waarschuwt voor massale verhuizing van arbeiders naar minder bevolkte streken. Hij ziet in de emigratie naar het buitenland een goede maatregel, maar een maatregel voor de toekomst, die zorgvuldig moet voorbereid worden met de actieve medewerking van de bevolking. Bovendien zal zij immense financiële inspanningen vergen die het land zich momenteel niet veroorloven kan⁷. Men voelt dat de meningen verdeeld zijn en dat de overheid aarzelt. In het wetsontwerp betreffende het krediet van 2.000.000 fr. (waarvan 500.000 fr. voor ontginning, irrigatie en interne colonisatie) op 11 november 1846 door minister de Theux neergelegd, blijkt de minister voorstander van interne colonisatie, onder voorbehoud: 'Le défrichement des terrains incultes exige une population d'ouvriers, mais pour leur procurer des salaires convenables, il faut que des propriétaires et des fermiers aisés puissent les mettre à l'œuvre. Peupler la Campine d'indigents, serait ruiner ses habitants et aggraver la misère des colons qu'il faudrait renvoyer à leur domicile de secours. C'est le mélange d'habitants aisés et de bons ouvriers qui peut seul assurer le succès de la colonisation⁸.

Niet iedereen is echter zo genuanceerd.

In zijn rapport van 5 juli 1847 over de toestand van het arrondissement Kortrijk in 1846, noteert commissaris Van den Bulcke dat de toenemende industrialisering een toename meegebracht heeft van de bevolking. Maar dat de crisis in de industrie het evenwicht verbroken heeft, waardoor een 'overbevolking' ontstaan is. Dit evenwicht kan op twee manieren hersteld worden. De eerste, — die tot heden door de regering werd nagestreefd en die moet voortgezet worden — is het verhogen van de werkverschaffing. De maatregelen in die zin hebben echter onvoldoende resultaten opgeleverd. Men moet uitzien naar nieuwe middelen, zoals het scheppen van machtige exportmiddelen. En hij voegt er cynisch aan toe:

'Quant à nous, nous croyons fermement, que cette exportation ne

⁶ *Rapport fait aux Chambres ... Crédit de 2 millions ...*, Annexe XXXIV B, pp. 119-120.

⁷ *id.*, Annexe n° XXXV, pp. 136-137.

⁸ *Annales parlementaires 1846-1847*, p. 94.

devrait pas seulement se limiter aux choses, mais encore, ayons le courage de le dire, s'étendre aux hommes eux-mêmes. Favoriser, organiser l'émigration soit vers des contrées lointaines, soit vers d'autres points moins habités du pays, est une mesure que la situation commande et que l'exubérance bien constatée de la population doit tôt ou tard rendre inévitable⁹.

Hetzelfde jaar publiceert Fr. Jalheau, 'ancien capitaine d'infanterie et ancien conservateur des plantations de l'état, membre du Comité de l'Association belge pour la liberté commerciale', een *Etude sur quelques moyens de sauver les Flandres*¹⁰, waarin hij als diagnose stelt dat de aangroei van de bevolking in Vlaanderen in omgekeerde verhouding staat tot zijn ontwikkeling en zijn welstand, en in rechtstreekse verhouding tot zijn verbeesting (*abrutissement*) en zijn armoede. Om hierin te verhelpen moet men aan migratie doen: migratie in het binnenland — de Kempen — (de auteur ontwikkelt delirante theorieën over het vruchtbaar maken van de Kempen door het aanwenden van de vier Elementen), emigratie naar het buitenland (uitvoerige uiteenzetting over de kolonisatiepoging van Ch. Van Lede in Brazilië), en diversifiëring van de landbouw door het stimuleren van de tuinbouw.

In zijn programme van 4 december 1847 verklaart minister Rogier zich tegenstander van emigratie naar het buitenland, maar voorstander van interne migratie:

'Non pas que je veuille pousser en dehors du pays tout ce qu'il y a de plus énergique dans la population flamande pour ne garder que les vieillards, les infirmes et les enfants; non, messieurs, je ne pousserai pas à ce système d'émigration qui appauvrirait le pays de toutes ses forces vitales; je crois qu'il faut mettre de la mesure dans le système de l'émigration à l'étranger. Il y a sans doute là un premier remède, et je disais qu'il devait être appliqué avec une certaine réserve; mais outre l'émigration à l'étranger, il y a l'émigration dans d'autres parties du pays et l'émigration dans l'intérieur de la Flandre elle-même ...'¹¹.

⁹ *Rapports faits par Messieurs les commissaires d'arrondissement 1846*, pp. CXCv-CXCVI.

¹⁰ Bruxelles, N.J. Slingemeyer, 1847, 8°, 56 p.

¹¹ *Annales parlementaires 1847-1848*, p. 203.

2. EMIGRATIE.

De minister kon echter niet beletten dat het virus van de emigratie, dat over gans Europa woedt, en waarmee België zeer sterk geconfronteerd werd als transitland voor de tienduizenden Duitsers die via Antwerpen naar Amerika trokken, ook hier duizenden inwoners besmette, — aanvankelijk in Wallonië, maar weldra over het ganse land, zoals wij verder zullen zien.

Bij Koninklijk Besluit van 14 maart 1843 werd te Antwerpen een commissie opgericht die toezicht moest uitoefenen op het verschepen van de emigranten, en bij Ministerieel Besluit van 13 februari 1846 een emigrantenbureau. Om een idee te geven van de relatieve betekenis van Antwerpen als emigrantenhaven, en tevens van de omvang van de Duitse emigratie in deze periode, lichten wij uit een brief van 16 februari 1848, van de Belgische Consul te Hamburg aan de Minister van Buitenlandse Zaken, volgende tabel van de Duitse emigratie¹²:

	1844	1845	1846	1847
Le Havre	16.660	23.500	32.351	39.474
Duinkerke	—	2.277	1.475	—
Antwerpen	1.961	5.223	13.130	14.613
Nederland	2.403	4.549	2.506	9.757
Engeland	2.000	3.500	6.425	10.000
Bremen	19.863	31.849	32.256	33.652
Hamburg	1.774	2.355	4.926	8.141
Pruisische havens in de Baltische Zee	—	114	329	74
Totaal :	45.661	73.400	93.428	115.741

Wij komen later terug op de absolute waarde van deze cijfers, hun relatieve betekenis is echter duidelijk. Antwerpen werkt zich snel op tot één van de voornaamste emigrantenhavens. Aanvankelijk vaarden

¹² ABZ n° 2020 I.

de hoofdzakelijk Duitse lijnen, vanuit Antwerpen op New-Orleans. Tussen 1850 en 1860 verlegde zich de vaart op New-Orleans van Antwerpen naar Le Havre, en de vaart op New York van Hamburg naar Antwerpen¹³. De vaart op New-Orleans schijnt echter spoedig in verval te zijn geraakt aangezien op 17 juni 1857 door de Franse regering een decreet wordt uitgevaardigd waarbij de vaart op New York het monopolie wordt van Le Havre, de vaart op Brazilië het monopolie van Bordeaux en de vaart op de Antillen het monopolie van St.-Nazaire¹⁴.

De vele misbruiken die heersten te Antwerpen verplichtten de Belgische regering ertoe aanhoudend nieuwe maatregelen te treffen om de af-troggelarij te bestrijden, en menswaardige logiesvoorwaarden te scheppen op de emigrantenschepen¹⁵. Al deze voorschriften worden, na een grondige studie, die vier jaar in beslag nam, in een nieuwe vorm gegoten door de wet van 14 december 1876, en vooral het Reglement dat bij Koninklijk Besluit van 15 december 1876 werd afgekondigd. Een reglement dat op 29 april 1890 en 2 december 1905 nog werd verstrengd¹⁶.

Hiermee zijn wij echter op onze uiteenzetting vooruitgelopen.

Gedurende de reeds vermelde zitting van de provinciale raad van West-Vlaanderen in 1848, die voor een groot deel gewijd is aan het advies dat de minister wenst te ontvangen over de door hem voorgestelde maatregelen om de crisis op te lossen, wordt heel wat aandacht besteed aan het probleem van de emigratie. Dit is in hoofdzaak te wijten aan de aanwezigheid van Charles Van Lede, die als verslaggever optreedt van de commissie, en die er als eerste belast wordt met het opstellen van de antwoorden op de door de minister gestelde vragen¹⁷. Merkwaardig is dat deze commissie zich voorstander verklaart van

¹³ *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860)*, t. III, p. 304.

¹⁴ Brief van M. Warnotte aan de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, dd. 30 juni 1872, ABZ n° 2953 I.

¹⁵ Koninklijke Besluiten van 14 maart 1843, 10 mei 1850, 20 augustus 1851, 21 juli 1852, 26 maart 1855, 23 febr. 1859 en ministeriële besluiten van 13 februari 1846, 4 juni 1849, 20 december 1850, 2 juni 1851, 4 augustus 1851, 13 oktober 1854, 26 maart 1855 enz. De misbruiken bleven echter bestaan, en de Belgische voorschriften in de letterlijke zin van het woord omzeild, door de emigrantenschepen die na hun vertrek uit Antwerpen o.m. aanlegden in Spaanse havens om er nieuwe emigranten bij te nemen. Zie bv. L. Procureur, *Zes maanden in Argentina*, Gent 1889, p. 35.

¹⁶ Cfr. ABZ n° 2950 I-IX, 2946 III, 2669 Bis II 2 etc.

¹⁷ *Conseil provincial session de 1848*, pp. 196-197.

emigratie naar het buitenland, maar tegenstander van emigratie naar de Verenigde Staten, 'Qui sont déjà aujourd'hui les rivaux des Européens par leur industrie similaire, et leurs supérieurs, par le commerce et la navigation. L'émigration aux Etats-Unis du Nord ne serait donc profitable ni à l'industrie ni au commerce de la Belgique; elle serait coûteuse pour l'Etat et serait pour ainsi dire sans avenir'¹⁸. Ook is deze commissie gekant tegen de vestiging van kolonies 'à mère-patrie', omdat deze een militaire nederzetting impliceren die bijzonder drukt op het budget van het vaderland¹⁹.

De meerderheid van de Raad zal zich niettemin toch uitspreken voor het stichten van een eigenlijke kolonie waarvan de financiële lasten uitsluitend door het Rijk gedragen worden; terwijl zij van oordeel is dat privé-initiatieven op het gebied van de emigratie alleen maar de morele steun van het Rijk moeten genieten, en dat het Rijk een grondige prospectie zou moeten doen vooraleer een definitieve kolonie te stichten²⁰.

De regering blijft een aarzelende houding aannemen, onder druk enerzijds van de vele voorstellen om kolonies te verwerven en door de emigratie het probleem van de behoeftigen in het binnenland gedeeltelijk op te lossen, anderzijds afgeschrikt door de gevolgen van het experiment Guatemala, en de aanhoudende kritiek die in het parlement op haar emigratiepolitiek wordt uitgebracht. Niettemin is minister de Theux in de zomer 1847 tot de conclusie gekomen dat de Belgische staat een poging moet doen om een nederzetting te stichten in de Verenigde Staten.

Op basis van het rapport Vanderstraeten-Ponthoz, kiest hij hiervoor de omgeving uit van Harville, dicht bij Jefferson-city, waar reeds 'une colonie catholique' onder leiding van de Eeklonaar Dirckx gevestigd is: 'la conformité de religion serait une gage de plus du succès d'une colonisation d'agriculteurs flamands'. Aldus de brief die de Minister van Binnenlandse Zaken op 8 juni 1847 richt tot zijn collega van Buitenlandse Zaken²¹. In deze brief geeft hij ook een overzicht van de uitgaven die hij heeft laten berekenen voor deze stichting. Het licht ons in over de omvang van de onderneming: 'Si l'on bornait

¹⁸ *id.*, p. 163.

¹⁹ *id.*, pp. 194-195.

²⁰ *id.*, pp. 268-269.

²¹ ABZ n° 2962 I.

à cent familles ou à 500 individus un premier essai de ce genre, il en résulterait, d'après le devis estimatif ci-joint, une dépense d'environ Fr. 228.500 non compris le prix des terrains à acquérir. En ajoutant à cette somme le prix d'achat d'une superficie de terres suffisante pour étendre plus tard cette colonisation à un personnel de 4.000 individus ... on trouve que la dépense de premier établissement s'élèverait à 500.000 francs et en le portant successivement en deux ou trois années, au chiffre maximum de *deux millions* de francs, il paraîtrait possible d'établir aux Etats-Unis dans une position satisfaisante 3.500 à 4.000 *émigrants*.

Cet essai pourrait servir d'exemple plus tard, soit pour des communes, soit pour des associations et de cette manière, non seulement une partie de la population surabondante des Flandres trouverait par l'émigration les terres et le travail qui lui manquent, mais encore la population restante verrait s'accroître proportionnellement ses moyens d'existence'.

De regeringscommissaris voor de emigratie te Antwerpen laat de Minister van Buitenlandse Zaken, die hem om zijn mening over dit voorstel gevraagd heeft, ondermeer opmerken, dat dit voorstel in de kabinetsraad zou dienen besproken te worden, dat men met de 2 miljoen voorzien voor dit project zou kunnen 'former un établissement dans un territoire indépendant, comme l'a proposé M. Perlau de Bruges' en dat het niet de Minister van Binnenlandse Zaken, maar de Belgische legatie te Washington toekomt, uit te maken welke plaats het meest geschikt is voor een dergelijke nederzetting. Conclusie van gans deze bundel is een randnota wellicht door minister Dechamps zelf aangebracht 'Suspendre et attendre'. De kort daaropvolgende regeringscrisis, waardoor de liberale regering Rogier aan het bewind komt, betekende het einde van dit al te groots opgevatte project. Maar het idee zelf werd door de regering Rogier hernomen en uitgewerkt. In 1848 beslist zij een nederzetting te stichten te St.-Mary in Pensylvanië. Deze beslissing wordt getroffen op aandringen van Leopold I die aan zijn minister van Buitenlandse Zaken o.m. schrijft 'La future société d'exportation et de colonisation pourrait s'entendre avec les bureaux de bienfaisance et ainsi transporter des familles pauvres en Pensylvanie ; l'essai sur une petite échelle devrait être fait'²².

In 1848 sluit de Minister van Binnenlandse Zaken Rogier met de h. Belcke, vertegenwoordiger van de Amerikaanse maatschappij die de streek van St.-Mary exploiteert, een voorlopige overeenkomst voor het verwerven van 10.000 acres²³, bestemd voor 'un essai d'émigration flamande'. Deze overeenkomst zal slechts definitief worden na een onderzoek ter plaatse van regeringsgezanten. Deze zijn de heer Moxhet, consul-generaal te New York, en V. Deham, bureauchef van het ministerie belast met 'La question des Flandres'. Het rapport Moxhet is ongunstig, het rapport Deham gunstig. Het advies van het Comité-de Mérode is negatief. Derhalve zegt de minister de voorlopige overeenkomst met Belcke op.

Blijkbaar legt V. Deham zich niet neer bij deze beslissing, want op 29 juli 1849 beslist de regering de stichting in Pensylvanië niet zelf te ondernemen, maar sluit met Victor Deham, een overeenkomst af waarbij hij de verbintenis aangaat deze kolonie te stichten.

Deze overeenkomst wordt bekrachtigd bij K.B. van 4 augustus 1848. Deham gaat de verbintenis aan op zijn kosten, gedurende een periode van 3 jaar, 150 Vlaamse families te St.-Mary te vestigen, en er vervolgens gedurende 5 jaar, per jaar 'een minimum van 50 behoeftigen, die hem hetzij rechtstreeks door de Belgische regering, hetzij, met haar instemming, door gemeenten uit Vlaanderen worden toegestuurd', te aanvaarden.

De emigranten worden verplicht de door V. Deham voor hun overtocht en vestiging gemaakte kosten achteraf terug te betalen. Dit initiatief genoot van het crediet van 1 miljoen bij de wet van 21 juli 1849 aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken toegekend, waarvan 90.156,91 fr., voor de emigratie naar het buitenland, inbegrepen 55.000 fr. (waarvan 25.000 fr. als vergoeding voor Deham) bestemd voor de stichting te St.-Mary en 11.391,85 fr. voor het transport. In 1852 zal het parlement aan het ministerie verwijten bij de verantwoording van de aanvraag van het crediet in 1849, geen gewag te hebben gemaakt van haar inzicht een gedeelte van het crediet te besteden voor deze emigratiepoging²⁴.

²³ 1 acre = $\pm$ 50 aren (5.000 m²) in België, $\pm$ 40 aren (4.000 m²) in Engeland en Amerika.

²⁴ *Compte-rendu de l'emploi du crédit extraordinaire de 1.000.000 de francs ouvert ... par la loi du 21 juin 1849, Annexe IX, pp. 37-40, in Recueil des pièces imprimées ...*

Op 8 december 1849 verliet een eerste contingent van 59 behoeftigen de haven van Antwerpen. Zij waren alle afkomstig uit West-Vlaanderen: 39 uit Wakken, 10 uit Meulebeke, 2 uit Ingelmunster, 5 uit Waregem en 3 uit Passendale. De overtocht duurde 103 dagen! De nieuwe nederzetting kreeg de naam van *New Flanders* en het dorp werd *Leopoldsburg* gedoopt. Aanvankelijk schijnt de onderneming te slagen en wordt, na onderzoek ter plaatse van de Belgische zaakgelastigde Bosch, door de regering aan V. Deham een schijf van 15.000 fr. uitgekeerd op het bedrag dat hem werd beloofd in geval van succes²⁵. Blijkbaar was Bosch wel enigszins haastig geweest, want spoedig bleek dat V. Deham de vergissing begaan had een nederzetting uit te kiezen in een bebost gebied dat diende ontgonnen te worden door plattelandslieden, 'des malheureux qui avaient perdu l'habitude et le goût du travail' zoals hijzelf toegaf²⁶. Spijts het contract dat hen bond en de voorschotten die zij ontvangen hadden, verlieten zij spoedig de nederzetting om elders hun geluk te beproeven, zodat Deham in 1851 opnieuw beroep doet op de regering voor financiële steun. Zij wordt hem geweigerd en op 31 januari 1853 moet hij vaststellen dat van de 59 colons 'seul un vieillard m'est resté'²⁷. Victor Deham, en zijn familie gingen zich te Pittsburg vestigen waar hij, zijn vrouw en oudste dochter verplicht werden les te geven om te voorzien in de behoeften van de familie²⁸.

Op 24 januari 1850 sluit de regering met de Brusselaars Guinotte Magis et Cie voor de duur van 4 jaar een gelijkaardige overeenkomst af (goedgekeurd bij K.B. van 28 januari) als deze met V. Deham. Voor deze onderneming werd op het krediet van 21 juni 1849, 15.000 fr. uitgetrokken²⁹. De stichting had plaats in juni 1850, te Kansas, Missouri, met 50 emigranten waarvan 44 Westvlamingen. Aangekomen op 22 juni, bevonden een aantal onder hen zich op 3 juli

Chambres des Représentants Session de 1850-51, Tome II en Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1851-1852 Chambre de Représentants. Document n° 85, pp. 587-594. Zie ook Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850), p. 45.

²⁵ Nota Piot, ABZ 2030.

²⁶ A. De Smet, *Agriculteurs*, p. 13.

²⁷ *ibid.*

²⁸ Nota Piot, ABZ 2030.

²⁹ *Compte-rendu de l'emploi du crédit ...*, Annexe X, pp. 40-42.

reeds te Saint-Louis waar zij zich bij de Belgische consul gingen beklaagen over de slechte behandeling die zij ondergaan hadden³⁰.

In 1852 was de officiële stemming over deze Amerikaanse ondernemingen zeer gunstig. 'Le gouvernement s'est décidé à payer les frais de transport d'un certain nombre de détenus des dépôts de mendicité, qui étaient devenus, en Belgique, une charge permanente pour les contribuables, des nouvelles, récemment parvenues en ce qui concerne les premiers envois de cette nature [sic], sont des plus satisfaisantes et font désirer que ces tentatives puissent être renouvelées', aldus een voetnoot in het *Exposé de la situation du royaume*³¹, terwijl in hetzelfde werk op de voorgaande bladzijde met betrekking tot de mislukte nederzetting in Guatemala te lezen staat: 'Un fait est irrévocable: c'est que les premières tentatives faites de ce côté n'ont point été suivies de résultats heureux, et que l'idée même d'appliquer l'expatriation comme remède partiel contre le pauperisme, en a reçu une très rude atteinte'.

Ondertussen heeft de regering zich laten meeslepen in een ander onverkwikkelijk avontuur, dat door R. Boumans voor het eerst grondig werd uiteengezet³².

Op 21 juni, 12 en 23 juli en 9 augustus 1850 vertrekken in totaal 12 individuen, die wegens bedelarij en landloperij te Hoogstraten waren opgesloten, op kosten van de stad Antwerpen en op initiatief van burgemeester J.F. Loos naar Amerika. Op 22 augustus van hetzelfde jaar volgt een gelijkaardige groep van 17 man. Op 16 juli 1850 raadt de gouverneur van de provincie Antwerpen de gemeentebesturen van Mechelen, Lier en Turnhout aan dezelfde procedure toe te passen. Op 4 oktober richt hij zich in dezelfde zin tot zijn arrondissements-commissarissen en op 31 oktober tot de burgemeester van Brussel. Op 10 januari 1851 wordt hij door de regering belast met de organisatie van deze convoeien, waarvan het eerste, dat op kosten van het Rijk vertrekt, op 17 februari inscheept. Op 8 maart 1851 richt de Minister van Justitie Tesch, een circulaire aan al de gouverneurs om hen de emigratie aan te bevelen van de gedetineerden in de bedelaars-

³⁰ A. De Smet, *L'émigration*, p. 201.

³¹ *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1841-1850)*, p. 45.

³² Een onbekend aspect van de Belgische uitwijking naar Amerika. De gesubsidieerde emigratie van bedelaars en oud-gevangenen (1850-1856), in *L'Expansion belge* ..., pp. 478-515.

werkhuzen onder hun jurisdictie, die hierom verzoeken. Op 22 juli 1851 zendt de Minister van Binnenlandse Zaken aan alle gouverneurs een copie van een beslissing van de Brusselse gemeenteraad om 50 gedetineerden op haar kosten naar de Verenigde Staten te zenden, met verzoek na te gaan wat in hun provincie hiervoor kan gedaan worden. Op 3 november 1851 verleent de Minister van Justitie toelating om hetzelfde te doen met gevangenen en oud-gevangenen die dit wensen.

Op 8 november 1854 zendt de gouverneur van West-Vlaanderen een officieel rondschrijven aan de gemeentebesturen van de Provincie, waarin hij, in het schamele nederlands van zijn vertalers, de uitwijking aanbeveelt van de behoeftigen :

'maer alsdan kan men toevlugt hebben tot eenen middel die alreeds werkstellig gemaekt is geweest door onderscheidene landelijke gemeenten en steden ; te weten tot de uitwijking der gezonde en kloeke werklieden in Amerika, alwaer het werk overvloedig en wel betaeld is. De uitschotten [= la dépense] benoodigd voor de uitwijking van eenen behoeftigen, maken ter nauwer nood het beloop uit van een jaer onderhoud in een weldadig gesticht ; die uitgaven moeten slechts eene mael gedaen worden en kunnen voor gevolg hebben verzekerde middelen van bestaen te verschaffen aen werklieden, ten voordele van wie zij zouden gedaen zijn geweest. Vervolgens kan ik niet genoeg de gemeentebesturen aanporren, van zooveel mogelijk, door de algemeene hierboven aangehaelde middelen, de hervallingen van hunne behoeftige te voorkomen, en in dien gevalle, de uitwijking aen te raden... met hun de gelukkige kans die zij in Amerika zullen tegenkomen te doen kennen, alsmede het gedrag die zij aldaer moeten hebben, kan men op een krachtdadige wijze hun vertrek verhaesten'³³.

De onderhoudslast van een bedelaar varieert van 1850 tot 1855 van 139 tot 219 fr. per jaar. De prijs voor de overtocht (met inbegrip van kleren, slaapgerief, levensmiddelen voor 77 dagen, 15 fr. zakgeld, pijp en tabak, enz.) varieert voor dezelfde periode tussen 169 en 180 fr. Om deze onkosten nog te drukken hebben kleinere gemeenten het initiatief genomen hun bedelaars, landlopers of gevangenen, als matroos te laten aanmonsteren op emigrantenschepen, wat hen enkel verplicht tot een uitgave van 110 fr. voor een matrozenpak, — ofschoon

³³ *Mémorial administratif* 1854, t. II, pp. 810-813.

het risico bestond dat deze matrozen niet enkel de heen- maar ook de terugreis meemaakten !

Dergelijke immigratie was in de Verenigde Staten reeds in 1830 en opnieuw in 1851 en 1875 bij wet verboden. In 1855 doet zich dan ook een diplomatiek incident voor als de Amerikaanse pers een campagne onderneemt tegen het aan wal gaan van een groep Belgische bedelaars die met de *Rochambeau* werden aangevoerd.

De Belgische regering bindt in en verbiedt het vertrek van gemeen-rechterlijke veroordeelden, en in mei 1855 ook van bedelaars. Wel worden deze nog een tijdlang naar Brazilië verzonden en naar Canada, vanwaar zij toch de Verenigde Staten kunnen bereiken. R. Boumans berekent dat in de periode 1850-1856 ongeveer 630 dergelijke emigranten in Antwerpen verscheept werden.

De redenen waarom de Belgische regering zo vlug inbond na het incident met de *Rochambeau* worden uiteengezet op 17 juli 1869 in een brief van de Minister van Buitenlandse Zaken, J. Van der Stichelen, aan de gemeenteraad van Luik, brief waarin hij meedeelt dat hij de recente beslissing van deze gemeenteraad om een dergelijk initiatief opnieuw te nemen, niet kan goedkeuren. (Dus nog in 1869 !)

Het incident met de *Rochambeau* veroorzaakte 'une irritation qui présentait du danger pour nos rapports politiques ... et pour le développement de nos transactions commerciales ... De plus les commissaires de l'émigration à New York avaient annoncé l'intention d'élever la taxe d'abandonnement [sic] des capitaines arrivant d'Anvers avec les émigrants et peut-être même de revenir au système de cautionnement. Cette dernière mesure n'eut abouti à rien moins qu'à détourner de nos ports le mouvement de l'émigration, mouvement auquel était attaché le succès d'une entreprise de navigation à vapeur qui allait être inaugurée ...'³⁴.

Van menselijke overwegingen geen spoor !

Dat het fenomeen zich na 1856 nog sporadisch voordeed blijkt reeds uit de hogervermelde beslissing van de Luikse gemeenteraad in 1869. Ook in 1864 werd door de dienstdoende gouverneur van Henegouwen aan 45 geïnterneerden van het bedelaarswerkhuis te Bergen toelating verleend om naar Amerika te vertrekken, en er zich in te lijven

³⁴ ABZ n° 2946 III. Op 14 september 1869 meent de minister van Binnenlandse Zaken er de gemeentebesturen nogmaals te moeten op wijzen dat het verboden is behoeftigen naar Amerika te sturen. (*Mémorial administratif* 1869, t. II, pp. 236-239).

bij de federale troepen. Dit gebeurde met stilzwijgende instemming van de Minister van Justitie³⁵.

Niettemin had reeds op 7 april 1856 de Minister van Binnenlandse Zaken, Vilain XIII, voor de Kamers betreurd dat 'les communes cherchèrent à se débarrasser de ce qu'elles avaient de plus mauvais dans leur population : des pauvres et des gens maladifs ; les émigrations ont pu ainsi soulager certaines communes, mais elles ne remplissaient aucune des conditions nécessaires, pour atteindre un but de colonisation'³⁶. In dezelfde rede heeft hij eindelijk ook de houding van de regering tegenover de emigratie duidelijk omschreven.

Nog meer genuanceerd omschrijft hij de houding van de regering in een brief van 25 juli 1857 aan de Belgische consul te Buenos-Ayres : 'Je crois devoir vous exposer d'une manière claire et précise la ligne de conduite que le gouvernement du Roi s'est tracée en matière d'émigration et de colonisation. Le gouvernement, comme gouvernement, n'intervient pas dans les matières, qui sont complètement abandonnées à l'initiative individuelle. S'il voit avec plaisir, dans certains cas, des Belges aller se fixer à l'étranger, il ne les y engage pas ; ceux qui émigrent le font de leur plein gré et s'ils ne réussissent pas, aucune responsabilité ne peut de ce chef peser sur lui. L'action du gouvernement se borne à livrer à la publicité les renseignements qu'il recueille sur les pays qui offrent plus ou moins de ressources à l'émigration et à recommander à ses consuls de prêter, le cas échéant leurs bons offices aux émigrants. Les consuls ne peuvent se placer sur un autre terrain que celui où le gouvernement lui-même juge devoir se tenir ; ils aideront les émigrants de leurs conseils, mais rien ne les autorise à leur donner un concours pécuniaire et s'ils le font, c'est à leurs risques et périls'³⁷.

De volgende regeringen zullen dit standpunt blijven innemen. Zo deelt minister d'Asprémont-Lynden op 25 maart 1871 aan de maritieme commissaris te Antwerpen mee dat het de formele bedoeling van de regering is de Belgische overzeese emigratie niet aan te moedigen, en hij dringt aan opdat de commissaris van zijn plan zou afzien bij een Antwerps agent van een Duitse emigratielijn op Brazilië, aan te

³⁵ Cf. Fr. Balace, *Recrutements en Belgique pour les troupes fédérales*, Bruxelles 1969, pp. 33-34.

³⁶ *Annales parlementaires. Session 1855-1856. Chambre ...*, p. 1045.

³⁷ ABZ n° 2946 III.

dringen aan de Belgen dezelfde gunstige voorwaarden toe te kennen waarvan de Duitsers genieten³⁸.

In 1881 worden ondermeer deze 2 brieven, als verduidelijking voor de houding van de Belgische regering, voorgelegd aan een speciale werkgroep die belast is met de studie van het emigratiereglement voor Antwerpen.

Op 23 januari 1887 wordt in de Kamers, naar aanleiding van de bespreking van de Begroting Buitenlandse Zaken, andermaal het probleem van de emigratie ter sprake gebracht door Volksvertegenwoordiger de Merode, die wijst op het stijgend aantal emigranten: 'Je pense, pour ma part, que, au moment où, dans la mère patrie, tout le monde se plaint de la baisse des revenus et des salaires; où il y a, dans bien des industries, surabondance de bras; où l'offre de travail, de science et d'activité dépasse notablement la demande, il n'est nullement fâcheux que ce mouvement, qui en est la suite, s'accroisse; il y a là, tout au moins un certain remède à la crise que nous traversons.

Mais, Messieurs, l'émigration me paraît utile à beaucoup d'autres points de vue et ce serait une redite de rappeler que chaque émigrant est, en somme, un agent commercial tout trouvé pour son pays d'origine. Il coopère à en exporter les produits ...'

Niettemin wijst de volksvertegenwoordiger elke staatsinmenging van de hand: 'Je crois que le pays n'a pas mission d'exiler, même à l'amiable, aucun de ses fils'.

In zijn antwoord, komt minister J. de Caraman-Chimay terug op de vraag over de staatsinmenging in deze aangelegenheid.

'Je ne résoudrai pas cette question, Messieurs; je fais remarquer seulement qu'elle se présente sous un aspect tout autre pour les pays ayant des colonies que pour ceux qui n'en ont pas. ... le Belge n'est pas porté à s'expatrier. A certain point de vue, je ne le regrette pas; il est toujours pénible de voir des compatriotes abandonner la mère patrie; mais, d'un autre côté, il est certainement regrettable que nos compatriotes ne soient pas un peu plus animés de l'esprit d'initiative et ne cherchent davantage à tirer parti des marchés lointains'³⁹.

Terwille van de crisis — vooral in de landbouw — nam de emigratie

³⁸ *id.*

³⁹ *Annales parlementaires. Sessions 1886-87. Chambre ...*, pp. 406, 414.

naar het einde van de tachtiger jaren onrustwekkend toe. Om dit in te dijen zal de regering de toepassing van de bestaande reglementen op de emigratie en op de emigratiebureaus verscherpen en zelfs vervolgingen instellen tegen personen die de emigratie aanbevelen. Gelijktijdig zal zij echter ook het verstrekken van objectieve informatie over de toestand in de overzeese gebieden pogen uit te breiden. Einde 1887 richt zij in het Ministerie van Buitenlandse Zaken een inlichtingsbureau op. In 1888 verzoekt zij de provinciegouverneurs eveneens bij hun administratie een speciaal inlichtingskantoor op te richten.

Hierop reageert de gouverneur van West-Vlaanderen op 21 maart 1888 in dezer voege :

'Vous remarquerez, Monsieur le Ministre, qu'en ce qui concerne la Flandre Occidentale, ce mouvement [d'émigration] est presque nul et la cause qui le détermine est presque toujours la recherche de moyens d'existence. Il en résulte que l'établissement d'un service spécial d'information ne présenterait pour notre province aucune utilité'.

Toch wordt dit bureau, op aandringen van de minister, in West-Vlaanderen — zoals elders — opgericht. In zijn verslag over de werking in 1899 (brief van 4 januari 1890) laat de gouverneur doorschemeren waarom hij zo'n bureau overbodig vindt, ofschoon hij het nut ervan moet erkennen :

'Les demandes de renseignements qui m'ont été adressés en assez grand nombre, attestent que les mesures prises dans ma province pour faire connaître l'existence et le fonctionnement de ce bureau ont abouti à un excellent résultat.

Depuis quelque temps cependant les demandes d'information me parviennent moins fréquentes : C'est que d'une part le mouvement d'émigration s'est ralenti ; c'est que d'autre part, beaucoup d'émigrants s'adressent de préférence à la société d'émigration 'St.-Raphaël' pour s'entourer des renseignements dont ils ont besoin'. Op het St. Raphaël Genootschap komen wij later terug.

Over de werkelijke betekenis van deze inlichtingsbureaus worden wij ingelicht door een vergelijkende tabel die in 1897 over hun activiteit werd opgesteld, — het laatste spoor dat wij ervan terugvonden en dat zal wel geen toeval zijn ...⁴⁰.

⁴⁰ Al deze documenten bevinden zich in ABZ n° 2947 III.

	1891	1892	1893	1894	1895	1896
Antwerpen (Handelsmuseum)	meerdere	—	—	—	30	—
West-Vlaanderen	0	—	—	meerdere	20	30
Oost-Vlaanderen	2	—	—	0	4	3
Henegouwen	0	—	—	0	0	0
Luik	9	—	—	meerdere	6	5
Limburg	0	—	—	0	meerdere	1
Luxembourg	0	—	—	0	0	0
Namen	zeer weinig	—	—	—	—	—
Brussel (Handelsmuseum)	107	115	75	62	122	170

hoofdstuk III de (war)taal der cijfers

Niets voldoet meer de behoefte aan objectieve, concrete en exacte informatie, dan cijfers. Het mechanisme om de omvang van een emigratie te berekenen ligt voor de hand, en het is bovendien eenvoudig: men noteert op de ene plaats het vertrek, op de andere de aankomst. Ligt de plaats waarheen men emigreert over zee, dan beschikt men over een uitstekend controlemiddel: men telt de passagiers die in de ene haven inschepen, en degene die in de andere haven ontschepen, kloppen de cijfers niet dan hebben zich onderweg sterfgevallen en/of geboorten voorgedaan.

1. DE GLOBALE EMIGRATIE.

Er bestaan geen gedetailleerde cijfers van de emigratie naar het buitenland vóór 1840. In de *Statistique de la Belgique. Population. Relevé décennal 1831 à 1840. Mouvement de l'état civil de 1840*¹, komt wel een rubriek voor 'changement de domicile', maar dan alleen voor 1840, en bovendien wordt geen onderscheid gemaakt tussen vertrek naar het buitenland en vertrek naar een andere gemeente.

Voor de periode 1830-1840 beschikken wij over een globale statistiek, opgemaakt ingevolge een rondschrijven van de Minister van Justitie van 23 juli 1845 aan de provinciegouverneurs², gepubliceerd, wat West-Vlaanderen betreft, in het Verslag over de toestand en het beheer van de Provincie West-Vlaanderen in 1846³.

¹ Bruxelles, Vandooren Frères 1842, 4°, X-322 p.

² G. Kurgan-van Hentenryk, *Aspects de l'émigration belge (1830-1844)*, in *L'Expansion belge* ..., p. 444.

³ *Rapport sur l'état de l'administration dans la Flandre occidentale* ... 1846, pp. 12-13, Mw. Kurgan schijnt deze publicatie niet te kennen. In haar studie, o.c., p. 461, publiceert zij dezelfde statistiek in een vereenvoudigde vorm op basis van het archief van het Ministerie van Justitie.

TABEL I : *Westvlaamse emigratie, 1830-1844.*

	De 14 steden	Arr. Brugge	Arr. Diksmuide	Arr. Ieper	Arr. Kortrijk	Arr. Oostende	Arr. Roeselare	Arr. Tielt	Arr. Veurne
Eigenaars en renteniers	16	—	—	9	—	—	1	—	1
Landbouwers	45	15	3	118	37	—	—	4	10
Metselaars en stukadoors	19	—	—	4	10	—	2	2	1
Slotenmakers	31	—	—	3	9	—	—	3	1
Schrijnwerkers, houtbewerkers	210	3	—	7	40	—	12	7	—
Bakkers	64	1	—	10	26	2	1	2	8
Slagers	21	—	—	15	19	—	3	2	—
Handelaars	28	—	—	11	25	—	4	—	—
Herbergiers	13	—	—	12	59	—	2	2	1
Juweliers	20	—	—	—	2	—	—	—	—
Kleermakers	172	—	1	9	19	2	6	20	3
Schoenmakers	432	—	2	17	38	4	4	20	1
Wevers	149	—	3	39	1.531	—	380	61	—
Hoedenmakers	17	—	—	2	3	—	—	—	1
Modisten en naaisters	184	1	—	—	41	—	6	—	—
Militairen	4	—	3	4	11	—	7	18	10
Onderwijzers	1	—	—	2	2	—	—	—	—
Studenten	7	1	—	—	—	—	—	1	—
Priesters en Geestelijken	1	—	—	1	2	—	—	1	—
Geneesheren	2	1	—	—	—	—	2	—	2
Apothekers	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Advocaten	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kantoorclerken	14	—	1	3	1	—	1	—	—
Letterkundigen	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Schilders	29	—	—	—	2	—	2	—	1
Musici	12	—	—	—	—	—	—	1	—
Dienstpersoneel	374	7	3	293	393	8	155	34	20
Arbeiders	320	7	16	210	812	11	75	111	15
Schippers en zeelui	16	—	1	14	—	—	2	—	7
Andere beroepen	472	3	1	12	270	2	11	19	7
Zonder beroep	1.179	11	10	91	945	13	37	20	23
Totaal	3.853	50	44	886	4.297	42	633	328	112

Deze statistiek vraagt enige verklaring: de '14 steden' zijn Brugge, Diksmuide, Ieper, Izegem, Kortrijk, Menen, Oostende, Poperinge, Roeselare, Tielt, Torhout, Veurne, Warneton, Wervik.

Opvallend in deze statistiek zijn vooreerst de 279 hout- en schrijnwerkers, waarvan wij weten dat het merendeel zich te Parijs definitief gingen vestigen. Sommigen keerden in latere jaren naar onze streken terug⁴. Hetzelfde geldt voor de 518 schoenmakers⁵. Wij vermoeden dat onder de 184 'modisten en naaisters' gedeeltelijk ook wel een meer publiek en minder te publiceren beroep schuilgaat. De 1.287 sterke groep 'Dienstpersoneel' (*domestiques*) bestaat, volgens de normen van die tijd⁶, uit landbouwpersoneel veeleer dan uit huispersoneel. Het meest in het oog springend zijn evenwel de 2.083 wevers, waarvan 3/4 afkomstig uit het arrondissement Kortrijk. Deze cijfers bevestigen dat tengevolge van de crisis in de vlasnijverheid en de toenemende protectionistische maatregelen, vele arbeiders uit deze sector naar Frankrijk uitweken⁷. Voor sommige gemeenten neemt dit zelfs enorme verhoudingen aan⁸.

	Bevolking 1.1.1830	Totaal Emigran- ten	Actieve Emigran- ten	Wevers	Verhou- ding wevers/ bevolking
Moeskroen	5.535	1.151	471	348	6,2 %
Rekkem	2.119	567	560	306	14 %
Herseaux	2.172	396	395	352	16 %

Vanaf 1841 tot 1850 beschikken wij over de jaarlijkse gepubliceerde statistiek *Population. Mouvement de l'état civil*⁹ waarin een rubriek

⁴ Cf. L. Van Acker, *Westvlamingen op kunstambacht in Parijs in de vorige eeuw*, in *Album Antoon Viaene*, Brugge 1970, pp. 311-319.

⁵ 'Parijs, het slecht Parijs, trekt ook de Vlamingen aan, en zij wonen daar, vijftig duist in getal, die meestendeels schoenmakers, schrijnwerkers of timmerlieden zijn', A. Duclos, *De Kerke der Vlamingen te Parijs*, in *Rond den Heerd*, 10(1874/75), p. 108.

⁶ G. Kurgan, *o.c.*, p. 458.

⁷ Cf. G. Jacquemyns, *La crise ...*, p. 148 en E. Sabbe, *Histoire de l'industrie linière ...*, pp. 53-54.

⁸ G. Kurgan, *o.c.*, p. 462.

⁹ Bruxelles, Ministère de l'Intérieur, 1(1843)-10(1851).

voorkomt 'Woonstverandering met vertrek naar het buitenland'. Van 1841 tot 1869 vinden wij gegevens over de Westvlaamse emigratie in de *Rapports sur l'état de l'administration* van de Provincie. Vanaf 1857 hebben wij de gegevens uit de bevolkingsregisters van het Nationaal Instituut voor de Statistiek, van 1857 tot 1867 geeft ook het werk van Aug. Scheler, *Annuaire statistique et historique belge*¹⁰ deze cijfers, en vanaf 1870, maar teruggaande tot 1865, beschikken wij over de gegevens van het *Statistisch Jaarboek van België*¹¹. Bovendien troffen wij in het Archief van Buitenlandse Zaken een tabel aan met de emigratiecijfers voor het Rijk van 1841 tot 1884, terwijl ook het standaardwerk van Walter Willcox, *International Migrations* een volledige statistiek geeft van 1841 tot 1891 aan de hand van de bevolkingsregisters¹². Al deze gegevens hebben wij in nevenstaande tabel 2 verwerkt. De vergelijking van deze cijfers met hun varianten levert geen noemenswaardig resultaat op. Het betreft altijd kleine wijzigingen die wellicht te wijten zijn aan laattijdige correcties of eventueel zelffouten. Belangrijker zijn de varianten voor 1845 en 1846. Voor dit laatste jaar zou het totaal van het *Rapport* voor de provincie het totaal van de emigratie in het ganse land overtreffen. Wij verkiezen dus het cijfer van de serie *Population*.

De relatieve omvang van de Westvlaamse emigratie ten opzichte van de Belgische emigratie vermindert tussen 1841 en 1913 met 12 %. Maar dat verloopt niet volgens een constante lijn. 1880 is het laatste jaar dat de Westvlaamse emigratie 20 % en meer van de rijksemigratie vertegenwoordigt. Dit is niet te wijten aan een vermindering van de emigratie in West-Vlaanderen, wel aan een vermeerdering elders. Indien wij het emigratiecijfer vergelijken met het cijfer van de totale bevolking in West-Vlaanderen, stellen wij vast dat de emigratie toeneemt.

¹⁰ Bruxelles, Leipzig, Kiessling & Cie, 1(1854)-14(1867). Pas vanaf dl. 3 (1856) komen gegevens voor over de globale emigratie in België en vanaf dl. 6 (1859) gedetailleerde cijfers voor het Rijk en de Provincie voor het jaar 1857 e.v.

¹¹ *Annuaire statistique de la Belgique [et du Congo-belge]*, Bruxelles, F. Callewaert, 1(1870) —.

¹² ABZ n° 2946 en Walter F. Willcox, *International Migrations*, Vol. I. *Statistics compiled on behalf of the International Labour Office Geneva* ..., p. 603. Belgium, Table I, *Emigration and Immigration (taken from the communal registers) 1841-1891*.

TABEL 2 : Westvlaamse en Belgische emigratie, 1841-1913.

Provincie				Rijk		%
Rapports	Popu- lation/ Jaar- boek	Varianten		Popu- lation/ Jaar- boek/ Scheler	Varianten	Prov./Rijk
1841	995	994	—	3.792	—	26,2
1842	—	1.278	—	4.240	—	30
1843	—	817	—	3.947	—	20,9
1844	—	1.241	—	4.239	—	29,2
1845	1.735	1.804	—	6.477	—	27,8
1846	1.396	243	—	1.256	—	19,3
1847	—	1.117	—	6.292	—	17,7
1848	858	848	—	5.046	—	16,8
1849	—	1.104	—	5.052	—	21,8
1850	1.609	1.613	—	6.385	—	25,2
1851	1.455	—	—	6.081	—	23,9
1852	1.989	—	—	7.781	—	25,5
1853	1.923	—	—	9.530	—	20,1
1854	1.477	—	—	7.995	—	18,4
1855	1.933	—	—	8.546	9.546 (Willcox)	22,6
1856	2.690	—	—	13.261	—	20,2
1857	1.609	—	—	8.580	8.587 (ABZ/Willcox)	18,7
1858	1.648	—	—	8.081	—	20,3
1859	1.837	—	—	8.406	—	21,8
1860	2.470	2.467	2.467 (Scheler)	9.339	—	26,4
1861	2.498	—	—	10.218	—	24,4
1862	1.972	—	—	9.465	—	20,8
1863	1.822	—	—	9.131	—	19,9
1864	2.523	—	—	10.650	—	23,7
1865	3.126	3.126	1.573 (Scheler)	12.015	—	25,1
1866	3.566	—	—	14.349	—	24,8
1867	1.836	1.854	—	9.729	—	19,5
1868	2.057	2.070	—	9.867	—	20,9
1869	2.074	2.074	—	10.744	11.619 (Willcox)	19,3
1870	—	1.322	—	7.326	—	18
1871	—	3.234	—	13.171	—	24,5
1872	—	1.676	—	11.040	—	15,1
1873	—	1.304	—	7.981	—	17,5
1874	—	1.536	—	8.217	—	18,6
1875	—	2.162	—	10.157	—	21,2
1876	—	2.644	—	13.124	—	20,1
1877	—	2.144	—	11.847	—	18
1878	—	1.969	—	11.646	—	16,9
1879	—	2.241	—	12.474	—	17,9
1880	—	3.784	—	15.064	—	25,1

	<i>Provincie</i>			<i>Rijk</i>		<i>% Prov./Rijk</i>
	Rapports	Popu- lation/ Jaar- boek	Varianten	Popu- lation/ Jaar- boek	Varianten	
1881	—	2.844	—	15.860	15.822 (ABZ/Willcox)	17,9
1882	—	3.219	—	16.252	16.257 (Willcox)	19,8
1883	—	2.983	—	15.208	—	19,6
1884	—	2.646	—	13.993	—	18,9
1885	—	2.295	—	13.236	—	17,3
1886	—	2.937	—	17.029	—	17,2
1887	—	3.021	—	17.528	—	17,2
1888	—	3.748	—	23.041	—	16,2
1889	—	3.549	—	23.190	—	15,3
1890	—	3.141	—	21.675	—	14,4
1891	—	3.231	—	18.994	—	17
1892	—	3.566	—	22.532	—	15,8
1893	—	3.795	—	22.117	—	17,1
1894	—	2.939	—	18.302	—	16
1895	—	3.214	—	18.617	—	17,3
1896	—	3.547	—	19.762	—	17,9
1897	—	3.452	—	21.830	—	15,8
1898	—	3.431	—	22.860	—	15
1899	—	4.517	—	22.957	—	19,6
1900	—	3.875	—	25.064	—	15,4
1901	—	3.042	—	19.710	—	15,4
1902	—	3.589	—	23.128	—	15,5
1903	—	3.986	—	24.971	—	15,9
1904	—	4.117	—	27.302	—	15
1905	—	3.977	—	27.963	—	14,2
1906	—	4.812	—	32.858	—	14,6
1907	—	5.100	—	32.350	—	15,7
1908	—	4.123	—	32.294	—	12,7
1909	—	5.234	—	35.190	—	14,8
1910	—	5.296	—	38.854	—	13,5
1911	—	4.634	—	33.007	—	14
1912	—	4.867	—	35.775	—	13,6
1913	—	5.839	—	41.324	—	14,1

	Bevolking op 1 januari	Emigratie	%
1851	632.034	1.455	0,23
1861	651.993	2.498	0,32
1871	668.979	3.234	0,48
1881	700.506	2.844	0,40
1891	738.442	3.231	0,43
1901	805.236	3.042	0,37
1911	874.135	4.634	0,53

Waarbij rekening dient gehouden dat het cijfer voor 1871 beïnvloed is door de gevolgen van de Frans-Duitse oorlog, — waarover verder. Deze globale cijfers geven echter geen nauwkeurig beeld van de werkelijkheid. Men moet meer in detail treden. Daarom hebben wij in het archief van het Nationaal Instituut voor de Statistiek, de cijfers opgezocht van de emigratie in elke Westvlaamse gemeente afzonderlijk. (Zie bijlage II)⁸³.

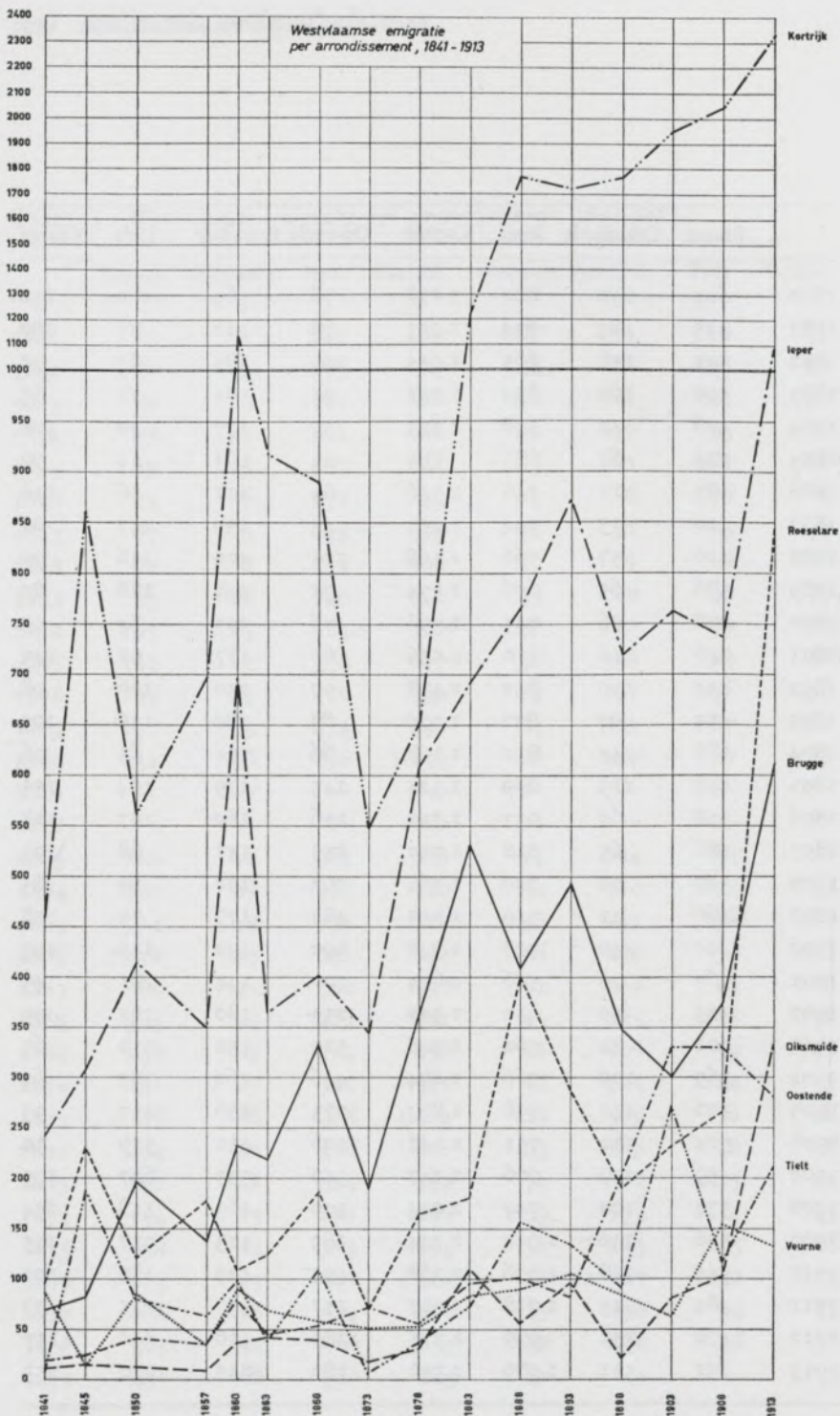
Deze cijfers, die nooit werden gepubliceerd, zijn vanaf 1857 jaarlijks opgemaakt aan de hand van de gemeentelijke bevolkingsregisters. Hun betekenis zal niemand ontgaan, als men bedenkt dat hier een aantal gegevens bewaard zijn van gemeenten wier archief tijdens de Eerste Wereldoorlog vernietigd werd. Wij vestigen er de aandacht op dat tot 1885 alleen degenen die hun vertrek opgeven gerangschikt worden onder de rubriek 'sorties à l'étranger', degenen die zonder verklaring vertrekken worden gerekend bij hun soortgenoten die zich in een andere gemeente zijn gaan vestigen. Vanaf 1886 wordt deze laatste rubriek geventileerd, en hebben wij het totaal berekend van de 'radiation sur déclaration' en de 'radiation d'office' voor het vertrek naar het buitenland. Om deze lijsten enigszins bruikbaar te maken, vatten we ze hier samen per arrondissement, en voegen er, volledigheidshalve, de gegevens aan toe, aan de hand van de statistieken gepubliceerd in de reeds vermelde serie *Population*, en een overzichtelijke grafiek.

⁸³ De registers voor de jaren 1861 en 1862, konden ons niet ter hand worden gesteld. Wij halen onze cijfers uit de *Relevé général du mouvement de la population de résidence habituelle, dite de droit*.

TABEL 3 : *Westvlaamse emigratie per arrondissement, 1841-1913.*

	Brugge	Diksmuide	Ieper	Kortrijk	Oostende	Roeselare	Tielt	Veurne
1841	70	11	241	459	19	95	9	87
1842	113	4	175	579	144	61	123	79
1843	78	0	201	366	46	61	45	30
1844	79	19	191	686	23	156	55	32
1845	83	15	307	861	25	231	187	14
1846	21	0	177	155	7	6	16	1
1847	87	3	233	555	46	92	54	47
1848	92	8	173	398	35	69	16	57
1849	95	16	240	541	35	98	46	33
1850	197	13	414	562	41	122	79	85
1857	139	9	350	697	36	178	64	36
1858	109	29	410	799	74	147	46	34
1859	137	33	434	951	64	105	87	26
1860	234	36	696	1.135	80	110	97	89
1861	—	—	—	—	—	—	—	—
1862	—	—	—	—	—	—	—	—
1863	220	42	365	918	44	124	39	70
1864	800	29	460	910	84	120	51	69
1865	994	44	733	911	156	132	38	118
1866	1.118	134	651	894	406	159	50	154
1867	560	43	521	530	61	164	15	60
1868	334	39	402	891	53	185	108	58
1869	257	67	424	958	86	198	39	45
1870	221	17	301	535	56	115	24	53
1871	1.145	76	386	1.024	111	379	51	62
1872	274	30	410	628	93	159	46	46
1873	191	18	345	549	73	72	5	51
1874	334	15	281	646	79	133	2	49
1875	658	14	563	694	37	143	25	28
1876	623	37	577	966	68	227	32	114
1877	401	36	604	805	47	190	34	27
1878	364	31	608	653	56	166	38	53
1879	437	68	536	883	41	144	54	78

	Brugge	Diksmuide	Ieper	Kortrijk	Oostende	Roeselare	Tielt	Veurne
1880	624	150	802	1.298	78	569	111	152
1881	445	84	634	1.133	68	221	77	182
1882	541	138	863	1.014	100	384	87	92
1883	529	109	692	1.222	95	181	72	83
1884	406	32	578	1.235	70	177	40	108
1885	244	63	685	995	24	161	24	99
1886	383	15	746	1.336	63	222	56	116
1887	310	15	724	1.491	43	259	117	62
1888	410	57	766	1.768	101	400	156	90
1889	386	65	656	1.575	71	448	268	80
1890	298	16	723	1.596	76	292	87	53
1891	346	46	710	1.556	161	177	92	143
1892	434	130	832	1.478	90	330	166	98
1893	493	97	872	1.720	83	289	136	105
1894	286	44	812	1.398	66	194	63	76
1895	295	115	699	1.524	145	179	104	153
1896	358	61	937	1.530	156	280	107	118
1897	286	65	828	1.732	135	241	68	97
1898	349	22	720	1.768	202	192	93	85
1899	1.166	41	719	1.753	482	179	79	98
1900	420	230	727	1.748	292	192	139	127
1901	267	76	526	1.614	200	154	161	43
1902	413	59	632	1.742	233	180	261	79
1903	301	81	762	1.948	329	232	270	63
1904	369	129	766	1.894	446	261	187	65
1905	326	142	738	1.897	273	256	257	95
1906	504	170	751	2.141	406	431	339	70
1907	459	209	906	2.147	340	533	627	105
1908	374	102	737	2.044	329	265	118	154
1909	556	230	1.034	2.244	385	423	247	115
1910	545	208	1.176	2.168	494	425	179	101
1911	464	113	1.028	2.207	257	357	131	77
1912	479	151	999	2.215	289	436	141	157
1913	611	331	1.089	2.330	280	845	210	133

Uit deze grafiek kunnen wij vooreerst aflezen hoe in de jaren 1841-1850 de drie arrondissementen waar de crisis het hevigst woedt, Kortrijk, Roeselare en Tielt, precies op dezelfde manier reageren: een belangrijke toename tijdens het jaar 1845 gevolgd van een afname na de crisis. In de periode 1857-1860 vormt alleen Roeselare — dat blijkbaar 'leeggelopen' is, een uitzondering op de algemene tendens. Vanaf 1863 kunnen wij diverse groepen onderscheiden: vooreerst de arrondissementen Kortrijk en Ieper waar de emigratie (naar Frankrijk) zeer groot is. Tegen de algemene tendens in, kent Kortrijk — wellicht terwille van de industrialisatie — een gevoelige daling tussen 1860 en 1870, terwijl Ieper vanaf circa 1890 stagneert, terugloopt en dan op zijn beurt aangetast wordt door de algemene 'emigratiekoorts' naar Amerika.

Een andere groep vormen de landbouwarondissementen Oostende, Veurne en Diksmuide, waar de emigratie pas aan het einde van de periode blijkt beïnvloed te zijn door de 'emigratiekoorts' naar Amerika. Brugge bekleedt een afzonderlijke plaats, waar het globale emigratiecijfer beïnvloed is — zoals wij verder zullen zien — door het stedelijk karakter van de hoofdplaats.

Blijven Roeselare en Tielt waar de 'emigratiekoorts' naar Amerika zich het duidelijkst manifesteert vanaf de tachtiger jaren.

Globaal gezien vertonen de arrondissementen Brugge, Roeselare, Tielt en in zekere mate ook Ieper en Kortrijk ongeveer dezelfde evolutie.

Om deze algemene evolutie te verklaren moeten wij er rekening mee houden dat onze provincie — op het arrondissement Kortrijk na — essentieel een landbouwprovincie was. Welnu, precies in de periode die wij in deze grafiek in beeld brengen, voltrekt zich in onze gewesten een grondige ommekeer.

In zijn studie over de Belgische landbouw situeert G. Bublot de overgang van landbouweconomie naar industriële economie in België tussen 1856 en 1870¹⁴. In het stelsel van de landbouweconomie is de grond primordiaal, zowel voor de bezittende klasse, die haar geld belegt in gronden en winsten boekt op de exploitatie, de verkoop en de verhuring ervan, als voor de landbouwer wiens streven het is zijn bestaan te verzekeren door zelf eigenaar te worden van de grond die

¹⁴ G. Bublot, *La production agricole belge*, p. 57.

hij bewerkt. Dit brengt een stijging mee van de landbouwprijzen, waar wij in het eerste deel van deze studie reeds op wezen.

De geleidelijke overgang van landbouweconomie naar industriële economie, impliceert dat enerzijds de burgerij andere mogelijkheden ziet om investeringen te doen dan alleen maar grondbeleggingen, terwijl anderzijds ook aan de arbeiders nieuwe mogelijkheden geboden worden om hun bestaan te verzekeren. Er is dus een ontvolking van de landbouw ten voordele van de industrie, de handel en de tertiaire sector, zoals blijkt uit volgende tabel¹⁵:

	Actieve bevolking			
	Landbouw	Industrie	Handel	Andere
1846	52 %	36 %	5 %	7 %
1856	45	37	7	11
1866	39	—	—	—
1880	29	35	9	27
1890	22	37	11	30
1900	21	41	12	26
1910	16	48	17	19
1920	15	47	18	20

De ontvolking van de landbouw verplicht tot grotere productiviteit, mechanisering en rationalisatie van de uitbatingen door vermindering van hun aantal. De opeenvolgende crisissen, de 'kwade oogsten in de jaren 1870-1880', de stijging van de behoeften van de niet-landbouwbevolking — vooral de grotere consumptie van vlees, de concurrentie door de invoer van vreemd graan, de stijging van de arbeidslonen en wellicht ook de uitvoer van vlees, veroorzaken een verschuiving van landbouwproducten naar veeteelt, die meer lucratief is, met minder risico's en minder personeel. Dit blijkt uit volgende tabellen door L.H. Dupriez berekend¹⁶.

¹⁵ *id.*, p. 56.

¹⁶ L.H. Dupriez, *o.c.*, t. I, p. 507.

	Globaal landbouwproduct (1910 = 100)		Bebouwde oppervlakten (1910 = 100)	
	Landbouw	Veeteelt	Landbouwgrond	Weiden
1846	68,2	70,1	110	62
1856	80,9	70,1	121	53,5
1866	83,6	70,9	126	62
1880	90	74,8	122	66,5
1895	90,9	78,7	109	76,5
1910	100	100	100	100

In 1930 was de globale oppervlakte van de weiden verdubbeld ten opzichte van 1856, terwijl de landbouwgronden met 32 % verminderd waren¹⁷.

Het is tijdens de crisis van 1880-1895 dat de veeteelt definitief de overhand neemt. Dit blijkt uit de prijzen van de weiden die hoger komen te liggen dan deze van de landbouwgronden¹⁸:

	Landbouwgrond		Weiden	
	Koop	Huur	Koop	Huur
1880	4.261	105	4.143	135
1895	2.838	90	3.204	107
1908	—	106	—	130

De gevolgen van deze evolutie zijn veelvuldig: toenemende belangstelling voor de rasveredeling — in 1886 wordt bv. het *Studbook* voor de paarden ingesteld —, maar ook ontwikkeling van een gans nieuwe nijverheid: de zuivelindustrie. Anderzijds een vermindering van het landbouwpersoneel.

¹⁷ L.H. Dupriez, o.c., t. I, p. 241.

¹⁸ M. Lauwick, *La révision douanière et le protectionnisme agraire en Belgique*, in *Revue économique internationale*, 8(1911), t. 3, p. 264.

Veeteelt vraagt minder mensenhanden dan de traditionele landbouw. Ook in de landbouw heerste er echter, ingevolge de mechanisering, een personeeloverschot.

Wij staan dus steeds weer voor het probleem van de 'overbevolking', waarvoor een oplossing zal gezocht worden in de emigratie. Dit is echter niet de enige reden voor de emigratie. Er doet zich ook een fenomeen voor van massapsychologie dat wij later nog zullen illustreren: de aanstekelijkheid van het voorbeeld, de algemene roep en wellicht onbewust een zekere drang naar avontuur en vrijheid. Dit moge reeds blijken uit een nauwkeuriger onderzoek van de emigratiecijfers voor elk arrondissement.

Als wij deze cijfers nauwkeurig bekijken blijkt spoedig dat zij hoofdzakelijk geleverd worden door enkele gemeenten.

1. *Arrondissement Brugge.*

Voor het arrondissement Brugge is dit in de eerste plaats stad Brugge zelf, waar zich permanent een relatief hoog emigratiecijfer voordoet, tengevolge van haar stedelijk karakter en de aanwezigheid van een aanzienlijke mobiele groep vreemden — vooral Britten¹⁹. Uitzonderingen vormen het jaar 1871 met 1.046 en 1899 met 1.079 emigranten. Voor 1871 hebben wij een verklaring: tengevolge van de Frans-Duitse oorlog en vooral van de 2 communes te Parijs, beloopt het aantal immigranten komende van het buitenland in 1870 te Brugge: 1.173 personen. In feite betreft het hier de arbeiders die — zoals wij reeds eerder vermeldden — zich in groot getal te Parijs gevestigd hadden. Het kan wel enige verwondering baren dat deze immigranten zich opnieuw voor enkele maanden laten inschrijven in de bevolkingsregisters. Maar konden zij bij hun aankomst de duur van de oorlog en dus van hun verblijf alhier voorzien? Meer dan waarschijnlijk gebeurde dit echter vooral om sociaal-economische redenen.

Dit blijkt uit het volgende: Artikel 69 § 7 van de wet van 30 april 1836 verplicht de Provincie aan de gemeenten de reiskosten terug te betalen die voorgeschoten werden aan behoeftige inwoners. In 1870 wordt aldus 3.713,28 fr. terugbetaald, in 1871: 6.210,03 fr., in 1872:

¹⁹ Wij hopen ooit de door ons aangevatte studie van de Britten te Brugge te kunnen verder uitwerken; hun mobiliteit is verrassend.

2.330,33 fr. in 1873 : 6.078,19 fr. waarvan 3.459,23 fr. voor vorige dienstjaren, in 1874 : 2.782,78 fr. in 1875 : 2.417,42 fr. en in 1876 : 2.458,30 fr. In 1877 wordt deze provinciale uitgave bij een wijziging van de wet afgeschaft. De stijging van deze uitgaven voor reiskosten van *behoefte reizigers* in 1871-1873 is opvallend. Bij al deze cijfers is de stad Brugge voor ongeveer de $\frac{2}{3}$ betrokken.

Anderzijds ontstaat op 8 juli 1871 in de Provincieraad een uitgebreide discussie over een bedrag van 4.334,94 fr. door de Bestendige Deputatie bij hoogdringendheid aan het gemeentebestuur van Brugge toegekend als tussenkomst in de reiskosten van (tot tweemaal toe) uit Parijs gevluchte Brugse arbeiders of hun families, die wensen terug te keren naar de Franse hoofdstad. Tijdens de discussie wordt er op gewezen dat over de ganse provincie en meer speciaal te Ieper, Kortrijk en Menen — wat door onze statistieken alleen voor Kortrijk bevestigd wordt — uit Frankrijk gevluchte emigranten op de overheid van hun geboortestad beroep doen om hun terugreis te helpen bekostigen²⁰. Ongetwijfeld zullen een aantal van deze vluchtelingen om diverse redenen verzaakt hebben aan hun terugreis.

De redenen voor de uitzonderlijke emigratie van 1899 uit Brugge zijn ons helemaal onbekend. De emigratielijsten die ons er hadden kunnen over inlichten zijn in 1946 tijdens de brand van het stadhuis vernietigd. Onze opzoekingen in het *Bulletin Communal* en de plaatselijke pers leverden niets op. Deze emigratie houdt alleszins geen verband met de werken aan het kanaal en de havens te Brugge en Zeebrugge.

Het is opvallend hoe enkele gemeenten in het arrondissement met de regelmaat van een klok een relatief aanzienlijk contingent emigranten opleveren.

Blankenberge vanaf 1887, Knokke samen met Westkapelle kennen een permanente emigratie naar Nederland, maar vanaf circa 1890 ook naar Amerika.

Lapscheure en Moerkerke schijnen beiden aangetast te zijn door de emigratiekoorts die in de Oostvlaamse Poldergemeenten ten Noorden van Eeklo zeer sterk woedt.

Permanente centra voor emigratie zijn ook Torhout en Oostkamp. Vanuit Oostkamp schijnt de vonk overgeslagen te zijn enerzijds naar

²⁰ Cf. *Rapports sur l'état de l'administration ... 1870-1877, passim* en *Procès-verbaux des séances du conseil provincial ... 1871, Partie non-officielle*, pp. 113-122 en 158.

Ruddervoorde, en anderzijds naar Assebroek vanaf circa 1900. Assebroek besmet op zijn beurt St. Kruis vanaf 1902.

2. *Arrondissement Diksmuide.*

In dit arrondissement wordt het totaal aan emigranten geleverd door een klein aantal gemeenten :

Diksmuide, Klerken (waartoe het actuele Houthulst behoort), Merkem, Woumen, Zarren en Kortemark dat wellicht aangetrokken werd door Torhout. Zij vormen één geheel dat emigranten oplevert voor Amerika, en dát reeds van tijdens de crisis. Men zal zich herinneren hoe precies deze gemeenten bekend stonden om hun grote armoede.

3. *Arrondissement Ieper.*

In dit arrondissement is de emigratie — in hoofdzaak naar Frankrijk, maar aan het einde van de periode ook naar Amerika — algemeen en constant.

4. *Arrondissement Kortrijk.*

Zelfde verschijnsel als voor Ieper. Kortrijk zelf en de grenssteden als Dottignies, Herseaux, Menen en Mouscron leveren het grootste contingent. Enkele gemeenten zoals Wevelgem, Moorsele, Marke, Heule en Ingooigem emigreren vooral naar Amerika.

5. *Arrondissement Oostende.*

Hier is de emigratie nagenoeg onbestaande, tenzij voor Oostende zelf waar het een stedelijk verschijnsel is eigen aan een badstad die door vreemden wordt bezocht. Ook ziet men hoe Gistel en Ichtegem — wellicht onder invloed van de kern uit het arrondissement Diksmuide — enkele losse groepen emigranten kennen.

6. *Arrondissement Roeselare.*

Permanente emigratie in een gemeente als Staden die paalt aan de emigratiekern uit het arrondissement Diksmuide, en anderzijds in steden als Roeselare en Izegem. Men ziet duidelijk hoe de emigratie (naar Amerika) vanaf circa 1885 toeneemt en bijna alle gemeenten aantast.

7. *Arrondissement Tielt.*

Zoals voor het arrondissement Roeselare breidt de emigratie (naar Amerika) zich ook hier uit vanaf circa 1885. Opvallende gemeenten zijn Tielt, Meulebeke en Pittem, en vanaf 1885 Egem en Wingene die een constante stroom van emigranten kennen.

8. *Arrondissement Veurne.*

Zoals in de andere arrondissementen met geringe emigratie, beperkt het fenomeen zich ook hier tot enkele lokaliteiten, in de eerste plaats de steden Veurne en Nieuwpoort, en de grensgemeenten Adinkerke (waartoe het actuele De Panne behoort) Beveren, Houtem, Leisele. Deze emigratie richt zich nagenoeg uitsluitend naar Frankrijk.

Het is opvallend hoe praktisch alle gemeenten waar de emigratie bijzonder aanzienlijk is, liggen in de 'arme gordel' die gaat van Diksmuide via Tielt en Deinze naar Ninove en Aalst. Het is de gordel die bijzonder geleden heeft onder de gevolgen van de crisis 1840-1845, omdat zij — in tegenstelling met Kortrijk — geen industriegebieden waren, en dus ook niet een industriële reconversie hebben gekend, terwijl zij — in tegenstelling met Veurne-ambacht en de Polders — evenmin beschikten over uitgestrekte boerderijen en vruchtbare gronden die hen in de mogelijkheid zouden hebben gesteld de omschakeling van landbouw naar veeteelt ongedeed door te maken. In deze streek is de verkaveling van de grond het verst gevorderd, met het gevolg dat de huurprijs er het hoogst ligt.

II. EMIGRATIE VOLGENS LAND VAN BESTEMMING.

Evenals voor de globale emigratie bestaan geen gedetailleerde cijfers volgens het land van bestemming tijdens de periode 1830-1844. Alleen het dossier van het Ministerie van Justitie, dat door Mw. Kurgan-Van Hentenryck werd geanalyseerd²¹ bevat enkele aanduidingen :

²¹ o.c., p. 453.

	Frank- rijk	Neder- land	Duits- land	Groot- Brittan- nië	Andere Europese landen	N.-Am.	Z.-Am.	Onbe- kend
Provincie	8.278	101	?	?	1.520	12	46	288
Rijk	19.754	4.081	1.343	115	2.259	1.355	264	1.033

Dit voor de periode 1830-1844. Daarna geen spoor meer van tabellen volgens de bestemming. In het proces-verbaal van de zittingen van de Centrale Commissie voor de Statistiek wordt op 5 september 1845 het probleem wel gesteld: 'Le procès-verbal du Luxembourg constate la fréquence des émigrations de cette province vers l'Amérique, et contient la proposition de s'occuper d'un travail spécial sur les émigrations, à l'effet d'obtenir des renseignements sur les familles émigrées, sur leurs professions, sur leurs ressources, sur le lieu où elles ont émigré, sur les causes de l'émigration'²².

De eerste echo die wij daarna ontvangen komt van het Algemeen Statistisch Congres van 19 tot 22 september 1853 te Brussel gehouden, waar gediscussieerd wordt over het probleem:

'Emigrations considérées sous le rapport de l'origine, du nombre et de la condition des émigrants, avec indication des lieux d'embarquement et de destination. — Causes et résultats — Mode de recueillir les renseignements'²³.

Tijdens het debat wordt een plan voorgelegd dat voorziet in het inwinnen van vele en gedetailleerde gegevens, maar wordt een motie verworpen om de zorg over een aldus aan te leggen register toe te vertrouwen aan de gemeentebesturen. Het blijft bij een plan.

Wellicht ten gevolge van dit congres zullen de gemeentebesturen, na de volkstelling van 1856, verplicht zijn in hun bevolkingsregisters voortaan het aantal emigranten naar het buitenland te onderscheiden van degenen die naar een andere Belgische gemeente vertrokken zijn. Het duurt echter tot na de volkstelling van 1880 voor wij over gedetailleerde gegevens beschikken omtrent het land van bestemming van de emigranten. Wij geven ze hier, aan de hand van het Statistisch

²² *Bulletin de la Commission centrale de statistique*, Bruxelles, t. 2 (845), p. 104.

²³ *id.*, t. 6 (1855). *Mémoires et communications*, pp. 129-134.

Jaarboek van België, met weglating van een aantal landen waarheen de emigratie al te gering is of onbestaande in West-Vlaanderen, dit zijn Italië, Luxemburg, Oostenrijk-Hongarije, Spanje en Portugal, Rusland, Zwitserland alsook Afrika, Azië en Oceanië. (Tab. 4, pp. 130-131).

De eerste vaststelling die zich opdringt is dat voor Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland het *Belgisch* emigratiecijfer in 1913 respectievelijk 3,9 - 3,5 - 2,5 maal hoger ligt dan in 1881, terwijl het *West-vlaams* emigratiecijfer slechts met enkele eenheden is toegenomen. Een andere vaststelling is dat terwijl de *Belgische* emigratie naar die drie landen tussen 1881 en 1888 nagenoeg constant stijgt, de *West-vlaamse* emigratie daalt; van 1889 tot 1894 doet zich een algemene regressie voor, waarna de cijfers voor België opnieuw nagenoeg permanent stijgen tot 1913, terwijl zij voor *West-Vlaanderen* culminereren rond 1903-1905.

In West-Vlaanderen doen zich plotse stijgingen voor in 1888 naar Groot-Brittannië en Nederland, in 1899 naar Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland, en in 1904 naar Nederland. 1913 is gekenmerkt door een algemene toename van de emigratie.

Voor Frankrijk, Noord- en Zuid-Amerika valt de evolutie van de beide reeksen cijfers praktisch samen; dat laat zich wellicht verklaren door het feit dat precies deze landen de oorzaak zijn van de 'emigratiekoorts'. In deze evolutie voelt men de zeer kortstondige invloed van de maatregelen die voor of tegen de immigratie in sommige van deze gewesten getroffen werden, en waarover wij verder zullen handelen. Voor Frankrijk en Amerika hebben wij de cijfers van de emigratie per arrondissement opgemaakt²⁴. Zij komen slechts voor vanaf 1886. Onder Noord-Amerika wordt verstaan Canada en de U.S.A. Vanaf 1912 worden beide landen in het Statistisch Jaarboek onderscheiden. Terwille van de overzichtelijkheid hebben wij dit onderscheid niet gemaakt. (Tab. 5, pp. 132-133)

Deze statistiek toont aan dat in de arrondissementen Brugge, Ieper, Kortrijk, Oostende en Veurne de emigratie naar Frankrijk dominant is. In de arrondissementen Diksmuide, Roeselare en Tielt zien wij

²⁴ Daarvoor gebruiken wij het 'Cadre II Immigration-Emigration' uit de *Relevé général du mouvement de la Population* ... van het Nationaal Instituut voor de Statistiek. Wij hebben het onderscheid tussen vertrek van inboorlingen en het vertrek van vreemden niet behouden.

TABEL 4: *Westvlaamse en Belgische emigratie per land van bestemming, 1881-1913.*

	Duitsland		Frankrijk		Gr.-Brittannië		Nederland		N.-Amerika		Z.-Amerika		Canada		Argentinië	
	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk
1881	56	1.379	2.546	10.877	38	237	99	2.107	—	—	—	—	—	—	—	—
1882	45	1.732	2.907	10.799	54	250	132	2.293	—	—	—	—	—	—	—	—
1883	36	1.895	2.746	9.336	43	239	76	2.286	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	37	1.918	2.389	8.222	39	252	50	2.166	57	434	21	175	—	—	—	—
1885	18	2.056	2.190	7.441	6	256	45	2.210	20	370	5	56	—	—	—	—
1886	32	2.948	2.714	9.085	14	295	73	2.567	55	761	19	248	—	—	—	—
1887	16	3.136	2.818	8.996	5	249	44	2.428	122	1.193	5	605	—	—	—	—
1888	30	3.024	2.787	10.435	373	578	115	2.659	147	1.376	257	4.001	—	—	—	—
1889	46	3.338	2.680	10.277	5	252	85	3.220	123	1.700	596	3.199	—	—	—	—
1890	43	3.483	2.718	11.703	28	523	107	2.823	114	1.482	97	471	—	—	—	—
1891	30	2.753	2.635	10.260	33	241	228	3.014	180	1.570	63	278	—	—	—	—
1892	37	2.488	3.018	12.771	16	376	107	3.011	338	2.385	33	342	—	—	—	—
1893	25	2.253	3.429	13.207	30	347	69	3.031	193	1.942	24	258	—	—	—	—
1894	27	2.355	2.757	10.940	6	315	60	2.836	54	467	9	171	—	—	—	—
1895	64	2.453	2.909	10.459	17	330	143	3.190	53	760	3	153	—	—	—	—

1896	42	2.703	3.263	11.525	5	332	125	2.973	84	460	5	167	—	—	—
1897	37	3.269	3.201	11.482	21	545	110	3.092	43	441	11	174	—	—	—
1898	45	3.737	3.134	11.375	27	616	124	3.791	37	366	23	118	—	—	—
1899	160	3.181	3.439	12.092	454	912	189	3.606	88	526	26	125	—	—	—
1900	46	3.757	3.327	13.738	39	577	235	3.944	184	777	14	85	—	—	—
1901	46	3.349	2.550	9.937	19	527	133	3.266	275	991	5	82	—	—	—
1902	46	3.515	2.933	11.516	53	520	132	4.025	395	1.534	10	205	—	—	—
1903	48	4.050	3.156	12.044	78	631	165	4.288	479	1.956	14	226	—	—	—
1904	63	4.144	3.136	13.368	29	517	351	4.818	477	2.105	38	282	—	—	—
1905	90	4.248	2.963	13.833	34	555	145	4.434	686	2.368	24	258	—	—	—
1906	54	4.834	3.286	15.900	50	686	219	4.785	1.107	3.345	39	453	—	5	634
1907	43	4.651	3.288	15.255	60	769	175	4.483	1.357	4.179	75	356	—	—	—
1908	46	4.739	3.420	17.411	28	706	218	4.497	341	1.900	20	279	—	—	—
1909	65	4.432	4.183	20.025	110	716	262	4.850	520	2.131	32	357	—	—	—
1910	76	4.934	4.054	20.124	32	921	254	4.826	807	3.628	32	462	—	—	—
1911	73	4.515	3.644	17.349	43	640	214	5.092	597	2.246	17	390	—	—	—
1912	47	4.633	3.671	18.444	24	671	176	5.340	655	1.973	5	235	226	843	9 112
1913	66	5.281	3.943	20.822	39	839	105	5.376	1.243	3.300	26	375	311	1.171	25 171

TABEL 5 : *Westvlaamse emigratie naar Frankrijk, Noord- en Zuid-Amerika per arrondissement, 1886-1913.*

	Brugge			Diksmuide			Ieper			Kortrijk			Oostende			Roeselare			Tielt			Veurne		
	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.	F.	NA.	ZA.
1886	326	4	6	14	1	0	741	0	0	1.254	30	2	43	0	0	199	10	1	37	9	10	102	1	0
1887	264	20	0	11	4	0	701	21	0	1.447	25	2	24	0	0	237	20	0	83	30	3	50	2	0
1888	287	22	56	27	21	9	739	26	0	1.281	15	64	37	3	0	274	27	98	96	33	26	46	0	4
1889	269	13	44	29	8	28	560	39	57	1.484	1	69	24	4	0	209	38	180	27	19	220	78	1	0
1890	239	11	0	12	4	0	711	12	0	1.361	54	79	23	0	1	276	3	9	45	30	8	51	0	0
1891	272	19	6	19	27	0	708	0	2	1.330	77	53	51	2	1	164	13	0	27	41	1	64	1	0
1892	375	18	2	31	99	0	789	24	16	1.404	2	14	32	4	1	244	76	0	53	113	0	90	2	0
1893	430	24	0	57	39	1	859	6	0	1.384	39	23	58	1	0	270	18	0	59	66	0	103	0	0
1884	237	1	0	30	10	0	796	12	0	1.359	12	9	26	0	0	192	1	0	44	18	0	73	0	0
1895	253	4	1	104	9	0	692	5	1	1.423	4	1	49	3	0	170	1	0	75	29	0	143	0	0
1896	288	6	1	38	23	0	910	21	0	1.485	2	0	86	0	4	269	4	0	77	28	0	116	0	0
1897	213	2	4	64	0	1	818	9	0	1.686	1	5	57	0	0	236	1	0	36	30	1	91	0	0
1898	259	5	0	19	2	0	717	0	0	1.710	1	20	97	2	3	182	1	0	67	26	0	83	0	0

1899	527	48	23	35	3	0	717	2	0	1.606	6	0	231	3	1	174	3	0	51	23	1	98	0	0
1900	78	36	2	164	46	1	723	0	0	1.671	10	11	142	3	1	175	16	0	60	72	0	111	0	0
1901	185	19	2	11	63	2	520	6	0	1.543	20	0	107	0	1	97	55	0	44	92	22	43	0	0
1902	218	63	8	22	37	0	619	5	0	1.680	53	1	128	7	0	139	37	0	57	203	1	70	0	0
1903	164	48	6	23	56	1	721	29	1	1.808	63	1	170	5	3	169	59	2	54	215	0	47	4	0
1904	198	53	4	37	92	0	726	36	0	1.699	69	31	201	8	3	193	60	0	31	156	0	50	3	0
1905	170	82	0	21	121	0	693	39	5	1.589	112	18	152	9	1	155	89	0	27	230	0	85	9	0
1906	219	137	24	11	158	0	708	31	3	1.838	232	11	221	25	0	209	217	1	37	300	0	46	7	0
1907	202	134	26	50	154	5	773	88	2	1.777	287	29	166	28	0	208	313	1	39	347	12	88	6	0
1908	200	49	3	54	46	0	692	38	0	1.916	68	16	166	11	0	200	58	0	53	65	0	138	6	0
1909	271	66	5	152	73	4	992	31	0	2.065	110	15	177	2	0	335	82	3	89	154	3	92	2	0
1910	266	162	15	78	130	0	1.154	15	0	1.931	175	13	237	31	0	252	165	0	55	123	0	82	6	4
1911	256	110	0	43	70	0	970	42	0	1.940	189	14	78	3	2	241	97	0	50	79	1	66	7	0
1912	212	174	0	60	89	0	957	28	4	1.977	191	2	138	20	0	135	281	0	61	70	1	133	21	0
1913	231	275	14	96	234	0	995	60	1	1.959	250	36	206	10	0	262	581	0	86	115	0	108	22	0

TABEL 6: *Vergelijking totale emigratie en emigratie naar Frankrijk en Amerika, 1886-1913.*

	Brugge		Diksmuide		Ieper		Kortrijk		Oostende		Roeselare		Tielt		Veurne	
	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.	Tot.	F.+A.
1886	383	336	15	15	746	741	1.336	1.286	63	43	222	210	56	56	116	103
1887	310	280	15	15	724	722	1.491	1.474	43	24	259	257	117	116	62	52
1888	410	365	57	57	766	765	1.768	1.360	101	40	400	399	156	155	90	50
1889	386	346	65	65	656	656	1.575	1.554	71	28	448	427	268	266	80	79
1890	298	250	16	16	723	723	1.596	1.566	76	24	292	288	87	83	53	51
1891	346	297	46	46	710	710	1.556	1.460	161	54	177	177	92	69	143	65
1892	434	395	130	130	832	829	1.478	1.420	90	37	330	320	166	166	98	92
1893	493	454	97	97	872	865	1.720	1.446	83	59	289	288	136	125	105	103
1894	286	238	44	40	812	808	1.398	1.380	66	26	194	193	63	62	76	73
1895	295	255	155	113	699	698	1.524	1.428	145	52	179	171	104	104	153	143
1896	358	295	61	61	937	931	1.530	1.490	156	90	280	273	107	105	118	116
1897	286	219	65	65	828	827	1.732	1.692	135	57	241	237	68	67	97	91
1898	349	264	22	21	720	717	1.768	1.731	202	102	192	183	93	93	85	83

1899	1.166	598	41	38	719	719	1.753	1.612	482	235	179	177	79	75	98	98
1900	420	116	230	211	727	723	1.748	1.692	292	146	192	191	139	132	127	111
1901	267	206	76	76	526	526	1.614	1.563	200	108	154	152	161	158	43	43
1902	413	289	59	59	632	624	1.742	1.734	233	135	180	176	261	261	79	70
1903	301	218	81	80	762	751	1.948	1.872	329	178	232	230	270	269	63	51
1904	369	255	129	129	766	762	1.894	1.799	446	212	261	253	187	187	65	53
1905	326	252	142	142	738	737	1.897	1.719	273	162	256	244	257	257	95	94
1906	504	380	170	169	751	742	2.141	2.081	406	246	431	427	339	337	70	51
1907	459	362	209	209	906	863	2.147	2.093	340	194	533	522	627	398	105	94
1908	374	252	102	100	737	730	2.044	2.000	329	177	265	258	118	118	154	144
1909	556	342	230	229	1.034	1.026	2.244	2.190	385	179	423	420	247	246	115	94
1910	545	443	208	208	1.176	1.169	2.168	2.119	494	268	425	417	179	178	101	92
1911	464	366	113	133	1.028	1.012	2.207	2.143	257	83	357	338	131	130	77	73
1912	479	386	151	149	999	989	2.215	2.170	289	158	436	416	141	132	157	154
1913	611	520	331	330	1.089	1.056	2.340	2.245	280	225	845	843	210	201	133	130

plots de 'emigratiekoorts' naar Amerika opduiken. Vooreerst naar Zuid-Amerika in 1888-1889 — met uitlopers tot 1901 voor Kortrijk. Veel belangrijker is echter de 'emigratiekoorts' naar Noord-Amerika. Voor Diksmuide overtreft de emigratie naar Noord-Amerika, deze naar Frankrijk vanaf 1901, — op 1908 en 1909 na — ; in Roeselare gebeurt dit pas in 1906-1907 en 1912-1913 ; in Tielt echter vanaf 1900 en in veel grotere mate dan elders. De omvang van deze emigratie wordt nog duidelijker, als wij de totalen van de emigratie naar Frankrijk, Noord- en Zuid-Amerika vergelijken met het totaal van de globale emigratie per arrondissement. (Tab. 6, pp. 134-135)

Het valt onmiddellijk op dat voor Diksmuide, Roeselare, Tielt (op 1907 na) en Veurne de globale emigratie zich bijna uitsluitend naar Frankrijk en Amerika richt. Hetzelfde geldt, merkwaardiger wijze ook voor Ieper waar de stedelijke emigratieversnippering die men normaal in de stad Ieper zou verwachten, zich niet voordoet — en zelfs geringer is dan te Veurne.

Voor de arrondissementen met belangrijke stedelijke agglomeraties ziet de verhouding tussen de emigratie naar andere landen dan Frankrijk en Amerika en de globale emigratie er uit als volgt :

	Brugge	Kortrijk	Oostende
1886	0,12 %	0,037 %	0,31 %
1896	0,12	0,062	0,59
1906	0,24	0,028	0,39
1913	0,13	0,036	0,19

Oostende bekleedt hier wel een zeer aparte plaats. Er doet zich niet alleen een relatief belangrijke emigratie voor naar Groot-Brittannië maar ook naar Nederland.

Tenslotte stuiten wij hier ook weer op dat eigenaardige verschijnsel in het arrondissement Brugge : de emigratie van het jaar 1899. Uit de cijfers blijkt dat deze explosie zich in alle richtingen voorgedaan heeft maar niet hoofdzakelijk in de richting Frankrijk en Amerika, welk cijfer meer dan verdubbelt, terwijl het globale emigratiecij-

fer zich bijna verdrievoudigt. Hetzelfde fenomeen, maar minder hevig doet zich voor in het arrondissement Oostende. Wat mag er toch gebeurd zijn ?

III. CONTROLE VAN ONZE CIJFERS.

In een schitterend artikel, *L'historien devant l'abondance statistique*²⁵, heeft Professor J. Stengers gewaarschuwd voor het gebruik van de emigratiestatistieken. Wij zullen zijn bevindingen aan het door ons aangesproken cijfermateriaal toetsen.

Zoals gezegd in de inleiding tot dit hoofdstuk bestaan er voor de emigratie twee controlemiddelen : het optellen van de Belgische immigranten in de andere landen, en — voor de intercontinentale emigratie, — het tellen van de passagiers die hier inschepen en ginder aan wal gaan.

Maar vooraleer wij aan deze controle toe zijn moeten wij nagaan of de basisgegevens kloppen. Met andere woorden : stemmen alle statistieken die het aantal uit hun woonplaats vertrekkenden opgeven overeen ?

Wij hebben voor onze cijfers gebruik gemaakt van diverse bronnen waarvan de twee belangrijkste zijn : het Statistisch Jaarboek en de jaarlijkse registers van de bevolkingsbeweging. Een andere door ons gebruikte belangrijke bron, namelijk het werk van Willcox, dat vanaf 1884 gedetailleerde statistieken geeft voor de Belgische continentale en intercontinentale emigratie, laat jammer genoeg geen vergelijking toe, omdat het voor het land van bestemming alleen de statistieken geeft van de Belgische inboorlingen (*citizens*) (Table III, p. 605 en Table V, p. 607), en voor de vreemden (*aliens*) die uit België continentaal en intercontinentaal emigreren alleen de globale cijfers (Table X, p. 612). Wij moeten dus onze vergelijking beperken tot de verschillen tussen het Statistisch Jaarboek en de bevolkingsregisters.

Als wij de cijfers vergelijken stellen wij verschillen vast. Dat bewijst dat het Statistisch Jaarboek niet opgemaakt is aan de hand van de door ons gebruikte registers voor de periode 1857-1913.

²⁵ *Revue de l'Institut de Sociologie*, Bruxelles, 1970 n° 3, pp. 427-458.

Deze verschillen zijn, voor het totaal van emigratie in de periode 1857-1913 :

	Jaarboek	Registers
1892	3.566	3.558
1901	3.042	3.041
1902	3.589	3.599
1905	3.977	3.984
1907	5.100	5.326

Behalve voor 1907, zijn deze verschillen te verwaarlozen.

Hetzelfde kunnen wij doen voor de cijfers van de emigratie naar Frankrijk, Noord- en Zuid-Amerika, voor de periode 1886-1913.

De verschillen zijn :

1. *Frankrijk.*

	Jaarboek	Registers
1886	2.714	2.716
1887	2.828	2.817
1893	3.429	3.220
1896	3.263	3.269
1900	3.327	3.124
1904	3.136	3.135
1905	2.963	2.892
1906	3.286	3.289
1907	3.288	3.303
1908	3.420	3.419
1909	4.183	4.173
1910	4.054	4.055
1912	3.671	3.673

2. Noord-Amerika.

	Jaarboek	Registers
1895	53	52
1900	184	183
1901	275	255
1902	395	405
1905	686	691
1912	881	874
1913	1.554	1.556

3. Zuid-Amerika.

1889	596	598
1899	26	25
1900	14	15
1901	5	27
1908	20	19
1909	32	33
1912	14	7

De omvangrijkste verschillen komen voor in de emigratie naar Frankrijk.

Er is echter een element dat wij niet kunnen becijferen: de vergisings- of nalatigheidscoëfficiënt aan de basis zelf. Want tenslotte hangt alles af van de nauwkeurigheid waarmee in de gemeenten het vertrek of de aankomst van inwoners opgetekend wordt.

Tot in 1870 vinden wij daarover klachten en bedenkingen in de *Verlagen over de toestand en het beheer van de provincie* (na 1870 wordt er geen commentaar meer gegeven op de cijfers).

In 1850 bijvoorbeeld wordt een tabel gepubliceerd waaruit blijkt dat het totaal van de cijfers door de gemeenten opgegeven voor de immi-

granten komende uit een andere gemeente *in de provincie* niet overeenstemt met dit voor de emigranten gaande naar een andere gemeente *in de provincie*: voor 1849 ligt het immigratiecijfer 852 eenheden hoger; voor 1850, 756 eenheden lager dan het emigratiecijfer, — op een totaal van ruim 11.000²⁶.

De fout ligt niet alleen bij de gemeentebesturen, maar vooral bij de emigranten die, hetzij uit vergetelheid, onachtzaamheid of haast, hetzij uit berekening (het niet vereffenen van schulden) verzuimen hun vertrek aan te geven. Wat precies onze cijfers vervalst. In 1913 zal ondermeer door het St.-Raphaëlsgenootschap, aangedrongen worden — tevergeefs — op maatregelen die de emigranten verplichten hun inzicht tijdig en publiek bekend te maken, om hen de tijd te laten eventueel op hun haastig genomen beslissing terug te keren enerzijds, en om zowel de overheid als de eventuele schuldeisers de mogelijkheid te bieden na te gaan of de familiale en financiële gevolgen van deze beslissing geregeld zijn, anderzijds. Om dit euvel enigszins op te vangen, heeft men vanaf 1886 in de bevolkingsregisters de 'radiation d'office' ingevoerd, waardoor degenen, waarvan blijkt dat zij vertrokken zijn naar het buitenland, zonder hun vertrek te signaleren, toch geschrapt worden.

De controle op de emigratie door het optellen van de immigratie in de andere landen, is materieel slechts mogelijk voor zover immigratiecijfers voorhanden zijn. Het kan ongeloofwaardig klinken, maar voor Europa bestaan dergelijke cijfers — voor de periode die ons interesseert — slechts in België, Duitsland en Hongarije!

Uiteraard hebben zij betrekking op de globale Belgische immigratie — wat niet het eigenlijke onderwerp is van deze studie. Daarom willen wij hier, bij wijze van illustratie, en naar het voorbeeld van Professor J. Stengers, enkele steekproeven doen in verband met de emigratie naar de Verenigde Staten, omdat wij daarvoor over een dubbele controle beschikken: de immigratiecijfers van de U.S.A., en de tellingen gedaan bij het vertrek van de emigranten uit Antwerpen. Vooraf echter een bemerking die sommige opvallende cijfers verklaart: de Belgische immigratie in de Verenigde Staten wordt gerekend per fiscaal jaar. Van 1820 tot 1831 eindigt dit jaar op 30 september; 1832

²⁶ *Rapport sur l'état de l'administration ... 1851*, p. 11.

loopt van oktober 1831 tot december 1832. Van 1833 tot 1842 volgt men het kalenderjaar eindigend op 31 december. 1843 loopt slechts tot 30 september. Daarna opnieuw fiskale jaren die eindigen op 30 september. 1850 loopt van oktober 1849 tot december 1850. Dan volgt men opnieuw het kalenderjaar (einde 31 december) tot 1867 en vanaf 1868 werkt men met fiskale jaren die eindigen op 30 juni²⁷. Ter vergelijking geven wij, vanaf 1884, de Belgische emigratiecijfers naar Noord-Amerika (dus U.S.A. + Canada) volgens het Statistisch Jaarboek. (Tab. 7, p. 142)

Vooraleer een verklaring te zoeken voor het enorme verschil, gaan wij ons derde controlemiddel aanwenden: de emigratiecijfers van de Antwerpse haven.

Bij K.B. van 14 maart 1843 werd te Antwerpen een dienst opgericht om toezicht uit te oefenen op de (hoofdzakelijk Duitse) emigratie. Sinds 1843 zijn ons dus cijfers bekend. Deze cijfers slaan op het geheel van Belgische, maar vooral vreemde emigranten die uit Antwerpen vertrekken.

Tot 1857 moeten wij beroep doen op het reeds vermelde werk van A. Scheler, *Annuaire statistique et historique*. Vanaf 1860, beschikken wij over de gegevens van het *Statistisch Jaarboek van België*. Willcox geeft een volledig overzicht van 1843 tot 1924, uitgezonderd de jaren 1855-59²⁸.

Ter controle geven wij dezelfde gegevens zoals wij ze aantreffen in een statistiek voor de jaren 1843-1909 opgemaakt door de regeringscommissaris te Antwerpen, en bewaard in dossier n° 2951 V op het Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Hierbij dient aangestipt dat tot 1884 geen rekening gehouden werd met de onrechtstreekse emigratie uit Antwerpen, dit wil zeggen dat degenen die in Antwerpen scheep gaan naar bv. Engeland, om van daaruit naar de Verenigde Staten, maar vooral Canada, over te varen, tot 1884 niet meegerekend zijn. (Tab. 8, p. 143)

Tot 1884 zijn de verschillen opvallend, en onverklaarbaar. Aangezien de cijfers van Willcox de cijfers van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (afkomstig van het emigratiebureau te Antwerpen) voor een

²⁷ Tabel opgemaakt aan de hand van W.F. Willcox, o.c., pp. 380-393, *United States*, Table I, II, III.

²⁸ *id.*, p. 613, *Belgium*, Table XI.

TABEL 7: *Belgische immigratie in de U.S.A., 1820-1914.*

Willcox		Willcox		Willcox Jaarboek		Willcox Jaarboek	
1820	1	1850	1.080	1880	1.232	1910	5.402 3.628
1821	2	1851	—	1881	1.766	1911	5.711 2.246
1822	10	1852	8	1882	1.431	1912	4.169 1.973
1823	2	1853	87	1883	1.450	1913	7.405 3.300
1824	1	1854	266	1884	1.576 434	1914	5.763
1825	1	1855	1.506	1885	1.653 370		
1826	2	1856	1.982	1886	1.300 761		
1827	7	1857	627	1887	2.553 1.193		
1828	2	1858	184	1888	3.215 1.376		
1829	—	1859	25	1889	2.562 1.700		
1830	—	1860	53	1890	2.671 1.482		
1831	1	1861	153	1891	3.037 1.570		
1832	—	1862	169	1892	4.026 2.385		
1833	—	1863	301	1893	3.324 1.942		
1834	3	1864	389	1894	1.709 467		
1835	1	1865	741	1895	1.058 760		
1836	—	1866	1.254	1896	1.261 460		
1837	—	1867	789	1897	760 441		
1838	14	1868	14	1898	695 366		
1839	1	1869	1.922	1899	1.101 526		
1840	2	1870	1.002	1900	1.196 777		
1841	106	1871	774	1901	1.579 991		
1842	44	1872	738	1902	2.577 1.534		
1843	135	1873	1.176	1903	3.450 1.956		
1844	165	1874	817	1904	3.976 2.105		
1845	541	1875	615	1905	5.302 2.368		
1846	43	1876	515	1906	5.099 3.345		
1847	1.473	1877	488	1907	6.396 4.179		
1848	897	1878	354	1908	4.162 1.900		
1849	590	1879	512	1909	3.692 2.131		

TABEL 8: *Globale emigratie via Antwerpen, 1843-1913.*

	A. Scheler/ Jaarboek/ Willcox	ABZ.		Jaarboek/ Willcox	ABZ.
1843	2.983/3.179 W.	3.179	1880	19.990	19.990
1844	2.624/2.961 W.	2.961	1881	47.523	38.276
1845	5.210/5.221 W.	5.221	1882	35.120	35.125
1846	13.178	13.178	1883	32.644	32.644
1847	14.612/14.613 W.	15.800	1884	28.576	26.800
1848	11.074/11.073 W.	11.513	1885	25.659	25.659
1849	10.260	10.260	1886	24.650	24.650
1850	7.016	6.831	1887	36.413	36.456
1851	9.243	8.375	1888	39.527	39.527
1852	14.428	14.463	1889	40.896	40.896
1853	15.262	15.197	1890	38.671	38.671
1854	25.843	25.719	1891	51.487	51.487
1855	7.434	7.589	1892	46.600	46.600
1856	10.010	10.010	1893	43.124	43.124
1857	13.323	13.446	1894	15.915	15.915
1858		4.080	1895	20.690	20.690
1859		1.301	1896	24.384	24.384
1860	2.442	2.507	1897	15.793	15.793
1861	2.123	2.115	1898	16.711	16.711
1862	3.155/3.072 W.	3.155	1899	26.835	26.835
1863	2.881	2.874	1900	40.763	40.763
1864	5.827	5.827	1901	46.336	46.336
1865	3.507	3.507	1902	62.799	62.799
1866	3.310/3.277 W.	3.401	1903	72.486	72.486
1867	9.101/8.198 W.	9.048	1904	65.453	65.453
1868	1.790	1.810	1905	83.815	83.815
1869	8.873	3.071	1906	106.775	106.775
1870	126	218	1907	121.247	121.247
1871	0	0	1908	40.471	40.471
1872	1.408	1.429	1909	73.320	73.320
1873	6.294	6.358	1910	81.497	
1874	5.316	5.316	1911	63.922	
1875	4.735	4.735	1912	87.971	
1876	7.374	7.374	1913	114.472	
1877	5.082	5.082			
1878	7.541	5.191			
1879	9.828	9.828			

deel bevestigen, verkiezen wij deze laatste. Terloops ook dit nog : de gevoelige onderlinge schommeling van de jaarcijfers is te verklaren door de aard van het materiaal waarover men beschikt : zeilschepen. In het dossier ABZ n° 2020 I troffen wij een brief aan van de Handelskamer van Antwerpen waarin aan de minister uitgelegd wordt dat de afname van de emigratiecijfers in 1844 ten opzichte van 1843 te wijten is aan het feit dat de winden gedurende meerdere maanden uit een voor de overvaart ongunstige richting gewaaid hebben ! Nog willen wij hieraan toevoegen dat de vreemde emigratie via Antwerpen gekenmerkt wordt door twee tegengestelde constante lijnen : een toenemende emigratie van Ostro-hongaren (805 in 1886 ; in 1913 : 32.354 Oostenrijkers en 7.938 Hongaren) en een afnemende lijn van Duitsers (10.031 in 1886 en 2.293 in 1913).

Vanaf 1885 worden de Antwerpse emigratiecijfers gedetailleerd, zowel wat betreft de nationaliteit, het land van bestemming, het beroep als de aard van het vertrek (rechtstreeks en onrechtstreeks).

Wij lichten uit de tabellen van het Statistisch Jaarboek de globale cijfers voor de Belgen en geven als varianten de cijfers die Willcox opgeeft voor de Belgische emigrerende inboorlingen (citizens)²⁹, en deze van Buitenlandse Zaken. (Tab. 9, p. 145)

Vanaf 1892 beschikken wij over gedetailleerde cijfers voor de emigratie naar de Verenigde Staten en naar Canada. Wij geven ze aan de hand van Table XIII van Willcox met de varianten uit het Archief van Buitenlandse Zaken (n° 2951), en het Bulletin van het St.-Raphaëlsgenootschap. (Tab. 10, p. 146)

Deze cijfers zijn echter zeer onbetrouwbaar omdat vele emigranten naar Canada vertrekken (o.m. naar de haven van St.-John die praktisch op de grens ligt) met als eindbestemming de Verenigde Staten, en — in mindere mate — vice versa. Het zijn vooral de verscherpte immigratiewetten in de U.S.A. die de emigranten aanzetten naar Canada te reizen, om dan clandestien de grens over te steken.

'There existed, practically speaking, no inspection along the frontiers prior to october 1893 ; it is ascertained from Canadian sources that from 40.000 to 50.000 Europeans entered the United States who

²⁹ *id.*, p. 615, *Belgium*, Table XIII (1947), t. 1, p. 685.

TABEL 9 : *Belgische emigratie via Antwerpen, 1885-1913.*

	Totaal	Noord-Amerika	Zuid-Amerika
1885	1.286	1.083	1
1886	2.048	1.450	282
1887	3.834	2.917	286
1888	7.794	2.130	4.724
1889	8.406	2.061	5.878
1890	2.976	1.987	561
1891	3.456	2.718	340
1892	5.174	5.042	117
1893	3.881	3.757	113
1894	1.267	1.139	115
1895	1.318	1.160	148
1896	1.429	1.149	232
1897	923 (1430 ABZ)	740	149
1898	928	759	147
1899	1.456	1.346	98
1900	2.215	2.106	104
1901	2.769	2.667 (2.659 ABZ.)	77
1902	3.464	3.352	94
1903	4.117	4.006	94
1904	4.191	4.026	151
1905	4.492	4.321	167
1906	5.618	5.477	136
1907	6.423	6.338	79 (76 W.)
1908	2.907	2.793	113
1909	3.650	3.518	128
1910	5.580	5.443	117
1911	4.586	4.341	200
1912	4.402	4.250 (4.249 W.)	143
1913	7.590	7.386	202

TABEL 10 : *Belgische emigratie naar de U.S.A. en Canada, 1892-1913.*

	U.S.A.	Canada
1892	4.297	745
1893	2.431	1.326
1894	903	236
1895	942	218
1896	1.010	139
1897	650	90
1898	759 (673 ABZ.)	— (86 ABZ.)
1899	1.269	77
1900	2.106 (1979 SRG.)	— (127 SRG.)
1901	2.508 (2500 ABZ.)	159
1902	2.955	397
1903	3.520	486
1904	3.177	849
1905	3.229	1.092
1906	4.501	976
1907	5.179	1.159
1908	2.103	690
1909	2.701	817
1910	4.247	1.196
1911	2.826	1.515
1912	2.844	1.405 (1.406 ABZ.)
1913	5.314	2.072

landed at Quebec and Halifax during 12 months preceding that date³⁰.

Na 1893 is er wel toezicht, maar hoe zou die kunnen efficiënt zijn ? Willcox geeft niettemin een statistiek per ras of volksgroep, zodat wij ingelicht zijn over de Vlamingen én Nederlanders die zich in de States vestigen, komende uit Brits Noord-Amerika, en uit Frankrijk³¹. (Tab. 11, p. 147).

Wij achten het niet overbodig, in dit verband, ook de verhouding

³⁰ *id.*, p. 19.

³¹ Willcox, *o.c.*, p. 492, *United States*, Table XXXVIII en p. 485, Table XXV.

TABEL 11 : *Immigratie van Vlamingen en Nederlanders in de U.S.A., 1899-1913.*

	Uit Canada	Uit Frankrijk
1899	—	1
1900	—	—
1901	2	—
1902	—	—
1903	—	—
1904	1	15
1905	8	83
1906	34	127
1907	228	142
1908	473	125
1909	383	118
1910	499	143
1911	621	87
1912	699	119
1913	935	148

TABEL 12 : *Verhouding Vlamingen-Walen onder de immigranten in de U.S.A., 1899-1913.*

	Vlamingen	Walen
1899	846	206
1900	968	218
1901	946	612
1902	1.835	712
1903	2.452	949
1904	2.588	1.284
1905	3.382	1.378
1906	3.958	851
1907	5.216	860
1908	2.929	964
1909	2.740	701
1910	4.621	472
1911	4.589	714
1912	3.386	434
1913	6.340	636

Vlamingen-Walen onder de Belgische immigranten in Amerika aan te duiden³². (Tab. 12, p. 147)

Men zal zich herinneren dat de emigratie naar Amerika zich het vroegst en het hevigst in Wallonië gemanifesteerd had ; aan het einde van de door ons bestudeerde periode is de verhouding blijkbaar omgekeerd. Dit doet de vraag rijzen naar het interne mechanisme (de 'wetten') van het emigratiefenomeen. Wij vermoeden dat het antwoord hierop veel meer dient gezocht te worden in het collectieve gedragspatroon van een volksgroep, dan in de analyse van alleen maar zijn economische levensvoorwaarden.

Maar keren wij terug tot de betekenis van de cijfers waarover wij beschikken, en beperken wij ons, bij wijze van voorbeeld, tot de periode 1900-1913. Wij gaan de cijfers van de Belgische *immigratie* in de Verenigde Staten samen nemen, en vergelijken met de Belgische *emigratie* naar Noord-Amerika, volgens het Statistisch Jaarboek, en volgens de gegevens van Antwerpen op het Archief van Buitenlandse Zaken, waarbij wij de aankomsten uit Frankrijk en Canada meerekenen.

TABEL 13 : *Vergelijking immigratie-emigratie, 1900-1913.*

	Immigratie U.S.A.	Emigratie Jaarboek	Emigratie Antwerpen
1900	1.196	777	2.106 of 1.979
1901	1.581	991	2.510 of 2.502
1902	2.577	1.534	2.955
1903	3.450	1.956	3.520
1904	3.992	2.105	3.193
1905	5.393	2.368	3.320
1906	5.260	3.345	4.662
1907	6.766	4.179	5.549
1908	4.760	1.900	2.604
1909	4.193	2.131	3.202
1910	6.044	3.628	4.955
1911	6.529	2.246	3.644
1912	4.987	1.973	3.662
1913	8.488	3.300	6.397
Totaal	65.216	32.433	52.279 of 52.144

³² *id.*, p. 461, *United States*, Table XIII en p. 485 Table XXIV.

De cijfers van de bevolkingsregisters vertegenwoordigen ongeveer 60 % van deze van Antwerpen, deze van Antwerpen ongeveer 80 % van de Amerikaanse immigratiecijfers. Vanwaar komt echter het verschil in meer voor Antwerpen tot 1903 ? Om deze vraag op te lossen moeten wij een andere vraag stellen : Wat verstaat men in de U.S.A. onder Belgische immigranten ? En wat verstaat men in Antwerpen onder Belgische emigranten ?

Vooreerst slaan alle Amerikaanse statistieken tot 1894 zowel op 'immigrants' als op 'aliens' — dit zijn de 'vreemden', met inbegrip van niet-genaturaliseerde inwoners van de U.S.A. : eenvoudige reizigers en ook reizigers in transit. Van 1895 tot 1897 hebben zij betrekking op 'immigrant aliens' en vanaf 1898 op 'immigrant aliens admitted or aliens intending to make their permanent residence in this country'³³. Onder immigranten wordt tot 1 januari 1903, verstaan 'only steerage or third-class passengers ..., and cabin passengers or aliens who traveled first or second class were omitted'³⁴.

Vanaf 1903 worden de 1e en 2e klasse-reizigers dus wel meegeteld maar vanaf 1903 worden de reizigers, of de reeds in de U.S.A. gevestigde vreemden die in 1e of 2e klasse reizen niet meer meegeteld³⁵. De Amerikaanse definitie van 'immigranten' beantwoordt tot 1903, in minder poëtische en minder omslachtige bewoordingen, aan de formule die door de Belgische regering werd uitgedacht, in het reglement van 1876, art. 17 :

'Est réputé émigrant tout passager qui n'est pas nourri à la table du capitaine ou des officiers de bord et qui paye pour le prix de son passage, nourriture comprise, une somme de moins de trente francs par semaine pour les navires à voiles et de moins de cinquante francs pour les navires à vapeur, en prenant pour base de calcul la durée du voyage, telle qu'elle est déterminée par le présent règlement'³⁶.

Tengevolge van het verscherpen van de Amerikaanse immigratiewetten in 1892, wijst de regeringscommissaris voor de emigratie te Antwerpen, in zijn rapport van 26 januari 1893, op de noodzaak deze definitie te herzien.

³³ *Historical statistics* ..., p. 20.

³⁴ *id.*, p. 19.

³⁵ J. Stengers, *o.c.*, pp. 435-436.

³⁶ K.B. van 15 december 1876. De duur van de reis wordt berekend op 10 weken voor de zeilschepen en 5 voor de stoomschepen (art. 40) cf. ABZ n° 2946 III.

'Par suite de ces mesures, le nombre de passagers de 2me classe augmentera notablement.

Cela se comprend. Bien que décidé, tout comme l'émigrant, à s'établir définitivement et sans esprit de retour, dans le pays de destination, le passager de 2me classe, pour un prix peu supérieur à celui du transport en 3me classe, qui est celle de l'émigrant, échappe à toutes les réglementations du service de l'émigration.

Il s'en suit que, peu à peu, la définition légale de l'émigrant cesse de répondre à la réalité et je crois devoir signaler à votre intention, monsieur le ministre, la nécessité de définir, dans le règlement, le mot émigrant³⁷.

Niettemin werd de definitie in België niet herzien, in Amerika echter wel³⁸. Zodat de Amerikaanse cijfers nauwkeuriger moeten zijn dan de Belgische.

Over de verhouding 1e en 2e klasse-reizigers ten opzichte van 3e klasse-reizigers hebben wij geen zekerheid. Wij beschikken alleen over de gegevens gepubliceerd door G.P. Baert, die betrekking hebben op de afreizen te Tielt geboekt door de h. Verbeke tussen 1905 en 1910³⁹. Van de 573 reizigers, boeken 210 in 2e klasse en 363 in 3e klasse, hetzij 63 %. Het is echter zeker dat het aantal reizigers 2e klasse in 1910 relatief veel hoger moet liggen dan in 1880.

Op 24 oktober 1896 lezen wij in het *Bulletin* van het St.-Raphaëlsgeenootschap (p. 4) :

'Hoevelen zijn er niet die een waren afschuw hebben van eene reis in tussendek, en geen geldelijke opoffering ontzien, als het er op aankomt aan de ordeloze vermenging der derde klasse te ontsnappen ! Dit gebeurt zelfs onder de weinig bemiddelde landverhuizers'.

Wij moeten ons ook nog een andere vraag stellen. Schepen alle Belgische emigranten naar Amerika te Antwerpen in ? Wij hebben reeds een antwoord gegeven op deze vraag via de cijfers van de uit Frankrijk en Canada komende Vlaamse immigranten. Professor J. Stengers baseert zich op de inderdaad geringe cijfers van Belgische emigranten

³⁷ ABZ n° 2953 II.

³⁸ J. Stengers, *o.c.*, p. 435 wijst er op dat controle onmogelijk was bij massale aankomsten. Stanislas van Outryve d'Ydewalle, *o.c.*, p. 15 vermeldt in 1913 dat het niet zeldzaam is dat op 1 dag vijf à zesduizend immigranten aankomen in de controlepost op Ellis-Island.

³⁹ G.P. Baert, *Uitwijking naar Amerika uit de streek van Tielt (1905-1910)*, in *Biekorf*, 57(1956), pp. 200-120 en 231-240.

uit Duitse, Franse en Nederlandse havens, om te verklaren dat 90 % van de Belgen te Antwerpen scheep gaan⁴⁰. Nu wij geleerd hebben wat statistieken zijn durven wij geen cijfer vooropzetten.

In zijn rapporten van 26 januari 1893 en 25 april 1903 klaagt de regeringscommissaris te Antwerpen, E. Venesoen, de Franse concurrentie aan.

'Depuis quelque temps plusieurs maisons d'émigration m'ont fait savoir que leurs sousagents se plaignent de la concurrence de l'émigration par Le Havre et Bordeaux ...' — 'Nous constatons souvent et surtout pour nos émigrants d'origine belge, de la province du Hainaut, qu'ils partent par des ports français ...'⁴¹.

Het is echter vooral via het *Bulletin van het Belgisch Genootschap van den Aartsengel Raphaël. Werk ter bescherming der landverhuizers*, dat wij de indruk opdoen dat dit aantal misschien enige omvang heeft. In 1890 heet het: 'Een nogal groot getal landverhuizers scheept in op de steamers van de Nederlandsche maatschappij' te Rotterdam⁴². Het *Belgisch genootschap* heeft daarom agenten te Rotterdam, maar ook te Le Havre en vooral te Liverpool.

In 1893 komt het Bulletin hierop terug: de werkelijke cijfers moeten 'een weinig aanzienlijker zijn' dan de cijfers van Antwerpen 'dewijl er nog altijd zich in de Nederlandse of Franse havens inschepen. Zijn ook niet meegerekend in onze cijfers al degenen die den weg van Oostende kiezen om Engeland te bereiken en zich daar in te scheppen'⁴³. Hoofdzakelijk te Liverpool met bestemming Canada. Tenslotte moeten wij de Antwerpse cijfers nog in een andere zin relativeren. Wij hebben hoger gezien dat men vanaf 1906 in de Verenigde Staten de reizigers, of in het land terugkerende immigranten uit de statistieken uitsluit. Dat dit aantal aanzienlijk was wordt bevestigd door E. Venesoen in zijn rapport van 23 januari 1897 voor het jaar 1896.

'Au nombre des Belges, partis pour les Etats-Unis, il y a beaucoup de Wallons, qui étant revenus au pays pour voir leurs familles et leurs amis, retournent en Amérique après le petit congé qu'ils se sont accordé. Nous pouvons évaluer que sur le millier de Belges, partis pour

⁴⁰ J. Stengers, *o.c.*, pp. 428-429.

⁴¹ ABZ n° 2953 II.

⁴² *Bulletin* ..., n° 1, 24 oktober 1890, p. 13.

⁴³ *id.*, n° 10, 24 januari 1893, p. 10.

l'Amérique du Nord, c'est-à-dire le Canada et les Etats-Unis, il y en a 600 qui y ont déjà séjournés, et 400 seulement s'y rendent pour la première fois. Ces derniers vont presque tous rejoindre des membres de leur famille ou des connaissances qui les ont appelés. Le plus petit nombre s'y rend à l'aventure, et à forte raison on peut dire que l'émigration des Belges aux Etats-Unis est insignifiante⁴⁴. Professor Stengers en Mw. Kurgan-Van Hentenryck hebben voor de periode 1901-1912 de verhouding terugkerenden-emigranten op 21 à 23 % berekend⁴⁵. Of de Belgische aanwezigheid in de Verenigde Staten dan zo onaanzienlijk is, is weer een open vraag.

Volgens de officiële volkstellingen⁴⁶ bedraagt hun aantal in :

1880 : 15.535

1890 : 22.639

1900 : 29.848

1910 : 49.320

Deze cijfers stemmen hoegenaamd niet overeen met het totaal aan Belgische immigranten dat volgens de Amerikaanse gegevens tenminste zou moeten bedragen, in :

1880 : 23.816

1890 : 43.993

1900 : 64.055

1910 : 105.690

Waar ligt het verschil ? In de tot Amerikaanse staatsburgers genaturaliseerde Belgen.

Stanislas van Outryve d'Ydewalle schat het aantal Belgen in de Verenigde Staten in 1913 op ongeveer 200.000⁴⁷.

Maar keren wij terug tot West-Vlaanderen. In het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (dossier n° 2951) hebben wij, voor zover zij voorhanden waren, de cijfers opgetekend van de Westvlaam-

⁴⁴ ABZ n° 2953 II.

⁴⁵ J. Stengers, *o.c.*, p. 431.

⁴⁶ *Annuaire Statistique de la Belgique*, *passim*.

⁴⁷ *o.c.*, pp. 5-6.

se emigratie naar Amerika via Antwerpen. Als wij ze vergelijken met de gegevens van het Statistisch Jaarboek en de bevolkingsregisters uit het archief van het Nationaal Instituut voor de Statistiek bekomen wij volgende tabel.

1. Totaal voor de Provincie

TABEL 14 : *Westvlaamse emigranten naar Amerika via Antwerpen.*

	Jaarboek	ABZ
1892	338	812
1893	193	527
1898	37	117
1899	88	157
1901	275	431
1902	395	592
1903	479	708
1904	477	602
1905	686	895

Hierbij dient rekening gehouden te worden, wij herhalen het, met het feit dat de cijfers van het Statistisch Jaarboek steeds betrekking hebben op de emigratie naar Noord-Amerika, dus Canada inbegrepen ; terwijl de cijfers van het ABZ betrekking hebben op de 'emigranten', dit zijn de 3e klasse-reizigers naar de Verenigde Staten, waarbij echter ook begrepen zijn de reeds in Amerika gevestigde Belgen, die om één of andere reden tijdelijk teruggekeerd zijn naar hun geboortestreek.

2. Totaal per arrondissement.

Als wij deze cijfers verder detailleren per arrondissement bekomen wij het volgende overzicht :

TABEL 15 : *Westvlaamse emigratie naar Amerika per arrondissement.*

	Brugge		Diksmuide		Ieper		Kortrijk		Oostende		Roeselare		Tielt		Veurne	
	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ	Bev.	ABZ
1892	18	77	99	128	24	50	2	99	4	15	76	110	113	332	2	1
1893	24	102	39	51	6	33	39	41	1	10	18	50	66	239	0	1
1898	5	25	2	10	0	11	1	9	2	1	1	7	26	53	0	1
1899	48	52	3	11	2	6	6	17	3	2	3	11	23	58	0	0
1901	19	62	63	61	6	16	20	47	0	7	55	62	92	176	0	0
1902	63	77	37	64	5	6	53	38	7	11	37	54	203	430	0	2
1903	48	137	56	71	29	28	63	62	5	11	59	69	215	326	4	4
1904	53	104	92	87	36	36	69	44	8	9	60	96	156	223	3	3
1905	82	152	121	115	39	34	112	99	9	11	89	99	230	385	9	0

Dat sommige cijfers van de Bevolkingsregisters hoger liggen dan deze van het Archief van Buitenlandse Zaken is te wijten aan het feit dat in de eerste de emigratie naar Canada meegerekend is, een emigratie die vanaf 1900 steeds aanzienlijker wordt. Maar er is nog iets anders : de cijfers voor de emigratie via Antwerpen zijn getrokken uit de individuele ondervragingen van de emigranten door de regeringscommissaris, E. Venesoen, te boek gesteld. Nu blijkt dat de aanduiding van hun laatste woonplaats alleen berust op hun mondelinge verklaring en niet op officiële bewijsstukken, aangezien in 1893 en 1902 als woonplaats wordt vermeld : Poelkapelle, dat pas in 1905 officieel een gemeente werd. In omgekeerde zin worden in 1905 als woonplaats vermeld bv. Ruien, een wijk van Avelgem, maar ook Sint-Pieters, dat sinds 1899 bij Brugge werd gevoegd. Namen van gehuchten komen meer voor (Marialoop, Jonckershoven, Weerde bij Diksmuide, Doomkerke, enz.).

Dat wil zeggen dat men geen zekerheid heeft omtrent de laatste woonplaats in de Antwerpse gegevens — hoevelen zijn er niet die woonplaats en geboorteplaats zullen verward hebben, of die hun laatste woonplaats, om de hoger vermelde redenen, niet wensen kenbaar te

maken, of wier laatste woonplaats niet beantwoordt aan hun officiële laatste woonplaats, omdat zij verzuimd hebben zich te laten schrappen in de gemeente waar zij voordien gevestigd waren, enz.

Aan de andere kant kan men zich, wat de bevolkingsregisters betreft, de vraag stellen hoe de 'radiation d'office' werd uitgevoerd. Worden de afwezigen ambtshalve geschrapt op de vermoedelijke datum van hun vertrek, of op datum van de vaststelling van hun afwezigheid? De opzoekingen van J. Stengers voor het kanton Eeklo geven een antwoord op deze vraag: sommige emigranten worden geschrapt op de vermoedelijke datum van hun vertrek, maar door de gemeentelijke overheid werd die schrapping niet meegedeeld aan het Nationaal Instituut voor de Statistiek; anderen zijn op latere datum geschrapt; maar in de meeste gevallen kan men niet uitmaken wanneer dit gebeurde⁴⁸.

Wij vermoeden dat vele schrappingen gedaan werden naar aanleiding van de algemene volkstellingen. Maar het is niet uit te maken — en het blijkt niet onmiddellijk uit de cijfers waarover wij beschikken — of die afwezigen dan in het jaar van de schrapping al of niet werden meegerekend als emigranten. Dit probleem zal wel van gemeente tot gemeente verschillen. Bovendien leren de volkstellingen ons niets over de emigranten omdat zij essentieel bedoeld zijn om de reële toestand van de bevolking — dus de aanwezigen (en tijdelijk afwezigen) — te kennen.

Onze opzoekingen bevestigen helemaal deze van Professor Stengers: zowel de cijfers van de bevolkingsregisters als deze van de regeringscommissaris te Antwerpen beantwoorden niet aan de werkelijkheid, als wij ze in absolute zin nemen.

Toch menen wij dat zij een *relatieve* waarde hebben. De vergissingscoëfficiënt zal even groot geweest zijn in 1870 als in 1910. Dus laten zij toe een evolutie af te lezen.

Als wij het dan toch wagen een preciesere betekenis toe te kennen aan onze cijfers, kunnen wij uitrekenen dat de verhouding van de cijfers der bevolkingsregisters ten opzichte van de Antwerpse emigratiecijfers, per arrondissement varieert van 45 tot 85 %, met een uitzondering voor Veurne waar zij 163 % vertegenwoordigen. Als wij

⁴⁸ J. Stengers, *o.c.*, pp. 440-441.

het totaal nemen van de Provincie voor de jaren die wij aangeduid hebben komen wij tot een verhouding van 0,61 % (zonder Veurne 0,64 %). Dit bevestigt wat wij straks berekenden voor de Rijksemi-gratie. Als wij bedenken dat de Antwerpse emigratiecijfers vermoedelijk ongeveer 80 % vertegenwoordigen van de Amerikaanse immigratiecijfers, dan komen wij tot een verhouding van 75 % voor de cijfers der bevolkingsregisters ten opzichte van de Amerikaanse immigratiecijfers. En aangezien deze ook al niet aan de werkelijkheid beantwoorden, om de redenen die wij hebben opgesomd en waarvan de voornaamste zijn de omschrijving van het begrip 'immigrant' en de immigratie via de Canadese grens, kunnen wij de reële Belgische emigratie schatten op ongeveer het dubbel van wat de bevolkingsregisters aangeven. Wij onderlijnen dat dit een schatting is.

Als wij nu teruggrijpen naar de verhouding emigratie - bevolking zoals wij ze hoger berekenden, dan stellen wij vast dat tussen 1851 en 1911 de jaarlijkse Westvlaamse emigratie stijgt van 0,40 % tot 1 % van de globale bevolking, en aangezien de emigratie na 1911 nog toeneemt kunnen wij het reël jaarcijfer van de Provincie West-Vlaanderen in 1913 schatten op ongeveer 12.000 man, die dan nog voor de grote meerderheid bestaat uit het meest actieve deel van de bevolking. Volgens B. Verhaegen vertegenwoordigt de actieve bevolking in 1910, 42,8 % van de globale bevolking in West-Vlaanderen⁴⁹. Wij kunnen dus vermoeden dat, circa 1910, 3 à 4 % van de actieve bevolking uit de provincie naar het buitenland emigreert.

⁴⁹ B. Verhaegen, *Contribution*, vol. 1, p. 327.

hoofdstuk IV de intercontinentale emigratie

Nu wij een beter inzicht hebben in de omvang van de emigratie, willen wij, aan de hand van meer literaire — en helaas steeds fragmentaire — bronnen, het mechanisme en ook het menselijk aspect van de emigratie belichten. Het lijkt onwaarschijnlijk, maar in de monografieën over plaatselijke geschiedenis evenals in het Liber Memorialis van de Westvlaamse parochies troffen wij geen noemenswaardige inlichtingen aan over ons onderwerp. In dit hoofdstuk behandelen wij de intercontinentale emigratie, om in een volgend hoofdstuk de continentale en vooral de tijdelijke emigratie naar Frankrijk te behandelen.

De eerste intercontinentale emigratiepogingen zitten verstrengeld in de eerste moderne kolonisatiepogingen. In de eerste helft van de 19e eeuw manifesteert het emigratiefenomeen zich in gans Europa. De oorzaak daarvoor is te zoeken in de economische mutaties in Europa enerzijds, en in het feit dat in Amerika geleidelijk alle voormalige (Spaanse en Portugese) kolonies zelfstandige republieken geworden zijn anderzijds. Eén van de eerste maatregelen in al deze republieken is het afschaffen van de invoer van (neger) slaven, weldra gevolgd door het afschaffen van de interne, nog bestaande, slavernij. Aldus ontstond een grote behoefte aan vreemde arbeidskrachten, die dan uit Europa werden aangevoerd. Ierland, Zweden-Noorwegen en Duitsland leveren de omvangrijkste contingenten¹. Vooral de Duitse emigratie biedt een economische kans voor de haven van Antwerpen.

I. AMERIKA.

1. DE VERENIGDE STATEN.

Daarom stemmen de Kamers in 1840 een jaarlijkse subsidie die een scheepslijn Antwerpen-New-York moet mogelijk maken. 'On acquit

¹ Cf. G. Hardy, *La politique coloniale et le partage de la terre aux XIXe et XXe siècles*. Paris 1937, pp. 43-63.

deux mastodontes : *Le Président* qui périt avant d'être livré et le *British Queen* qui ... dut interrompre sa navigation après quelques voyages, à cause des dangers que présentait l'état du bâtiment².

De experimenten in Brazilië en Guatemala hebben de Belgische regering tot voorzichtigheid aangezet. Maar zij kan niet beletten dat steeds meer Belgen, — in de eerste plaats inwoners van Wallonië — in Amerika hun heil gaan zoeken.

In het voorjaar 1844 krijgt Auguste Van der Straten-Ponthoz, eerste secretaris bij de Belgische legatie te Washington, van de regering opdracht een verkenningstocht te ondernemen in de gebieden van de Verenigde Staten die het best in aanmerking komen voor Europese inwijking. Het verslag van deze reis in 1845 opgesteld, werd in 1846 gepubliceerd³ en kende grote bijval ook in het buitenland.

De auteur stelt vast dat tot nog toe slechts enkele Belgen uit de streek van Aalst en Luxemburg los van elkaar naar Amerika emigreerden en zich gingen vestigen in Michigan en Ohio. Hij beveelt vooral de emigratie aan van de landbouwers, niet van industrie-arbeiders, en hij waarschuwt :

'En Europe on pense que les Etats-Unis doivent donner un asile et du travail aux ouvriers sans ressources'. Dat was waar tot vóór de crisis van 1837 toen grote openbare werken werden uitgevoerd : 'Les Irlandais, les Allemands, les Suisses, les Norwégiens [...] ont construit ses canaux et ses chemins de fer. Après la crise de 1837 le prix de la main d'œuvre tomba, tandis que l'émigration européenne s'accroissait sous l'influence d'une situation qui était passée. L'impulsion a été donnée ; l'Europe tend à envoyer ses indigents en Amérique. Si le gouvernement américain ne prend pas quelques mesures pour arrêter ce mouvement d'invasion, il s'étendra ...'⁴.

De belangstelling komt in België pas circa 1848 voor goed wakker, tengevolge van de crisis, maar ook van een paar geslaagde emigratiepogingen ; in de eerste plaats, gingen ongeveer 300 Luxemburgse landbouwers zich, tussen 1830 en 1840, hoofdzakelijk in Ohio en Michigan vestigen. Misschien heeft ook de aanwezigheid van een aantal

² J.R. Leconte, *o.c.*, p. 41.

³ Van der Straten-Ponthoz, *Recherches sur la situation des émigrants aux Etats-Unis de l'Amérique du Nord*, Bruxelles 1846, VII-158 p. + carte. Zie ook A. De Smet, *L'émigration*, pp. 194-195.

⁴ *o.c.*, p. 43.

Vlaamse zendelingen in de Verenigde Staten hierbij een rol gespeeld⁵. Op 20 oktober 1848 stuurt de gouverneur van West-Vlaanderen aan de gemeentebesturen een circulaire waarin bevestigd wordt dat: 'Le Département de l'Intérieur reçoit journellement de la part de familles ou d'individus qui ont le projet d'émigrer, des demandes tendantes à ce qu'il leur soit accordé des secours pour faciliter les passages vers les contrées transatlantiques'⁶.

Tussen 1844 en 1846 worden tenminste 6 families afkomstig uit de omstreken van Diksmuide gesignaleerd in de streek van Milwaukee (Wisconsin)⁷. In dezelfde streek vestigen zich omtrent die tijd ook enkele families uit Aalter, Beernem en Tielt⁸.

In 1847 vertrekt een groep emigranten uit de streek van Eeklo, onder de leiding van Pieter Dirckx naar Wisconsin, met aanbevelingen van de Minister van Buitenlandse Zaken. Op aanraden van de Belgische zaakgelastigde te Washington gaan zij zich vestigen in de Duitse nederzetting van Harrville (nu Taost bij Jefferson City) in Missouri. In 1849 en 1850 hebben respectievelijk de reeds vermelde stichtingen plaats door V. Deham te St.-Mary in Pensylvanië en door Guinotte, Magis et Cie te Kansas (Missouri).

In 1851 vestigt de St.-Truidense missionaris Cartuyvels zich met een groep inwoners uit zijn geboortestreek op 4 mijlen van St.-Mary, en noemt de plaats *New Brabant*. Op te merken valt dat de goudrush naar Californië van 1848 tot 1853 geen noemenwaardige weerslag gehad heeft op de Belgische emigratie (behalve misschien in 1850). Hetzelfde geldt voor de kortstondige rush naar de goudvelden van Klondike in 1896.

Op 18 mei 1856 stuurt de gouverneur van West-Vlaanderen aan de gemeentebesturen volgende brief:

⁵ A. De Smet, *Agriculteurs belges aux Etats-Unis d'Amérique*, in *Journal de la Société centrale d'agriculture de Belgique*, 10(1957/58), t. 1, n° 6, pp. 9-10. Voor de aanwezigheid van Vlaamse zendelingen in Amerika zie Ph. Sabbe en R. Roose, *Belgians in America*, pp. 62-81, A. De Smet, *Voyageurs belges aux Etats-Unis du XVIIe siècle à 1900*, Bruxelles 1959, *passim*, P. Allossery, *Onze Westvlaamse Zendelingen*, Brugge 1925, 2 vol., *passim*, en J. Bittremieux, *De Belgen en de katholieke godsdienst in Amerika*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 59(1909), pp. 303-321.

⁶ *Mémorial Administratif* 1848, t. II, p. 564.

⁷ A. De Smet, *o.c.*, pp. 11-12.

⁸ G.P. Baert, *Uitwijking naar Amerika uit de streek van Tielt*, (1905-1910), in *Biekorf*, 57(1956), p. 200.

'Le mouvement de l'émigration transatlantique, qui a pris une certaine extension, et qui peut en prendre davantage, a donné naissance à des entreprises et à des manœuvres qu'il est du devoir de l'administration de signaler, afin de prémunir les populations contre les illusions et les mécomptes qui, trop souvent, deviennent une cause de ruine pour ceux qui tentent les chances de l'expatriation.

De nombreuses pétitions signalant les manœuvres de certains agents et demandant que les mesures soient prises par l'administration en faveur de l'émigration ont été adressées à la Chambre des Représentants ...

Il est résulté de la discussion à laquelle la question de l'émigration a donné lieu dans le sein de la législature que l'intervention du Gouvernement ne pouvait être que toute morale.

Eclairer les populations par tous les moyens dont elle dispose, telle est la mission de l'administration⁹.

In 1856 heeft de regering inderdaad de les getrokken uit de tot dan toe ondernomen pogingen. Zij onthoudt zich voortaan van alle rechtstreekse inmenging, en beperkt zich tot het inwinnen en verstrekken van nauwkeurige inlichtingen. Op haar verzoek stelt de Belgische consul te Chicago, Adolphe Poncelet, een maandenlang onderzoek in naar de toestand van de eerste Belgische emigranten in Amerika. Dit verslag dat op bevel van de regering gepubliceerd werd en vertaald, en in alle gemeentehuizen ter inzage gelegd¹⁰ van de kandidaat-emigranten, sprak harde en klare taal.

'M. l'abbé Cartuyvels, fondateur de la colonie de Sainte-Marie-en-Pensylvanie, qui habite depuis quatre mois la prairie de l'Illinois ... m'a dit qu'il regrettait de n'avoir pas connu plus tôt cette contrée, car il se serait bien gardé de fonder une colonie dans les forêts de la Pensylvanie ou après 6 à 7 années de travail l'émigrant était encore

⁹ *Mémorial Administratif* 1856, t. I, p. 702. Duidelijkheidshalve geven wij deze tekst niet in de officiële vertaling.

¹⁰ Cf. *Mémorial administratif*, 1857, t. II, p. 46. In dit verslag geeft de auteur een opsomming van de categorieën emigranten. 1. landbouwers, 2. ambachtslui, 3. arbeiders en knechten, 4. handelaars, 5. speculanten, 6. 'Les peintres en tableaux. Il n'est pas indispensable pour ces derniers d'être des artistes de premier ordre. Des paysages, des scènes d'opéras, de comédies ou de romans, des copies d'images connues et répandues, ayant un coloris vif, auront toujours plus de chances de s'écouler que de bons tableaux, surtout si le prix varie de 25 à 80 dollars et ne dépasse pas 100; les croûtes ont plus de succès que les chefs-d'œuvre', *o.c.*, p. 5.

dans un état de souffrance et de dénûment presque aussi grand qu'à son arrivée et que, pendant ce temps, il avait dû travailler comme un nègre pour pouvoir défricher quelques acres de terre.

[...] Sainte-Marie-en-Pensylvanie, qui a dix ans de fondation, n'a encore que 2.000 habitants, pauvres pour la plupart, ...¹¹ en elders: 'Il arrive à Léopold trop de ceux qui ne possèdent rien pour que cette colonie puisse avant longtemps prospérer'¹².

Leopold, gelegen in Perry County, Indiana, was in 1840, gesticht door een Franse priester die een uitgestrekt gebied had aangekocht aan de staat, en het in loten verkocht ondermeer aan Luxemburgse emigranten, die er zich vanaf 1843 in grote getale kwamen vestigen. In 1855 zijn ook reeds twintig Luxemburgse families gevestigd in Louisville, Kentucky, en 27 families en twintig jonggezellen in New Albany, Indiana¹³. In 1853 komt een groep Waals-Brabantse families, samen 40 à 50 man, zich vestigen rond Green Bay (Brown County, Wisconsin) in volle oerwoud, op aanraden van de Belgische missionaris Edouard Daems uit Schaffen bij Diest. Op hun verzoek komt het jaar daarop een nieuwe groep oud-dorpsgenoten zich bij hen voegen, zodat de nederzetting ongeveer 80 personen telt in 1854.

Spijts een cholera-epidemie en het bijzonder harde leven aldaar blijft de kolonie nieuwe uitwijkelingen aantrekken in Waals-Brabant en Namen, mede onder invloed van Amerikaanse immobiliënegentschappen en Antwerpse reders die geld geroken hadden in de onderneming en echte ronselaars hadden gerecrueteerd.

Een van de emigranten, J.J. Streyckmans, die in juni 1855 naar Wisconsin vertrokken was, keert het jaar daarop in opdracht van een Amerikaanse immobiliënonderneming, naar zijn geboortestreek terug, overtuigt er 250 streekgenoten en vertrekt met hen op 18 juni 1856 naar Wisconsin¹⁴. Tussen 1853 en 1857 zijn aldus omtrent 7.500 inwoners uit de streek van Leuven en het noorden van de Provincie Namen, naar Wisconsin vertrokken. Vooral de gemeente Grez-Doiceau is daardoor getroffen geweest, met een emigratie van 13,44 % van

¹¹ A. Poncelet, *Rapport adressé à M. Le Ministre des affaires étrangères sur l'émigration aux Etats-Unis*, Bruxelles 1856, p. 17.

¹² *id.*, p. 13.

¹³ *id.*, pp. 31-35 en A. De Smet, *L'émigration belge*, pp. 192-193, en *La Communauté belge du Nord-Est du Wisconsin*, p. 26.

¹⁴ A. De Smet, *Agriculteurs belges*, p. 17; *l'Emigration ...*, p. 203.

haar globale bevolking¹⁵. Wij willen doen opmerken dat de globale Belgische immigratie in de Verenigde Staten tussen 1853 en 1857, volgens de Amerikaanse statistieken, 4.468 eenheden bedraagt, wat dus ver beneden de werkelijkheid ligt.

De onderneming in Wisconsin is volledig geslaagd, dank aan de werklust en het doorzettingsvermogen van de uitwijkelingen die op geen enkele officiële steun moesten rekenen, en die, indien zij bezittingen hadden, deze verkochten om de heenreis te betalen, zodat het hen zelfs onmogelijk was terug te keren. Zij waren veroordeeld om stand te houden in Amerika. Wel dient onderlijnd dat het hier meestal ging om dagloners en kleine boeren, en niet om behoeftigen of bedelaars, zoals dat bij de officiële ondernemingen het geval was geweest.

Vanaf 1858 hadden zij politieke rechten verworven en namen als Amerikaanse burger deel aan de Secessieoorlog. In 1871 zouden ongeveer een tweehonderd onder hen omkomen in een vreselijke brand die heel de streek vernielde.

Rond 1889 wordt de Belgische bevolking rond Green-Bay op 15 à 20.000 man geschat¹⁶.

In 1855 publiceert Gustave De Baelen een pleidooi onder de titel : *Extinction du paupérisme par la fondation d'une société nationale d'avance pour favoriser la colonisation libre de familles belges aux Etats-Unis d'Amérique. Proposition adressée à la représentation nationale et à tous ceux qui exercent la bienfaisance*¹⁷. Dit voorstel dat de oude argumenten herneemt ten voordele van de emigratie¹⁸, maar ditmaal door het privé-initiatief, leidt tot de stichting in 1856 te Brussel van *Le Phare. Première compagnie belge-américaine pour favoriser l'agglomération des émigrants aux Etats-Unis d'Amérique*¹⁹, een maatschappij waarvan De Baelen één van de beheerders is, en die zich wellicht ook onder invloed van het rapport Poncelet van 1856, — dat ondermeer betreurt dat de Belgen niet gegroepeerd emigreren, zoals de Duitsers —, tot doel stelt de inplanting van Belgen in de Verenigde

¹⁵ *id.*, p. 205 en *La Communauté belge du Nord-Est du Wisconsin*, p. 27.

¹⁶ A. De Smet, *Agriculteurs belges*, p. 23 en H. Martel, *Guide général des émigrants ...*, p. 108.

¹⁷ Bruxelles, J. Vanbuggenhoudt, 1855, 40 p.

¹⁸ 'L'émigration des Irlandais en Amérique explique pourquoi au lieu de 620.147 indigents recevant des secours de la charité publique en janvier 1849, 106.802 individus seulement ont été assistés en janvier 1855', *o.c.*, p. 9.

¹⁹ Statuten gepubliceerd onder deze titel te Brussel 1856, 16 p.

Staten zowel door voorlichting als door raadgeving en het toekennen van voorschotten in de hand te werken, maar ook de contacten te verstevigen zowel onder de uitgewekenen onderling (*favoriser la conservation du culte, des traditions etc.; créer des relations de famille*) als met het moederland (*fonder aux Etats-Unis une succursale de la mère patrie ... avec laquelle les Belges entretiendront des relations constantes ...*). Ook hier vinden wij het oude leitmotiv nog terug; bij de doelstellingen wordt vermeld '*déterminer, en Belgique, la diminution du paupérisme en abaissant le chiffre de la population*'.

Vanaf 1855 vertrekken steeds meer Vlamingen naar Michigan, — vooral de streek van Detroit waar reeds in 1833 Vlaamse priesters werkzaam waren; en Illinois — vooral de streek van Moline en Atkinson, dat zou gesticht zijn rond 1856 door Leonard Schatteman, die in 1855 samen met 8 andere inwoners van Lotenhulle, uit Antwerpen vertrokken was. Tussen 1869 en 1872 zijn twee à driehonderd landbouwarbeiders uit de streek ten noorden van Eeklo (St.-Laureins en Ste.-Margriete) naar Amerika vertrokken. In 1878 telt men 150 Belgische families in Detroit²⁰.

Rond 1880-1882 vertrekken een groep inwoners uit de omstreken van Diksmuide, onder leiding van Angelus Van Hee uit Merkem, naar Minnesota, waar zij zich vestigen te Grandview dat zij tot *Ghent* omdopen. In 1883 wordt een Ingooigemnaar er pastoor benoemd. In 1884 begeeft een groep Vlamingen zich vermoedelijk naar Kentucky, waar Mgr. C. Maes, van Kortrijk, benoemd was tot bisschop van Covington. Hetzelfde gebeurde bij de overplaatsing van priester V. De Brabandere, van Desselgem, naar het bisdom Helena in Montana. In 1895 wordt een groep van 75 Belgische landbouwers gesignaleerd te St.-Mary, Kansas, een vijftigtal andere bevinden zich in andere gewesten van dezelfde staat. 30 Belgische boeren bevinden zich te Spalding, Nebraska²¹.

Vanaf circa 1880 manifesteert zich dan de 'emigratiekoorts' waar wij in een vorig hoofdstuk op wezen. Het is een algemeen verschijnsel dat de Amerikaanse regering noopt de toegang tot haar grondgebied steeds moeilijker te maken. Reeds eerder had zij behoeftigen, bedelaars en gemeenrechterlijke veroordeelden de toegang ontzegd. Op 8 mei

²⁰ A. De Smet, *Agriculteurs*, pp. 26-27.

²¹ *id.*, pp. 28-29.

1882 sluit zij haar grenzen voor het Chinese ras. En daarna volgen de steeds scherpere restricties elkaar op²².

Bij wet van 26 februari 1885 wordt aan de Amerikaanse personen en maatschappijen verbod gegeven nog Europese arbeiders aan te werven, tenzij voor inplanting van nieuwe industrieën.

Op 23 februari 1887 wordt een nieuwe wet gestemd waarbij de Amerikaanse overheid opdracht krijgt elke arbeider de toegang tot het land te ontfangen, als hij in het bezit is van een, namens een Amerikaanse onderneming afgeleverd contract. De arbeider kan hiervoor geen schadevergoeding eisen.

Op 11 januari 1888 vestigt de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken de aandacht van de bevolking op deze wetgeving naar aanleiding van de geruchten dat 2.000 Belgische arbeiders zouden aangekomen zijn door de Amerikaanse koolmijnen in Pensylvanië om een staking aldaar te breken²³. Op 3 maart 1891 wordt de Amerikaanse wetgeving weer verstrengd.

Op 7 maart 1893 omschrijft het Belgisch ministerie de nieuwe Amerikaanse wet op de immigratie van 15 februari als volgt :

De toegang tot het Amerikaanse grondgebied wordt ontfangen aan :

1. Bij overeenkomst aangeworven werklieden.
2. Personen wier reis door een ander betaald wordt.
3. Behoeftigen en lieden die waarschijnlijk ten laste van de gemeenschap zullen vallen.
4. Idioten en krankzinnigen.
5. Personen aangetast door een besmettelijke ziekte, of wier voorkomen afkeer inboezemt.
6. Misdadigers.
7. Polygamen.

Deze maatregelen gelden niet voor inwijkelingen die zich bij hun familie komen voegen, werklieden van nieuwe nijverheden, privé-secretarissen en dienstboden van tijdelijk verblijvende vreemden, toneelspelers, kunstenaars en voordrachtgevers ; geestelijken en leraars²⁴. Op 2 maart 1895 wordt door de Amerikaanse Senaat, spijs het verzet

²² Cfr. Ch. & R. Pety de Thozée, *Théories de la colonisation au XIXe siècle et rôle de l'Etat dans le développement des colonies* ..., pp. 591-592.

²³ *Mémorial administratif* 1888, t. 1, pp. 298-301.

²⁴ *id.*, 1893, *Gewoon gedeelte*, p. 35.

van de Amerikaanse President, een nieuwe wet uitgevaardigd die de toegang ontzegt aan ongeletterden én aan tijdelijke arbeiders. Deze maatregelen viseren vooral de Italianen. Senator Lodge, die de grote voorstander was van deze wet, maakte bij de bespreking ervan, enkele gegevens bekend, waaruit wij het volgende lichten : In 1894 bevonden zich onder de 2.028 Belgische immigranten 107 analfabeten ouder dan 14 jaar. In 1895, op een totaal van 1.590 zijn er dat 121. Daarmee bekleedt België de 10^e plaats in de rij van 25, met 15,22 % analfabeten onder de emigranten van meer dan 14 jaar.

Deze plaats is niet bepaald schitterend als men bedenkt dat België voorafgegaan wordt door Portugal (1° met 67,35 %) en alle Balkan- en Centraal-Europese landen, en gevolgd door Turkije (14,79 %). Voortaan zullen alle emigranten moeten het bewijs leveren dat zij kunnen lezen en schrijven²⁵. In 1907 worden de immigratiewetten andermaal verstrengd en op 5 februari 1914 wordt het immigratierecht verhoogd tot 5 dollars per persoon, en wordt geëist dat voortaan een Amerikaanse geneesheer de overtocht zal meemaken van elk emigrantenschip om toezicht uit te oefenen, wat ondermeer diplomatieke problemen schept²⁶.

Ook de Belgische regering heeft steeds strengere maatregelen uitgevaardigd, enerzijds om de uit Antwerpen vertrekkende vreemde emigranten zowel te Antwerpen als tijdens de overvaart beter te beschermen, anderzijds om het ronselen van Belgische emigranten tegen te gaan. De te Antwerpen gevestigde emigratie-agenten moeten vanaf 1879 erkend zijn door het Rijk ; zij moeten om erkend te worden een borgsom storten van minimum 20.000 fr. In de loop der jaren wordt deze borgsom steeds verhoogd en bereikt 40.000 fr. in 1905. Zij moeten de lijst van hun hulpagenten voorleggen. Deze mogen geen ambtenaren zijn van openbare diensten. Het voeren van publiciteit voor de emigratie wordt verboden, enz.²⁷

In 1898 zijn er te Antwerpen 5 erkende agenten gevestigd, in 1903 : 7 ; in 1905 worden het er 9 ; in 1906 : 10 ; van 1907 tot 1909 : 11 ; van 1910 tot 1912 : 10 ; in 1913 zijn ze met 12²⁸.

²⁵ Verslag van senator Lodge op 18 februari 1896, ABZ n° 2959 I.

²⁶ ABZ n° 2959 I.

²⁷ ABZ n° 2940 I-V.

²⁸ ABZ n° 4388 I, 2953 II, 2669 Bis II 3.

Zij vertegenwoordigen hoofdzakelijk de *Red Star Line* en de *Canadian Pacific Railway Cy*, die rechtstreekse lijnen hebben op Amerika, en de *Allan Line*, de *White Star Line* en de *Cunard Steamship Cy* die via Groot-Brittannië hun cliënten overvaren. Ook de Duitse lijnen zijn talrijk : *Diederichsen Linie*, *Norddeutscher Lloyd*, *Kosmos Linie*, *Hamburger - Pacific Linie* enz.

Voor onze streken zijn de bijzonderste de *Red Star* en de *Cunard Line*. Om een idee te geven van de relatieve betekenis van deze lijnen volstaat het volgende :

De emigranten die te Antwerpen scheep gaan komen gewoonlijk één of meer dagen voor hun inscheping te Antwerpen aan. Door de compagnies waar zij ingeschreven zijn worden zij tijdelijk gelogeerd in 18 gebouwen, die gezamenlijk 1.700 passagiers kunnen herbergen. Welnu, 16 van deze 18 gebouwen behoren toe aan de *Red Star Line*. Op de 16.711 afreizen in 1898 werden er 14.588 geboekt voor rekening van de *Red Star Line*²⁹.

In 1906 heeft de *Canadian Pacific Railway Cy* die geen eigenlijke scheepslijn is, met alle continentale scheepslijnen een overeenkomst afgesloten waarbij deze de verbintenis aangaan indien zij meer emigranten naar Canada boeken dan zij kunnen verschepen, deze aan de *Red Star Line* toe te vertrouwen³⁰.

De prijs van de omvaart voor de *Red Star Line* bedraagt in 1893/1894 :³¹

Van Antwerpen naar New-York en Philadelphia :

In 1e klasse

Van 16 oktober tot 31 maart : 300 fr. en meer

Van 1 april tot 15 oktober : 325 fr. en meer

In 2e Klasse

Van 1 oktober tot 31 maart : 237,50 of 250 fr.

Van 1 april tot 15 oktober : 275 fr.

In 3e Klasse

Vertrek op zaterdag naar New-York : 175 fr.

Vertrek op woensdag naar New-York : 162,50 fr.

Vertrek op woensdag naar Philadelphia : 150 fr.

²⁹ Brief van E. Venesoen dd. 25 juni 1903 en Rapport voor 1898 ABZ n° 2953 II.

³⁰ *id.*, dd. 26 sept. 1906, ABZ n° 4388/1.

³¹ ABZ n° 2953 II.

De indeling in perioden is functie van de duur van de overvaart: van 1 april tot 31 september wordt gerekend 10 weken, van 1 oktober tot 31 maart 13 weken voor de zeilschepen. Voor de stoomschepen wordt de duur telkens op de helft gerekend. Aldus het Belgisch reglement van 15 december 1876³².

Volgens de regeringscommissaris zijn de prijzen van de overvaart naar de Verenigde Staten in 1893 gevoelig gestegen. Er wordt echter een stevige concurrentie uitgeoefend door de Engelse lijnen die hun prijzen bijzonder laag houden en daardoor veel emigranten aantrekken³³. In 1900 zijn de prijzen van de *Red Star Line* meer gevarieerd, naargelang de datum van de afreis. In 1e klasse variëren ze nu van 250 tot 350 fr. en meer. In 2e klasse van 212,5 tot 300 fr. en meer, en in 3e klasse blijven zij eenvormig op 150 fr. vastgesteld³⁴.

In mei 1904 breekt onder de scheepvaartlijnen een tarievenoorlog uit, veroorzaakt door de vermindering van het aantal emigranten ingevolge een economische crisis in de Verenigde Staten. De prijs voor de overvaart daalt tot 50 fr.

Het gevolg van deze tarievenoorlog is niet een toename van het aantal Europese emigranten naar de Verenigde Staten, maar wel een toename van het aantal emigranten dat ingevolge werkloosheid uit Amerika naar Europa terugkeert. De brief van de Belgische legatie te Washington die ons hierover inlicht³⁵ bevat volgende tabel.

1904	Europa-U.S.A.	U.S.A.-Europa
april	79.707	14.621
mei	96.289	24.494
juni	71.798	33.030
juli	57.315	66.050

In juli 1904 overtreft het aantal terugkerenden dus het aantal vertrekkenden.

³² ABZ n° 2946 III.

³³ Rapport van E. Venesoen van 21 februari 1894 ABZ 2953 II.

³⁴ ABZ n° 2951 I.

³⁵ Brief van 5 augustus 1904 ABZ n° 2961 I.

Over de verdere gebeurtenissen zijn we eens te meer niet ingelicht. Wij weten alleen dat in 1905-1910 de prijs Antwerpen-New-York plus de reis New-York-Midden-Westen, in 2e klasse 237,5 fr. bedraagt en in 3e klasse 162,5 fr.³⁶. De prijzen zijn dus blijkbaar op hun peil van 1893/94 teruggekeerd.

De Antwerpse agenten, op één na, onderwerpen zich aan de voorschriften en leggen jaarlijks aan de regeringscommissaris de lijst voor van hun hulpagenten. Die ene, de firma Von Der Beke et Marsily weigert zich te onderwerpen uit vrees dat de concurrentie haar agenten zou afnemen ...³⁷. Jammer voor ons, want hij vertegenwoordigt de *Red Star Line*, die naast de *Cunard Line* in onze gewesten bijzonder actief was.

Over de andere hulpagenten zijn wij beter ingelicht — maar dan alleen voor de jaren 1893-1898. In 1893 zijn er in België naast deze van de *Red Star Line*, wier getal niet bekend is —, 89 erkende hulpagenten werkzaam, waarvan 11 in West-Vlaanderen :

- Willaert, Henri, te Handzame
- Markey, E.F., te Zonnebeke, later Passendale
- Warnez, V., te Pittem
- Van de Wiele, Camille, te Kortemark
- De Snauw, Triphon, te Tielt
- Bonne, Emile, te Tielt
- Jassogne, J.C., te Torhout
- Guivron, Emile, te Menen
- Bonte, Louis, te Knokke
- Verkain, Alfred, te Wingene
- Callewaert-Vander Haeghe, te Zwevezele.

Van deze 11 vertegenwoordigen er acht de *Cunard Steamship Company*.

In 1894 komt er een bij te Moeskroen, maar het volgend jaar wordt hem zijn agentschap afgenomen. Het totaal erkende hulpagenten in België belooft 91.

In 1895 is het totaal 99. Jassogne wordt vervangen door Lombaert,

³⁶ G.P. Baert, *Uitwijking naar Amerika uit de streek van Tielt*, in *Biekorf*, 57(1956), p. 203.

³⁷ Verslag van E. Venesoen dd. 21 februari 1892, ABZ 2953 II.

Em. T., te Torhout, die in 1898 wegvalt. Nog in 1895 wordt Van Haverbeke, C., erkend te Moorslede; het volgend jaar wordt hij vervangen door De Simpelare, Adolf, te Moorslede.

Vanaf 1896 worden Bonne Emile, te Tielt en Bonte Louis, te Knokke niet meer vermeld. In 1896 zijn er in totaal 64 hulpagenten in België. In 1897 telt men 65 agenten. Er komt een hulpagent bij te Lichtervelde, nl. Hoet, Jozef.

In 1898 is er opnieuw een agent te Moeskroen: Sion, Louis. In totaal zijn er dan 62 agenten³⁸. Wie deze agenten zijn, en wat zij op hun gemeente betekenen kunnen wij niet opmaken uit het Archief van Buitenlandse Zaken. Wel treffen wij er klachten aan over de moraliteit van sommigen. Anderzijds worden wij ingelicht over een aantal hulpagenten van de *Red Star Line*, omdat er vervolgingen tegen hen worden ingesteld, wegens de onverenigbaarheid van hun ambt met hun functie als emigratie-agent. Zo treffen wij in 1892 een klacht aan tegen de gemeentesecretaris van St.-Laureins, zelfde klacht, in 1906, tegen A. Provoost, onderwijzer te Vlamertinge, A. Warlop, hulponderwijzer te Ploegsteert en L. Nuttin, gemeenteontvanger te Moeskroen, en in 1911 tegen A. Declercq, boventallige postbediende te Oostrozebeke. Er wordt aan de minister gevraagd of vrouw Declercq het agentschap mag waarnemen.

In 1913 wordt een vervolging ingesteld tegen E. Vaniseghem, niet erkend hulpagent te Lendelede. In 1914 vernemen wij nog het bestaan van een zekere Van de Putte, agent van de *Red Star Line* te Kortrijk³⁹. Te Doomkerke is Francis De Riemacker, die om familiale redenen na een jaar verblijf te Manistee, Michigan, naar Doomkerke is moeten terugkeren, agent voor de *White Star Line*. Vanaf 1900 volgt Modest Swanckaert hem op als agent van de *Red Star Line*, en het jaar daarop van de *Cunard Line*. Zijn café 'Burgerwelzijn' is het wervingskantoor. 'Modest vertelt met fierheid hoe hij eens dertig opeenvolgende dagen met klanten naar Antwerpen afreisde en er zo eens 49 in zeven dagen tijds heeft geleverd'⁴⁰.

G.P. Baert heeft, in een knappe bladzijde, het optreden beschreven van de agent van de *Red Star Line* te Deinze.

³⁸ ABZ n° 2953 II.

³⁹ ABZ n° 2669 Bis II 3 en 2953 II.

⁴⁰ A. Dauw, *Doomkerkenaren naar Amerika*, in *Biehorf*, 59(1958), p. 310.

'Leonce Neirynd was geen welbespraakte ronselaar, geen slavenhaler noch handelaar in mensenvlees maar in de eerste plaats een voortreffelijk coiffeur [...]. hoogstens, onder het kappen van het haar en het scheren van de baarden onderhield hij zijn klanten over Amerika en vooral over Moline en Detroit; hij vertelde hoe deze of gene goed aangekomen was en haalde onder het inzepen uit zijn linker borstzak een brief voor en las wat hem geschreven werd uit Amerika [...]. Zijn woord riep de verbeelding wakker en prikkelde de geesten. Zijn zusters hielpen hem bij het voorbehouden van de plaatsen, het boeken van de reiskaarten en het mobiliseren van het reisgeld, voor Moline fr. 162,50 derde klasse, fr. 262,50 tweede klasse.

Voor de eigenlijke publiciteit zorgden de zeevaartcompagnies Red Star Line, Cunard Line en Holland-Amerika lijn die de landverhuizing beschouwden van het standpunt van vrachtverkeer uit⁴¹.

Uit deze inlichtingen blijkt dat de methodes nog altijd dezelfde zijn als deze aangewend in Waals-Brabant circa 1855, waar een notaris-klerk, een verzekeringsmakelaar, en zelfs een burgemeester optraden als hulpagent, en waar na de hoogmis publieke voorlezing werd gedaan van echte of vermeende brieven van emigranten uit de streek⁴².

Het aantal hulpagenten is zeker talrijker dan de officiële cijfers laten vermoeden. In zijn rapport over de activiteit van het Sint-Raphaëls-genootschap geeft Stanislas van Outryve d'Ydewalle in 1913 volgende *onvolledige* cijfers:

Ardoosie, Brugge, Doomkerke, Esen, Izegem (2), Klerken, Kortemark, Kortrijk, Ledegem, Lichtervelde, Menen, Meulebeke, Oostende, Oostrozebeke, Pittem (2), Roeselare (3), Rollegemkapelle, Ruddervoorde (2), Ruiselede (3), Rumbeke, Staden, Watou, Westrozebeke, Wevelgem, Wingene (3), Zarren, Zedelgem, Zwevegem (2), Zwevezele⁴³. In Klerken was er naast een agent voor de *Red Star Line*, ook één voor de *Canadian Pacific*. In Tielt, één voor de *Red Star* en één voor *Cunard Line*⁴⁴.

Als wij het totaal van de hulpagenten, alleen voor West-Vlaanderen op meer dan 50 schatten dan overdrijven wij stellig niet.

⁴¹ G.P. Baert, *Uitwijking naar Amerika vijftig jaar geleden*, pp. 25-26.

⁴² A. De Smet, *La communauté belge du Nord-Est du Wisconsin ...*, p. 25.

⁴³ *o.c.*, p. 21.

⁴⁴ J. Janssens, *Klerken in den 'Goên ouden tijd'*, p. 47 en mondelinge mededeling van de h. Verbeke te Tielt.

Nog in 1924 heeft de *Red Star Line* agenten te Brugge, Diksmuide Heist, Klerken, Knokke, Kortemark, Kortrijk, Menen, Meulebeke, Moeskroen, Oostende (2), Oostkamp, Ruddervoorde, Rumbekke en Waregem.

Einde 1926 wordt aan de herbergiers en caféhouders verbod gegeven voortaan nog als emigratie-agenten op te treden⁴⁵.

Een hulpagent verdient 10, soms 20 à 30 fr. per ingeschreven emigrant⁴⁶.

Zijn de erkende hulpagenten over het algemeen gunstig gekende inwoners van hun gemeente, anders is het gesteld met gelegenheds-medewerkers. En hier komen wij tot de vele klachten over aftroggerij en bedrog van emigranten.

Op 2 januari 1849 publiceert de *Moniteur belge* in haar *Partie non officielle* (p. 14) een uittreksel uit het rapport van de Emigratiecommissie van de staat New-York, die in november 1848, waarschuwt voor de *emigrantrunners* :

'Il n'est que trop vrai qu'une somme énorme d'argent est annuellement perdue par les émigrants par suite des tours et des faux renseignements des coureurs, dont plusieurs sont du même pays et parlent le même langage que l'émigrant lui-même.

Depuis peu, le champ d'opérations de ces coureurs d'émigrants ne s'est plus borné à cette cité ; il s'est étendu en Europe. Quelques-uns d'entre eux y ont été envoyés d'ici par des offices de transport ; d'autres ont été engagés sur les lieux mêmes, d'autres enfin ont commencé et continué ce genre d'affaires pour leur propre compte et sous leur responsabilité, mais tous n'ont en vue que le même objet, c'est-à-dire d'exploiter l'émigrant' !

En op 28 januari 1849 schetst de *Moniteur belge* in haar *Partie non officielle* de bedrijvigheid van de Duitse agenten te Antwerpen als volgt :

'Ce sont en grande partie des Allemands, venus à Anvers la plupart dans le but de s'y embarquer pour l'Amérique, et qui, faute de ressources, ont fini par s'y fixer en se créant une existence aux dépens des émigrants, leurs compatriotes, dont ils se font les commissionnai-

⁴⁵ ABZ n° 2669 Bis II 3.

⁴⁶ St. van Outryve d'Ydewalle, *Rapport ... Sur le rôle de la Société St. Raphaël ...*, Bruges 1913, o.c., p. 22.

res et qu'ils cherchent à exploiter d'une manière scandaleuse. Ils s'emparent de ces émigrants à partir de la station du chemin de fer, les embauchent, les détournent de leur véritable destination sous prétexte de les guider au mieux de leurs intérêts, mais en réalité, pour toucher sur toutes sortes de transactions un exorbitant droit de commission qu'à la faveur de la grande concurrence, ils sont parvenus à imposer aux exporteurs, aux logeurs et aux détaillants d'Anvers'.

Anderen leveren, tegen betaling, werkcontracten af voor Amerikaanse maatschappijen, waarvan bij de aankomst te New-York blijkt dat ze niet eens bestaan.

In 1856 waarschuwt A. Poncelet in zijn officieel rapport, aan de hand van een ganse reeks voorbeelden, voor het stelen van reisgoederen en geld tijdens de overbrenging van New-York naar het oord van bestemming, het overbrengen van emigranten naar andere plaatsen dan overeengekomen bij het vertrek, etc.⁴⁷.

Voor al aan alleenstaande vrouwen of meisjes wordt de overvaart sterk afgeraden, ook terwille van de promiscuïteit die — spijs alle strenge voorschriften op het scheiden van de geslachten — heerst aan boord van de emigrantenschepen.

Op 24 april 1896 meent het *Bulletin van het Sint-Raphaëlsgenootschap* zelfs het volgende bericht te moeten afdrukken :

'Het Duits staatsbestuur waarschuwt de bevolking tegen de snode kuiperijen van eenen Jood, Lazarus Schwatz genoemd, die zich aan den schandelijk handel in blanke vrouwen overlevert [onder de emigranten naar Zuid-Amerika] bijgestaan door 18 medehelpers, allen Joden !'

In zijn rapporten van 1894 en 1895 maakt E. Venesoen gewag van een eigenaardig verschijnsel : regelmatig vertrekken groepjes Italiaanse emigranten vanuit Antwerpen naar Amerika, — wat een enorme omweg betekent. Na onderzoek blijkt dat deze aangelokt werden vanuit Antwerpen met een speciaal contract, dat hen de terugbetaling verzekert van hun reiskosten indien zij, ingevolge de strenge Amerikaanse immigratiewetten gerefouleerd worden. Nu blijkt dat de voorwaarden die gesteld worden voor de terugbetaling van deze reiskosten, precies identiek zijn aan de voorwaarden gesteld door de immigratiewetten⁴⁸.

⁴⁷ o.c., p. 31.

⁴⁸ ABZ n° 2953 II.

Als wij de cijfers van de Italiaanse emigratie via Antwerpen nagaan dan zien wij dat zij in 1891 plots meer dan verdubbelen (1890 : 794 ; 1891 : 1.683) om dan van 1.085 in 1893 op 342 in 1894 terug te vallen. Vanaf 1899 zullen zij echter opnieuw sterk stijgen om in 1905 te culminereren met 4.565 emigranten⁴⁹.

Hoger zagen wij hoe een Amerikaanse onderneming in 1855 J.J. Streyckmans naar zijn geboortestreek terugzond om emigranten te ronselen in Waals-Brabant.

Een ander gelijkaardig geval doet zich voor in 1863-1864. Louis A. Dochez uit Willebroek in 1856 naar de Verenigde Staten uitgeweken, wordt in 1863 op last van de steenkoolmijnen uit Illinois naar zijn geboorteland teruggestuurd om er mijnwerkers aan te werven. Van oktober 1863 tot februari 1864 vertrekken aldus een vijfhonderdtal Henegouwse mijnwerkers. In Amerika lokken zij echter incidenten uit omdat de lonen die zij ontvangen niet beantwoorden aan de in België afgesloten overeenkomst. Het gevolg is dat Dochez wordt afgedankt.

Nu gooit hij het over een andere boeg, neemt contact op met een in Duitsland en België opererende wervingsagent voor de Federale troepen, Julian Allan, en gaat samen met hem arbeiders ronselen voor het agentschap Ross te Boston. Contractueel aanvaardden deze arbeiders 'de dienst of het werk dat hen door de heer M.D. Ross zal worden aangeduid'. Nauwelijks ingescheept te Antwerpen vernemen zij dat van hen verwacht wordt dat zij zullen dienst doen bij de troepen van Massachusetts in de Amerikaanse Secessieoorlog ; en te Boston worden zij daartoe ook materieel verplicht. Fr. Balace, aan wie wij al deze gegevens ontleen⁵⁰, schat hun aantal op 300, waaronder 45 gedetineerden van het bedelaarswerkhuis te Bergen die op 18 juli 1864 van de dienstdoende gouverneur van de provincie toelating gekregen hadden naar Amerika te vertrekken.

Toen de juiste toedracht van deze gebeurtenissen in België bekend werd, reageerde de pers veel heftiger dan de regering. Deze bevond zich in een delicate diplomatieke positie ten opzichte van de Verenigde Staten, door de aanwezigheid van Belgische troepen in Mexico, waar

⁴⁹ Willcox, *o.c.*, p. 617, *Belgium*, Table XV.

⁵⁰ Fr. Balace, *Recrutements en Belgique pour les troupes fédérales*, Bruxelles, 1969, 77 p.

zij keizer Maximiliaan vergezelden, — wat strijdig was met de verplichte neutraliteit die aan België was opgelegd in 1831.

Tijdens de grote emigratieperiode na 1880, zal de Belgische regering veel krachtadiger optreden tegen de ronselaars. Zij waarschuwt de bevolking, vervolgt de ronselaars, en verbiedt de kosteloze overvaarten, een procédé dat herhaaldelijk wordt aangewend om emigranten aan te lokken — ook door Zuid-Amerikaanse regeringen, zoals de Argentijnse, die in 1888 naar schatting 80.000 gratis overtochten aflevert in België⁵¹. Hoe alle officiële maatregelen toch kunnen omzeild worden leren ons de gebeurtenissen te Wachtebeke in 1912.

Een Canadese industrieel, James Ellison, wenst een aanzienlijk aantal arbeiders aan te werven voor zijn suikerraffinaderij en bietenvelden, hij neemt contact op met diverse emigratie-agenten te Antwerpen, die allen zijn verzoek afwijzen omdat Ellison voorstelt de reis van die arbeiders zelf te bekostigen, wat strijdig is met het Belgisch reglement op de emigratie.

Toch stemt de agent van de *Cunard Line* in met het project.

In Canada heeft James Ellison Leo Verhasselt of Van Assel, leren kennen, een emigrant die in 1905 uit Wachtebeke naar Canada was vertrokken. Hij zendt deze terug naar zijn geboortedorp, om er de geesten rijp te maken. Als Verhasselt, na enkele weken, voldoende mensen gecontacteerd heeft, wordt er in een herberg een bijeenkomst belegd waarop twee onbekenden aanwezig zijn (achteraf blijken dit James Ellison zelf te zijn geweest en een bediende van de Antwerpse agent). Aan de belangstellenden wordt een maandsalaris verzekerd van 175 fr. met kost en inwoon, 200 fr. zonder kost en inwoon. Het werk zal bestaan uit 9 maanden arbeid op het land en 3 maanden in de suikerraffinaderij.

Een zestigtal personen sluiten een contract af en vertrekken samen met Verhasselt op 5 maart naar Canada.

De Antwerpse agent van de *Cunard Line*, die zijn erkend hulpagent te Wachtebeke, Baers, buiten de onderneming houdt — ook financieel —, laat het gerucht verspreiden dat deze arbeiders aan Baers een voorschot van 25 fr. betaald hebben en de resterende 275 fr. bij hun inscheping te Antwerpen.

⁵¹ *Bulletin van het Belgisch Genootschap St. Raphaël*, n° 5, 24 oktober 1891, p. 2.

'Landverhuizers', door Eugeen Laermans,

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen,
foto ACL, Brussel

Achteraf blijkt dat een Engelse bank alle reiskosten rechtstreeks betaald heeft aan de Antwerpse firma. Het verspreiden van dit gerucht was alleen als scherm bedoeld om de Antwerpse firma toe te laten, in geval van klacht of onderzoek, zich onwetend te verklaren van de handelingen van haar hulpagent te Wachtebeke, en alle verantwoordelijkheid op hem af te schuiven.

Aldus het officieel onderzoek postfactum door de regeringscommissaris te Antwerpen ter plaatse ingesteld⁵².

Het is vooral om de invloed van dergelijke ronselaars te bestrijden, maar ook om de emigranten — waarvan iedereen weet dat zij in het bezit zijn van min of meer aanzienlijke sommen geld — te beschermen tegen al de verlokkingen waaraan zij bij het in-, ver- en ontschepen bloot staan, dat op 24 oktober 1888 naar het Duitse voorbeeld, dat weldra over gans Europa navolging vindt, het *Belgisch Genootschap van den Aartsengel Raphaël. Werk ter bescherming der landverhuizers* wordt opgericht te Brugge. Voorzitter is Leo van Ockerhout, vooraanstaande politieke figuur, bijgestaan door een comité waarin een schaar van edellieden, advocaten, dokters en geestelijken uit alle provincies zetelen, met inbegrip van twee provinciegouverneurs. De initiatiefnemer en de spil van de ganse onderneming is de 'algemeen geheim-schrijver' graaf F.L. Waldbott de Bassenheim⁵³, een uitgeweken Duitser, weldra bijgestaan — en na zijn dood, in 1910, vervangen, — door de niet minder actieve Stanislas van Outryve d'Ydewalle.

Dit genootschap beantwoordt laattijdig, aan een wens die reeds meer dan twintig jaar vroeger — op 5 september 1867 — geformuleerd was door het *Derde Algemeen Congres der Katholieken in België*, te Mechelen :

⁵² ABZ n° 4388/2.

⁵³ Frédéric-Louis-Henri-Hugues Waldbott de Bassenheim, graaf van Opper- en Neder-Wallbach en van Eberstall, geboren te Munchen op 19 juli 1844, huwt op 30 mei 1875 gravin Rose Schürch de Reeden, vestigt zich op 23 april 1878 te Brugge en op 23 april 1881 te Sint-Andries. Voorzitter van het inrichtend comité van de Karel de Goede Stoot te Brugge in 1884; initiatiefnemer voor de oprichting van het Sint-Raphaëlsgenootschap in 1888; voorzitter van het Westvlaamse comité voor de Vatikaanse tentoonstelling te Rome in 1888, bijzonder actief op het gebied van de katholieke sociale hulpverlening o.m. op de sociale congressen te Luik (1886, 1887 en 1890) en de congressen van de Belgische Volksbond (1892, 1893, 1894). Na de dood van zijn vader, Hugues-Philippe, op 17 mei 1895, keert hij naar het familiaal domein te Buxheim bij Memmingen terug, om zijn vader op te volgen als lid van de Beierse *Reichsrath*; maar blijft algemeen secretaris van het Sint-Raphaëlsgenootschap tot zijn dood op 1 februari 1910. (Nota's in de Provinciale Bibliotheek en Cultuurarchief : 162 AD 1 (24)).

'Considérant les misères sans nombre et les maux auxquels sont soumis des émigrants catholiques, l'assemblée estime que leur cause mérite d'être recommandée au patronage et à l'attention charitable de tous les catholiques dans l'univers'⁵⁴.

Op 27 september 1889 publiceren de Belgische bisschoppen gezamenlijk een herderlijke brief om het Genootschap aan te bevelen aan de belangstelling van de gelovigen.

De doelstellingen van de vereniging worden in het eerste nummer van het driemaandelijks *Bulletin* omschreven als volgt:

'Het Sint-Raphaëls-Genootschap bewaart de stipte onzijdigheid inzake van landverhuizing. Het raadt die in principie noch aan, noch af, het vergenoegt zich iedere liefhebber van de uitwijking op zijn eigen te verlichten. Het toont hem het land aan waar hij meest kans heeft van gelukken, het legt hem de voordelen en de hinderpalen voor ogen'.

Maar onmiddellijk wordt gewaarschuwd: 'De aanwerver van landverhuizers loopt al de dorpen af, hij neemt plaats in de herberg, zegt er zijne listige redevoeringen op en schildert onder de verleidenste kleuren het land af dat hij dient'.

Daarom wil het genootschap minstens in elk kanton een vertegenwoordiger hebben die objectieve inlichtingen en raadgevingen kan verstrekken⁵⁵.

In samenwerking met het Duitse *St.-Raphaëls-Verein* heeft het genootschap te Antwerpen een toevluchtsoord dat beheerd wordt door de Jezuïeten. Ook zijn er vertegenwoordigers in Rotterdam, Le Havre, Liverpool en te New-York, waar in 1889 door de Duitsers het *Leo Haus* als onthaalcentrum werd opgericht. In 1893 wordt in Oost-Vlaanderen een afzonderlijke sectie van het Belgisch genootschap opgericht, naar het Westvlaams model.

Op 26 april 1896 wordt te Montreal een *Beschermings- en hulpcomiteit van Belgische landverhuizers in Canada* gesticht en vermoedelijk op 15 september 1912, mede onder impuls van de *Belgische Priesterbond* in de Verenigde Staten, de *Belgian-American National Alliance* en de Belgische regering, een *Belgian Bureau* te New York, dat morele en materiële hulp verleent aan behoeftige emigranten. Toch moet

⁵⁴ *Assemblée générale des catholiques en Belgique. Troisième session à Malines 2-7 septembre 1867*. Bruxelles 1868, p. 130.

⁵⁵ *Bulletin ...*, n° 1, 24 oktober 1890, p. 2.

men zich over gans deze activiteit geen illusies maken. Het *Bulletin* van 24 oktober 1892 meldt weliswaar triomfantelijk dat het genootschap in de eerste helft van 1892 door ongeveer 2.000 geïnteresseerden geconsulteerd werd, Stanislas d'Ydewalle meldt weliswaar triomfantelijk dat het aantal emigranten dat met bescherming van het genootschap vertrekt, tot 200 per jaar kan oplopen, toch vinden wij in het *Bulletin* herhaaldelijk klachten over het feit dat het genootschap alleen aangesproken wordt door emigranten die bedrogen of bestolen werden, en dat alle kandidaat-emigranten liever luisteren naar de hulpagenten dan naar de vertegenwoordigers van het genootschap. Ook wordt geklaagd over het gebrek aan medewerking van de lokale geestelijkheid. Uit de archieven van Buitenlandse Zaken blijkt dat het genootschap de sympathie genoot van het ministerie; maar het paternalistische karakter van gans de onderneming zal een efficiënte actie erg bemoeilijkt hebben⁵⁶.

Zoals hoger reeds aangestipt zal het Sint-Raphaëlsgenootschap in zijn vergadering van 18 november 1913 ondermeer de wens uitspreken dat maatregelen zouden getroffen worden om het haastig vertrek van emigranten te beletten. Deze maatregelen zijn: het voorleggen van een bewijs van schrapping uit de bevolkingsregisters, en een geschreven toelating van de echtgenoot of echtgenote om te vertrekken, enz.⁵⁷. Dat het vertrek vaak haastig gebeurde wordt ons van verschillende kanten bevestigd:

'Nous avons vu des ouvriers décider leur départ en une heure de temps sur le dire de compagnons ou d'agents d'émigration'⁵⁸.

Ook G.P. Baert getuigt hoe de zondag onder vrienden beslist wordt naar Amerika te emigreren, de vrijdagavond daarop vertrekken zij van Deinze naar Antwerpen 'een paar hemden, kousen, werkschoenen, een stuk spek of hespeknuist, een brood als mondivoorraad tot aan de boot, en dit alles verpakt in een duivenkorf'⁵⁹.

Hier raken wij andermaal het psychologisch aspect van de emigratie waar wij reeds eerder op wezen. De individuele beslissingen vormen de uitzondering. Men vertrekt na onderling overleg, en men gaat zich

⁵⁶ *Bulletin ... passim* en St. van Outryve d'Ydewalle, *o.c.*, pp. 15 en 18.

⁵⁷ St. van Outryve d'Ydewalle, *o.c.*, p. 25.

⁵⁸ *id.*, p. 7.

⁵⁹ *Uitwijking naar Amerika vijftig jaar geleden*, p. 25.

voegen bij familieleden, kennissen of vrienden. Avonturiers vormen de uitzondering. Meestal zijn het huisvaders of jonggezellen die eerst op verkenning gaan. Slagen zij in hun onderneming dan komen zij terug om vrouw en kinderen op te halen — of zenden geld op om hun overkomst te bekostigen. De meeste jonggezellen keren terug om hier een vrouw te zoeken.

Om hun overtocht te bekostigen verkopen de emigranten meestal al hun bezittingen. Zo vernemen wij, tijdens het onderzoek naar gebeurtenissen te Wachtebeke, dat een vader van een gezin van 8 personen al zijn bezittingen verkocht heeft, en na betaling van zijn schulden nog 500 fr. overhoudt, waarmee hij onmogelijk de reis van zijn gezin kan betalen⁶⁰.

In de individuele rapporten door E. Venesoën te Antwerpen afgenomen, wordt telkens zorgvuldig genoteerd hoeveel de emigranten bezitten bij hun vertrek. Als het gaat om personen die naar Amerika terugkeren, of er familieleden gaan vervoegen zijn deze bedragen gering: 50 à 100 fr., en zelfs minder, anderen vertrekken met enkele honderden, uitzonderlijk enkele duizenden francs.

Tenslotte willen wij er nog op wijzen dat spijs de wet van 2 maart 1895 die aan tijdelijke arbeiders de toegang tot het Amerikaanse grondgebied ontzegt, velen naar Amerika vertrekken met tenminste het voornemen, zich aldaar een goed bestaan te verzekeren en dan naar hun geboorteland terug te keren. In het *Liber Memorialis* van de parochie Ruiselede, komt onder 1911 volgende interessante nota voor:

'De bevolking vermindert nu in onze gemeente, immers sedert een tiental jaren wordt er veel uitgeweken naar Amerika/Verenigde Staten en Canada. ... De uitwijkelingen zijn meest jongelingen van 20 tot 25 jaar, die naar Amerika vertrekken teneinde zich de middelen aan te schaffen om later een familie te stichten. Het merendeel verblijven aldaar 4 à 5 jaar, keren dan terug en hernemen alhier hun vorig werk'⁶¹. Sommigen keren terug om hier te sterven en laten hun kinderen in Amerika achter. Tot op heden doen dergelijke gevallen zich voor.

Een gering aantal keren veel spoediger terug dan zij dachten, omdat

⁶⁰ ABZ n° 4388/2.

⁶¹ *Liber memorialis* van Ruiselede, dl. I, p. 149, welwillend meegedeeld door pastoor G. De Smet, waarvoor mijn hartelijke dank.

zij bedrogen werden, of gerefouleerd bij hun aankomst, omdat zij geen werk vonden en hun laatste centen in armoede hebben opgeëten, of gewoon omdat zij zich niet konden wennen.

De cijfers van de te Antwerpen terugkerende emigranten — maar zijn het allemaal definitieve terugkomsten? — zijn vanaf 1875 bekend. Zij zijn aanzienlijk en men kan er de crisisjaren in Amerika uit aflezen, wij geven ze hier samen met de emigratiecijfers, ofschoon er geen jaarverband is tussen beide⁶².

TABEL 16 : *Vertrekkende en terugkerende emigranten te Antwerpen, 1875-1913.*

	Vertrek	Terug		Vertrek	Terug
1875	4.735	2.202	1895	20.690	7.665
1876	7.374	1.842	1896	24.384	9.664
1877	5.082	1.657	1897	15.793	7.690
1878	7.541	1.627	1898	16.711	7.083
1879	9.828	1.813	1899	26.835	6.766
1880	19.990	1.300	1900	40.763	9.033
1881	47.523	2.385	1901	46.336	9.339
1882	35.120	4.212	1902	62.799	9.308
1883	32.644	6.357	1903	72.486	13.261
1884	28.576	8.254	1904	65.453	16.520
1885	25.659	9.785	1905	83.815	12.601
1886	24.650	5.780	1906	106.775	19.890
1887	36.413	7.432	1907	121.247	31.071
1888	39.527	7.923	1908	40.471	30.848
1889	40.896	8.400	1909	73.320	14.918
1890	38.671	9.757	1910	81.497	19.271
1891	51.487	11.313	1911	63.922	23.460
1892	46.600	11.635	1912	87.971	19.394
1893	43.124	13.167	1913	114.472	20.499
1894	15.915	12.808			

De vermindering van de emigratie en de toename van de terugkomsten tussen 1882 en 1886 lijkt ons te wijten aan de Amerikaanse immi-

⁶² Willcox, *o.c.*, p. 613, *Belgium*, Table XI.

gratiewetten. In 1893-1894 stellen wij een crisis vast — wij hebben er hoger reeds op gewezen —, ook in 1907-1908; telkens dalen de emigratiecijfers plotseling, nadat de terugkomsten spectaculair zijn toegenomen.

Maar dat zijn uitzonderingsgevallen. Over de normale omvang van de terugkomsten kunnen wij ons een — zij het zeer beperkt — beeld vormen aan de hand van de cijfers voor 1913 door St. d'Ydewalle opgegeven: 12 van de 134 emigranten uit Torhout, en 5 van de 54 uit Ruddervoorde — hetzij telkens circa 10 % — zijn hetzelfde jaar nog teruggekeerd 'déçus et appauvris'⁶³.

2. BRAZILIË.

De emigratie beperkt zich niet tot de Verenigde Staten.

Circa 1861 tekent zich een beweging af in de richting van Brazilië, mede ingevolge de Secessieoorlog in de Verenigde Staten.

'Les conditions en apparence avantageuses, offertes par des colonisateurs brésiliens avaient, en 1858, détourné vers l'Amérique du Sud la majeure partie des émigrants belges qui auparavant se rendaient à Chicago et Green-Bay, dans les Etats-Unis du Nord. La triste expérience que les colons ont faite du climat du Brésil et de l'esclavage déguisé qui leur est imposé, a eu pour effet de ralentir le mouvement vers ces parages, qui sont meurtriers pour les colons nés sous des latitudes septentrionales'⁶⁴.

Dit wordt bevestigd door de Braziliaanse immigratiestatistieken, waaruit wij de Belgische cijfers lichten⁶⁵. Terloops willen wij er op wijzen dat deze statistieken, die cijfers geven vanaf 1820, geen spoor vertonen van de hogervermelde nederzetting door Charles Van Lede gesticht. (Tab. 17, p. 181)

Van 1886 tot 1893 neemt de Belgische emigratie naar Brazilië plots toe ingevolge de gunstmaatregelen door de Braziliaanse regering getroffen.

In 1887 wordt te Brugge een propagandabrochure gedrukt: *Naar Brazilië. Praktische beschouwingen over het prijsbare der uitwijking*

⁶³ *o.c.*, p. 8.

⁶⁴ *Exposé de la situation du royaume (période décennale de 1851-1860)*, t. III, p. 304. De Braziliaanse regering had pas het invoeren van slaven verboden en zocht naar een andere oplossing om te voorzien in de behoeften aan arbeiders.

⁶⁵ Willcox, *o.c.*, p. 549, *Brazil*, Table I.

TABEL 17: *Belgische emigratie naar Brazilië, 1847-1914.*

1847	2	1886	101
1853	13	1887	212
1858	5	1888	1.082
1859	0	1889	387
1860	8	1890	308
1861	44	1891	471
1862	376	1892	24
1863	0	1893	37
1864	0	1894	9
1865	0	1895	28
1866	0	1896	22
1867	0	1897	28
1868	33	1898	18
1869	20	1899	6
1870	0	1900	13
1871	32	1901	25
1872	33	1902	5
1873	0	1903	17
1874	0	1904	29
1875	73	1905	18
1876	132	1906	15
1877	0	1907	26
1878	0	1908	87
1879	0	1909	99
1880	0	1910	83
1881	0	1911	293
1882	5	1912	255
1883	24	1913	223
1884	19	1914	160
1885	16		

en wegens de beste wijze van dezelve te bewerkstelligen⁶⁶ waarin de anonieme auteur een optimistische kijk weggeeft over de gevolgen van de emigratie :

⁶⁶ Brugge, Wwe De Scheemaecker-Van Windekens, 1887, 31 p.

'Eens Amerika bevolkt naar evenredigheid zijner uitgestrektheid, zal de verbruiking aller voortbrengsels ginder op ontzaggelijk grote schaal geschieden, en zal, op die wijze, de omwenteling, door de negentiende eeuwse ontdekkingen teweeg gebracht, haren vollen gang kunnen gaan, om, ten slotte, alles opnieuw, in goede evenredigheid te brengen⁶⁷.

In zijn rapport van 26 januari 1893 wijst regeringscommissaris E. Venesoen op het feit dat in 1892 opnieuw Belgische emigranten naar Brazilië werden aangelokt, ingevolge een beslissing van de Braziliaanse regering één miljoen Europeanen in de equatoriale provincies in te planten. De regering bekostigt de overvaart wat strijdig is met het Belgisch reglement⁶⁸.

Dit wordt bevestigd door het Bulletin van het St.-Raphaëlsgenootschap van 24 januari 1892: 'Wij vernemen uit goede bron, dat een Braziliaanse kristallen- en glasfabriek eenen agent zou aangesteld hebben om Belgische glasblazers, mits geslotene verbintenis, naar Brazilië over te brengen. Velen zouden reeds ingescheept zijn, en, naar het schijnt wachten er nog 250 af. Gemelde glasfabriek ... is te Eugênio da Pedra ... op lage en moerassige gronden gelegen, waar de koorts, zegt men, bijna gedurig heerst ...'⁶⁹.

3. ARGENTINIË.

Een gelijkaardig initiatief werd reeds eerder door de Argentijnse regering genomen.

Ook hier beschikken wij vanaf 1857 over officiële immigratiecijfers, waarin de 2e en 3e klasse-reizigers begrepen zijn. Wij lichten er andermaal de Belgen uit⁷⁰: (Tab. 18, p. 183)

In 1881-1882 hadden een groep landbouwers uit de streek van Oude-naarde, onder leiding van Eugène Schepens uit Welden, zich in de streek van Villaguay gevestigd en kenden er spoedig welstand⁷¹.

⁶⁷ *o.c.*, p. 14.

⁶⁸ ABZ n° 2853 II.

⁶⁹ *o.c.*, n° 6, 24 januari 1892, p. 9.

⁷⁰ Willcox, *o.c.*, p. 544, *Argentina*, Table V.

⁷¹ Marichal (C.H.) en Marichal (A.F.), *Argentina*. 2° uitg., Brugge, Verbeke-Loys, 1889, p. 81, zie ook: L. Procureur, *Zes maanden in Argentina*, Gent 1889, p. 53.

TABEL 18 : *Belgische emigratie naar Argentinië, 1857-1914.*

1857	17	1886	479
1858	21	1887	839
1859	30	1888	3.201
1860	27	1889	8.666
1861	44	1890	762
1862	39	1891	241
1863	51	1892	146
1864	61	1893	233
1865	56	1894	248
1866	68	1895	211
1867	44	1896	318
1868	86	1897	207
1869	43	1898	149
1870	27	1899	139
1871	22	1900	117
1872	38	1901	117
1873	145	1902	148
1874	48	1903	174
1875	38	1904	206
1876	76	1905	263
1877	83	1906	230
1878	75	1907	209
1879	78	1908	239
1880	57	1909	339
1881	140	1910	349
1882	183	1911	425
1883	383	1912	405
1884	175	1913	477
1885	973	1914	297

Circa 1887-1888 nam de Europese uitwijking van Argentinië, enorme proporties aan. Waar het globale cijfer in 1857, enkele jaren na het afschaffen van de invoer van slaven, amper 4.951 immigranten bedraagt, loopt het in 1886 op tot 96.116; in 1887 tot 137.427 en in 1888 tot 177.267, waarvan officieel 3.201 Belgen. Volgens het *Bulle-*

tin van het St.-Raphaëlsgenootschap beliep het aantal in België afgeleverde gratis overvaarten (met inbegrip dus van de vreemde emigranten) 80.000⁷².

Twee Beernemse broers C.H. en A.F. Marichal, waarvan de eerste zich letterkundige noemt maar tevens agent was van de *Red Star Line* en de tweede 'missionaris in het bisdom van Purana' hebben daarover een zeer merkwaardig en zeer zeldzaam boek gepleegd: *Argentina. Zijnde een beschrijving der Argentijnsche republiek ... ten dienste der Belgische landverhuizers*, dat in 1889 twee drukken kende en waarover in opdracht van de Minister van Buitenlandse Zaken een politieonderzoek werd ingesteld, waaruit bleek dat zij handelden met steun van de Argentijnse regering. In dit boek geven zij niet alleen een uitgebreide en nauwkeurige historische en geografische beschrijving van Argentinië, zij stellen ook een diagnose van de malaise die vooral onder de Vlaamse landbouwers heerst, en de middelen om daaraan te verhelpen:

'Men zendt ons terwe uit America, die wij op de kaaïen van Antwerpen goedkoper kunnen kopen, dan zelf opbrengen'⁷³.

'Eene der grootste oorzaken die de landverhuizing eene noodzakelijkheid gemaakt hebben, is de *overgrote bevolking* van ons land ... Wat moet er van ons geworden, binnen enige jaren, indien niemand uitwijkt, of indien ziekten of oorlog die bevolking niet verminderen? [sic]. Wij zijn nu reeds gespannen gelijk haringen in eene ton, wat zal het dan niet zijn?

[...] Die overmaat van bevolking heeft bovendien nog andere gevolgen dan den aangroei der armoede. De godsdienst, de goede zeden en de vrede onder de huisgezinnen hebben er veel door te lijden. Het is te midden den zwerm der mensen wanneer zij te dik bijeen geperst zijn dat alle slach van ondeugden en vooral de zedeloosheid zich gemakkelijk eenen nest maken'⁷⁴.

Anderen maken zich echter zorgen over de vloedgolf van emigranten die naar Argentinië uitwijken, en de mogelijkheden die hen daar geboden worden: Zo schrijft G. Cauderlier 'In november laatstleden [1888] alleen, ontscheepten er 22.749 landverhuizers te Buenos-Ayres.

⁷² Marichal, *o.c.*, p. 227 en *Bulletin ...*, n° 5, 24 oktober 1891, p. 227.

⁷³ *o.c.*, p. 264.

⁷⁴ *id.*, pp. 261-262.

Het *Werkbureel* heeft er 9.536 kunnen plaatsen. Wat is er van de 13.213 andere geworden, — waaronder 1.174 Belgen — die geene bezigheid gevonden hebben ?

[...] Volgens Argentynse statistieken, zijn er sedert min dan zes maanden meer den 23.000 Belgische arbeiders te Buenos-Ayres ontscheept. Dit ontzagelijk groot getal ongelukkigen, door de ellende uit hun vaderland verjaagd, zijn vertrokken zonder enige verbintenis, zonder enige waarborg, zonder te weten wat hen ginder te wachten stond [...] vóór hunne inscheeping wisten zij daar anders niets van, dan hetgeen zij hadden horen zeggen van de agenten der ondernemers van landverhuizing, die belang in de zaak hadden⁷⁵.

De Vlaamse Socialisten geven aan Leopold Procureur de opdracht ter plaatse een onderzoek te gaan instellen. Het resultaat van deze enquête werd gepubliceerd onder de titel *Zes maanden in Argentina*⁷⁶.

Het is een zeer genuanceerd en verstandig betoog zonder overdrijvingen, waarin een overzicht gegeven wordt van de geografische en administratieve indeling van het land, de wetgeving op de arbeid en op de kolonisatie en wat hiervan in de practijk overblijft, de gemiddelde lonen, enz.

Zijn conclusie is identiek aan de raadgevingen die A. Poncelet reeds in 1856 gaf met betrekking tot de emigratie naar de Verenigde Staten : 'De emigratie is af te raden voor grote gezinnen met kleine kinderen, voor bedienden en geestesarbeiders, voor niet-gespecialiseerde handarbeiders, en voor kleine boeren of landbouwarbeiders die onbemiddeld zijn. De emigratie is aan te bevelen voor vaklui — vooral uit het bouwvak — en voor 'boeren die door de geldmiddelen waarover zij beschikken zich direkt onafhankelijk kunnen maken der banken en geldschietters die hen anders exploiteren'⁷⁷ en hij voegt er deze merkwaardige analyse van het nieuw arbeidsprocédé aan toe : 'Door de ontwikkeling van 't mecanisme in de voornaamste nijverheidstakken alhier in zwang, is de werkman zelf tot een soort van mekaniëk verlaagd ; hij is niet meer de met rede begaafde voortbrenger, maar een deel van het raderwerk der machines, die hij door den stoom geholpen

⁷⁵ G. Cauderlier, *De Waarheid over de landverhuizing der arbeiders en de uitwijking der Belgische kapitalen naar Argentina*, Brussel 1889, pp. 3-5.

⁷⁶ Gent, 1889, 63 p.

⁷⁷ *o.c.*, pp. 58-61.

in beweging brengt en volmaakt. Deze manier van werken heeft zijn verstandelijk peil doen dalen en alle initiatief uitgedoofd, twee zaken waaraan men op 3.000 mijlen van huis groote behoefte voelt⁷⁸.

Ook Arthur De Myttenaere waarschuwt in zijn inleiding tot *Argentina gelijk het is*⁷⁹:

'Vele der Belgen die in Argentina toegekomen zijn, varen er ongelukkig, zowel door hunne eigene onvoorzichtigheid, omdat zij de reis aangevangen hebben zonder voorzorgen en zonder geschikt te zijn tot het leven der streek, als door de trouweloosheid van enige Belgische agenten van landverhuizing en van enige agenten van Argentijnse grondmaatschappijen'.

In Argentinië bevinden zich volgens het Statistisch Jaarboek van België, in 1895, 5.402 (niet-genaturaliseerde) Belgen; in 1905: 5.634.

4. CANADA.

Tenslotte is er ook nog de emigratie naar Canada. In 1872 publiceerde pater P.J. Verbist een brochure: *Les Belges au Canada*⁸⁰ waarin diverse oproepen van burgerlijke en geestelijke overheden werden afgedrukt, aan de Belgische en Franse landbouwers om zich in Canada te komen vestigen, bij voorkeur in Quebec waar sinds 1862 Belgische Trappisten een klooster gesticht hebben te Langevin, en zich reeds een heel kleine Belgische nederzetting bevond. In 1858 hadden de paters Oblaten te St.-Laurent (Manitoba) een nederzetting gesticht, waar zich circa 1890 ongeveer 150 franstalige families bevonden.

De emigratie naar Canada neemt ernstiger afmetingen aan in de tachtiger jaren. Maar eens te meer zijn wij er slechts fragmentarisch over ingelicht. Tussen september 1887 en juni 1888 vinden een honderdtal Belgische arbeiders, hoofdzakelijk land- en tuinbouwers, er werk in en rond Montreal. Op 28 mei 1888 komt er een convooi toe met 112 Belgische emigranten waarvan het grootste deel zich rond St.-Alphonse gaat vestigen.

Te St.-Alphonse waren in 1882 twee Franse emigrantenfamilies gevestigd. In 1886 telt de nederzetting een 300-tal franstaligen. In 1887 voegen er zich 55 Belgische families aan toe. Zij vestigen zich op

⁷⁸ *id.*, p. 60.

⁷⁹ Brussel, Nieuws van den Dag, 1889; 8°, 32 p.

⁸⁰ Turnhout, A. Van Genechten, 1872, 8°, 56 p.

gronden die gratis of aan zeer bescheiden prijzen door de Canadese regering worden ter beschikking gesteld. In juli 1888 wordt een nog belangrijker groep Belgische immigranten te St.-Alphonse verwacht⁸¹.

In 1898 publiceert Th. M. Van de Vivere, een Brusselse pater, een brochure waarvan de onmogelijk lange titel de inhoud samenvat: *Ce à quoi l'on ne songe pas en Belgique. Exposé et appel à tous les hommes de bons sens et d'action ... Projet d'œuvre sociale et nationale en faveur des orphelins, enfants abandonnés, enfants très-pauvres, enfants naturels etc. de Belgique, pour leur éducation et établissement comme cultivateurs en pays d'émigration*, dit wil zeggen in Canada.

Quebec — zoals het tsaristische Rusland, — geniet de gunst van de geestelijkheid en van het St.-Raphaëlsgenootschap, als emigratieland, omdat de katholieke godsdienst er overheerst.

De Belgische emigratie naar Canada zal steeds toenemen.

Jammer genoeg beschikken wij over officiële immigratiecijfers slechts vanaf 1 juli 1900. Tot 1906 werden zij berekend per fiscaal jaar eindigend op 30 juni, vanaf 1907 per fiscaal jaar eindigend op 31 maart⁸².

TABEL 19: *Belgische emigratie naar Canada, 1900-1914.*

1900/01	132	1907/08	1.214
1901/02	223	1908/09	828
1902/03	303	1909/10	910
1903/04	858	1910/11	1.563
1904/05	796	1911/12	1.601
1905/06	1.106	1912/13	1.826
1906/07	650	1913/14	2.651

In Canada bevinden zich volgens de officiële statistieken in 1901: 2.994 en in 1911: 9.593 (niet-genaturaliseerde) Belgen.

Volgens een nota van A. Duclos⁸³ emigreerden in 1903 naar Canada 34 man uit Torhout; uit Ruddervoorde 45; uit Handzame 37; uit Zarren 45; uit Ingelmunster 45; uit Meulebeke 135; uit Wingene 100 en uit Ruiselede 80 man.

⁸¹ Knipsel uit *l'Indépendance belge* van 22 juni 1882, ABZ n° 2958.

⁸² Willcox, o.c., p. 364, Canada, Table VI.

⁸³ Provinciale Bibliotheek en Cultuurarchief n° 54 AD 2 (3).

II. AFRIKA.

Tussen 1835 en 1840 nam een kleine groep Belgische officieren deel aan de verovering van Algerië, en werden, zoals hoger gezegd, onderhandelingen gevoerd met de Franse overheid met de bedoeling in het veroverde gebied een Belgische enclave te stichten. Daarna verdwijnt Algerië uit de belangstelling. Pas op 16 juni 1888 maakt de Gouverneur van West-Vlaanderen een waarschuwing van het Ministerie van Buitenlandse Zaken bekend, waarin de aandacht van de bevolking gevestigd wordt op het feit dat er in Algerië, alleen werk is voor landbouwers en vooral wijnproducenten. 'Notre consul-général à Alger ne reçoit que trop fréquemment la visite de belges sans ouvrage demandant à être secourus pécuniairement'⁸⁴.

Niet alleen het Noorden van Afrika, ook Zuid-Afrika komt aan de beurt. Hoger zagen wij hoe in 1862 de president van de Zuidafrikaanse Republiek aan de Belgische regering voorstelde in het binnenland van Transvaal een Belgische nederzetting te stichten. Van dit plan kwam niets in huis, omdat de Belgische industriële middelen het van de hand wezen, wegens het ontbreken van een rechtstreekse verbinding over zee.

In 1880-1881 brak de Eerste Vrijheidsoorlog uit in Zuid-Afrika, gevolgd van 1899 tot 1902 door de Tweede Vrijheidsoorlog. Deze had grote weerklank in onze gewesten, waar sympathiebetogingen werden georganiseerd tijdens de rondreizen van Ploekhooi en Louw en president Krüger (1901). Er meldden zich vrijwilligers aan zoals Mevrouw Louise Caroline Laridon-Van Houtte uit Waregem die als verpleegster optrad in een Belgisch-Duitse ambulance en op 10 mei 1900 stierf tengevolge van dysenterie bij de aftocht der Boeren uit Winburg⁸⁵.

Een van deze vrijwilligers was dokter A. Liebaert uit Deinze die met twee vrienden, brancardiers, aan de Boerenopstand deelnam en na zijn terugkomst in zijn geboortestad zijn stadsgenoten aanspoorde naar Zuid-Afrika uit te wijken. In 1901 vertrokken een twintigtal Deinzenaren naar Transvaal⁸⁶.

⁸⁴ *Mémorial Administratif* 1888, t. 1, p. 1218.

⁸⁵ *De eerste Belgische Ambulancierster overleed tijdens de Boerenoorlog*, in *Nieuws uit Zuid-Afrika*, december 1954, p. 3, haar grafmonument staat nog steeds op het stedelijk kerkhof te Lindley in Transvaal.

⁸⁶ G.P. Baert, *Uitwijking naar Amerika*, p. 18.

Ondertussen waren, in 1896, een aantal Antwerpse diamanthandelaars naar de Kaapprovincie uitgeweken⁸⁷.

Merkwaardigerwijze heeft Kongo nooit een sterke aantrekkingskracht uitgeoefend op de Vlamingen. In 1891 somt *Biekorf*⁸⁸ 97 nog in leven zijnde Westvlaamse missionarissen op. Daarvan bevinden er zich 55 in Amerika (48 in de U.S.A.), 26 in Azië, 6 in Oceanië, 1 in Turkije, en 9 in Afrika waarvan slechts 3 in Kongo.

TABEL 20: *Blanken en Belgen in Kongo*⁸⁹.

1886	254	46
1890	744	338
1898	1.678	1.060
1900	2.201	—
1910	4.003	—
1920	8.217	—
1930	25.679	—
1939	25.209	17.640

Tijdens het Algemeen Congres der Katholieken van België te Mechelen, wordt op 11 september 1891 door de h. Nyssens, professor aan de K.U.L., een hartstochtelijk pleidooi gehouden om tot een overeenkomst te komen met de Onafhankelijke Congostaat, teneinde aldaar een strafkolonie op te richten voor Belgische delinquenten.

Spijts het even hartstochtelijk pleidooi van graaf de Ramaix, tegen het voorstel Nyssens, worden zijn conclusies toch door de sectie aanvaard. Zij stipuleren o.m. dat de gevangenen pas na een derde van hun straf in België te hebben gezeten, naar Kongo mogen overgebracht worden. Dat 'le transfert dans la colonie ne serait en aucun temps un droit pour le condamné, mais une faveur et une récompense' en geen verplichting, dat zij geleidelijk van een gunstregime zouden genieten: halve vrijheid en voorwaardelijke invrijheidstelling. En dat zij na het

⁸⁷ Verslag van E. Venesoen voor het jaar 1896, ABZ 2953 II.

⁸⁸ *West-Vlaamse Zendelingen*, in *Biekorf*, 2(1891), pp. 235-238.

⁸⁹ E. Denys, *Onafhankelijk Congoland*, Rousselaere 1900, vol. 2, p. 254 en J. Jorissen, *Beschouwingen over het blanke Kolonaat in Kongo*, in *Onze Kolonie en de Kolonisatie*, Antwerpen 1946, p. 175.

uitzitten van hun straf verplicht zouden zijn nog een overeen te komen tijd in Kongo te verblijven⁹⁰.

Het is een idee dat wij gedurende gans de 19e eeuw aantreffen, en dat ondermeer door Frankrijk en Engeland werd toegepast. Ook in België had men dit idee reeds op beperkte schaal toegepast, door bedelaars, gevangenen en oud-gevangenen ondermeer naar de Verenigde Staten te sturen. In zijn *Guide général des émigrants*, in 1889 verschenen, schrijft Henri Martel meerdere bladzijden om de oud-gevangenen aan te sporen over zee uit te wijken en er een nieuw leven te beginnen⁹¹.

Op 6 juni 1911 wordt bij Koninklijk Besluit een commissie opgericht belast met het ontwerpen en voorleggen van maatregelen 'propres à favoriser l'établissement de jeunes Belges dans les pays de colonisation' (bedoeld wordt in feite Belgisch-Congo).

In 1912 beëindigt deze commissie haar werkzaamheden. Zij stelt aan de regering twee maatregelen voor: 1° de oprichting van een 'Comité d'expansion commerciale belge' die als taak heeft 'faire la propagande de toute nature destinée à favoriser le mouvement d'expatriation des jeunes belges désireux de se vouer aux carrières commerciales'; 2° de oprichting van een 'Commission d'émigration et de colonisation au Congo' die als taak heeft 'faciliter l'établissement, dans notre colonie, de Belges de toutes professions'.

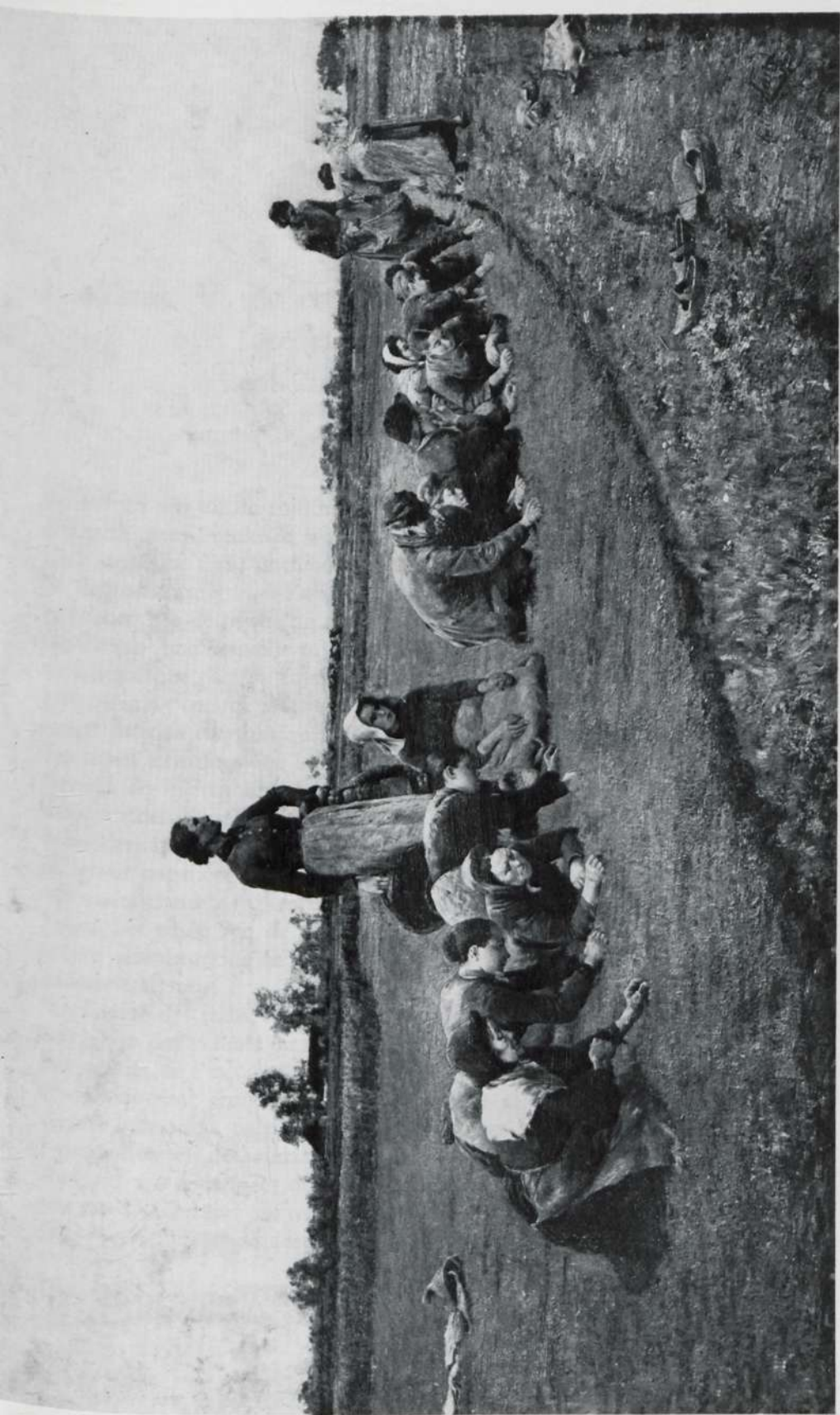
Beide lichamen schijnen in 1912 opgericht te zijn, maar over hun activiteiten zijn wij niet verder ingelicht⁹².

Terwijl het land lijdt aan een echte hemorragie, een vlucht naar het buitenland, moet de regering maatregelen treffen om een selectieve emigratie naar haar eigen kolonie op dreef te brengen. Belgisch-Congo is echter nooit gedacht geweest als een oplossing voor de 'overbevolking' in het moederland, maar veeleer als een economisch exploitatiegebied, dat gespecialiseerde Belgische arbeidskrachten nodig had; deze trof men nagenoeg niet aan onder de Vlaamse bevolking.

⁹⁰ *Assemblée générale des catholiques en Belgique. Session de 1891. Tome II*, pp. 396-416.

⁹¹ *o.c.*, pp. 5-10.

⁹² ABZ n° 2944.

'Vlaswieden in Vlaanderen', door Emiel Claus,

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen,
foto ACL, Brussel

hoofdstuk V de continentale emigratie. grensarbeiders en seizoenarbeiders of 'franschmans'

Zo komen wij tot de continentale emigratie. Dat is in hoofdzaak de emigratie naar Frankrijk, waarover wij ook alweer slechts fragmentarisch ingelicht zijn; nochtans is zij steeds een dominante geweest in de Belgische emigratie. Zozeer zelfs dat R. Blanchard, na aangetoond te hebben hoe de beweging steeds van Oost naar West verloopt gewag maakt van 'une nouvelle invasion des Barbares, semblable à celle qui s'est accomplie pacifiquement tout au long des quatre siècles de l'empire romain; comme jadis leurs ancêtres des bords du Rhin, ces Germains pauvres et prolifiques viennent louer leurs bras, se font colons des riches territoires que les Latins quittent pour habiter les villes ...'¹. Terwijl de intercontinentale emigratie, door de omstandigheden en de afstanden, haast noodzakelijk een definitieve emigratie is, — de uitzonderingen niet te na gesproken —, is het voor de continentale emigratie nagenoeg onmogelijk — tenzij voor de seizoenarbeiders — een onderscheid te maken tussen definitieve en tijdelijke emigratie. Tegen het einde van de door ons behandelde periode schijnt er een zekere wisselwerking te zijn tussen de continentale en de intercontinentale emigratie.

'La facilité des transports, l'esprit migrateur de notre classe ouvrière, l'attrance des parents ou amis et par là peut-être aussi la diminution des risques de l'inconnu, font que beaucoup d'ouvriers agricoles, qui, jusqu'à présent émigraient temporairement en France ou dans les centres industriels, partent pour un temps dans le pays du dollar'². Even willen wij de aandacht vestigen op de Belgische emigratie naar Rusland, die ondermeer door het Sint-Raphaëlsgenootschap aangeprezen werd ondermeer om religieuze redenen — zoals hoger gezegd. Het is in feite een 'tegendraadse' emigratie, die na 1896 wel enig succes kent

¹ R. Blanchard, *La Flandre*, p. 519.

² St. van Outryve d'Ydewalle, *o.c.*, p. 7.

met cijfers die oplopen tot 830 in 1899, om zich dan te stabiliseren rond een gemiddelde van 230 (vreemde emigranten niet inbegrepen).

Dit zijn vanzelfsprekend onbeduidende cijfers in vergelijking tot de emigratie naar Frankrijk. Over de juiste omvang van deze emigratie zullen wij echter nooit nauwkeurig ingelicht zijn, omdat wij slechts beschikken over de emigratiecijfers die berusten op de gegevens van de bevolkingsregisters in België. Franse immigratiecijfers ontbreken totaal, en de cijfers over de in Frankrijk aanwezige Belgen, die wij verder zullen opgeven, hebben alleen betrekking op de Belgische staatsburgers, en niet op de Belgen die de Franse nationaliteit verworven hebben; wat in sommige periodes haast automatisch gebeurde.

Het tekort aan arbeidskrachten in Frankrijk was blijkbaar zo groot dat alleen in tijden van crisis de aanwerving van vreemde arbeiders onder controle werd gesteld. Bovendien is er een voortdurende wisselwerking tussen grensarbeid, tijdelijke en definitieve emigratie.

De gevolgen van de Frans-Duitse oorlog waar wij reeds op gewezen hebben zijn daarvan een sprekende illustratie. Ook willen wij er aan herinneren — het is een tautologie — dat van grensarbeid, zoals van emigratie, alleen sprake kan zijn als er een grens bestaat ...

I. Immigratie en bevolkingscijfer van het Département du Nord.

In de 18e eeuw reeds waren arbeiders en deskundigen uit de streek van Bergen en Charleroi zich rond Anzin en in Frans-Henegouwen gaan vestigen.

In de streek van Menen werden blekers aangeworven om in Frankrijk te werken. Door de zware tolrechten die op de invoer van linnen geheven werden slaagde Frankrijk erin de Doornikse linnenindustrie naar Franse grenssteden en -dorpen over te plaatsen. Nog om de Franse industrie te bevorderen werd de invoer van groen, ruw en gesponnen vlas vrijgesteld van invoerrechten. De overheid in de Oostenrijkse Nederlanden reageerde hierop met uitvoerverbod voor deze producten, een maatregel die de inlandse verwerker van het vlas beschermde, maar de producent benadeelde, en het gevaar inhield dat men in Frankrijk de vlasteelt zou stimuleren, zodat invoer overbodig werd³.

³ E. Sabbe, *De Vlaamsche Vlasnijverheid en Frankrijk in de XVIIIe eeuw*, pp. 2-9.

In 1786 was de streek van Rijsel reeds een bloeiend industrie centrum⁴. De aanhechting door Frankrijk van de Oostenrijkse Nederlanden stelde de Franse markt open voor de Belgische industrie, waardoor ondermeer de streek van Rijsel een ernstige crisis kende. In 1789 telt Roubaix 12.000 inwoners, in 1799 (an VIII) nog 8.302; in 1806, 8.998 en pas in 1822 opnieuw 12.000 om er in 1831 reeds 18.000 te tellen⁵. Sinds 1815 was er opnieuw een grens en dus opnieuw grensarbeid en emigratie. Ch. de Grünne laat de oorsprong van de tijdelijke emigratie opklimmen tot 1820 en schrijft ze toe aan de 'mise en coupe réglée par Napoléon' van de Franse bevolking, en de uitbreiding van de bietenteelt⁶.

Het waren niet alleen militaire redenen die de Belgische arbeiders naar Frankrijk dreven; de opeenvolgende veranderingen van politiek regime veroorzaakten een crisis in de jonge Belgische industrie, die een groot deel van haar afzetmarkten, vooreerst Frankrijk, maar vervolgens de Nederlandse kolonies en, — om andere redenen —, ook de Spaanse kolonies verloren had⁷.

Opnieuw werden er aan Franse zijde langs de grens, grote fabrieken opgericht, die in de loop van de 19e eeuw uitgroeiden tot echte Belgische industriële nederzettingen⁸.

De globale bevolkingsaangroei van het Département du Nord tussen 1804 en 1901 bedraagt meer dan 1 miljoen; in 1804: 829.347 inwoners; in 1901: 1.867.024. Het jaarlijkse gemiddelde van de aangroei ziet er uit als volgt⁹:

1804-1822 : 4.245	1861-1872 : 13.126
1822-1831 : 8.416	1872-1882 : 15.550
1832-1842 : 9.537	1882-1891 : 14.839
1842-1851 : 8.109	1891-1901 : 13.021
1851-1861 : 14.510	

⁴ R. Blanchard, *La Flandre*, p. 395.

⁵ *id.*, p. 400.

⁶ Ch. de Hemricourt de Grünne, *Les ouvriers agricoles belges ...*, p. 129.

⁷ Cf. G. Jacquemyns, *Histoire de la Crise ...*, p. 13 en pp. 127-128.

⁸ F. Lentacker, *Géographie industrielle et frontière franco-belge*, p. 267.

⁹ R. Blanchard, *La densité de population ...*, pp. 14-15.

kend leidde tot anti-Belgische manifestaties vanwege de Fransen. F. Lentacker signaleert dergelijke manifestaties reeds vanaf 1819, maar vooral tijdens de crisisjaren²².

De meeste Belgen waren werkzaam in de textielnijverheid van het noorden, en bij de aanleg van spoorwegen aldaar.

In zijn jaarverslag voor 1861 signaleert de arrondissementscommissaris van Tielt-Roeselare dat een tamelijk groot aantal Belgische arbeiders die naar Frankrijk waren gaan werken, naar hun gemeenten teruggekeerd is ingevolge de economische crisis die zich in het Departement du Nord heeft voorgedaan, en die zich ook in België manifesteert; wat voor gevolg heeft dat in de meeste gemeenten van zijn arrondissement het beroep op de officiële hulpverlening is toegenomen²³.

Op de gevolgen van de Frans-Duitse oorlog hebben wij hoger gewezen. Op de latere manifestaties van xenofobie komen wij nog terug.

II. *Pendelarbeid — Grensarbeid.*

Het aantal arbeiders 'à résidence temporaire' bedraagt volgens de Franse enquête van 1848 in de kantons Tourcoing: 1.203; Armentières: 1.520; Hondschoote: 2.600; Bergues: 445; Quesnoy-sur-Deule: 1.465 en Rijsel: 300²⁴.

In 1849 is er al sprake van 'meer dan duyzend fabriekwerkers' die in Wervik en Komen over de bruggen naar Frankrijk trekken als pendelarbeiders²⁵. Voor Halluin alleen zou hun aantal in 1853, 2.000 bedragen²⁶.

De mobiliteit van de arbeiders is enorm toegenomen dank zij de uitbreiding van het spoorweg- en het buurtspoorwegnet, en dank zij een maatregel, in 1869 door de katholieke regering genomen, die onvoorziene economische, sociale en zelfs politieke gevolgen heeft gehad: het invoeren van weekabonnementen. Deze waren zo voordelig dat

²² F. Lentacker, *Les ouvriers belges ...*, pp. 9-14 en J. De Smet, *De weerslag van de Franse Omwenteling ...*, pp. 37-38.

²³ *Rapport général sur l'état de l'arrondissement de Thielt-Roulers* [en 1861], p. CCXXXXVIII.

²⁴ J. Theys, *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid*, pp. 32-33.

²⁵ *id.*, p. 33, geciteerd uit de *Standaard van Vlaenderen*.

²⁶ *id.*

een weekabonnement voor zes verplaatsingen goedkoper uitviel dan de prijs van 1 gewoon treinkaartje. Ingesteld op 10 februari 1870, worden er hetzelfde jaar 14.223 abonnementen geboekt, in 1880 zijn het er 355.556, in 1889 overschrijdt men voor het eerst het miljoen en in 1900 zijn er 4.515.214²⁷. Deze spectaculaire toename is echter ook te wijten aan de wijziging in de afstanden voor dewelke de weekabonnementen van toepassing zijn: in 1869: 5 mijlen; 1876: 10 mijlen; 1883: 14 mijlen en 1892: 20 mijlen²⁸.

Bij de wet van 9 juli 1875 werden voorschriften uitgevaardigd voor het oprichten van buurtspoorwegen (op dat ogenblik paardetrans). Tien jaar later, op 6 juli 1885 werd de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen opgericht met de bedoeling 'te midden de vreselijke crisis welke op dit ogenblik op den landbouw drukt, even als op den handel, kortom op al de bronnen van nationale welvaart en rijkdom' een verzachting te brengen²⁹. In die tijd werden in West-Vlaanderen slechts vier lijnen uitgebaat: Oostende-Nieuwpoort-Veurne; Tielt-Aalter; Oostende-Blankenberge en Veurne-Ieper³⁰; 6 andere waren in voorbereiding. In 1914 zijn er 24 lijnen in uitbating en 2 in voorbereiding³¹.

Volgens de Belgische volkstelling van 1910, werken dit jaar in België 538.710 personen op verplaatsing, waarvan 46.714 of 8,67 % in het buitenland. Voor West-Vlaanderen bedraagt dit aantal 21.802, waaronder 17 zeelui³².

De verhoogde mobiliteit doet de Westvlaamse arbeiders in alle richtingen pendelen: in het noorden van de provincie, van Gits tot Beernem, vertrekken dagloners met tram en trein naar de kust, o.m. voor het aanleggen van de haven te Zeebrugge, in het oosten richten zij zich naar de werken aan het kanaal van Terneuzen, en de fabrieken van Eeklo, Moerbeke en Waarschoot. In het zuiden en zelfs vanaf Torhout-Roeselare vertrekken elke dag arbeiders naar het Noordfranse industriebekken³³. Dit zijn de grensarbeiders wier statuut pas in het

²⁷ E. Vandervelde, *L'Exode rural* ..., p. 143.

²⁸ H. Demain, *Les migrations ouvrières à travers la Belgique*, p. 167.

²⁹ *Mémorial administratif* 1875, t. 2, pp. 816-839 en 1885 *Partie générale*, pp. 1114-1117.

³⁰ *Rapport sur l'état de l'administration* ... 1888, pp. 234-247.

³¹ *id.*, 1914, pp. 368-374.

³² *Annuaire statistique de la Belgique* ..., 45(1914), p. XLVI en pp. 46-50.

³³ R. Blanchard, *La Flandre* ..., pp. 510-511.

Frans-Belgisch akkoord van 9 mei 1935 nauwkeurig omschreven werd : 'Les sujets belges et français, qui pendant qu'ils gardent leur domicile permanent dans la région frontalière d'un des deux pays, où, en principe, ils retournent chaque jour, vont travailler dans une installation industrielle commerciale ou agricole, fixée dans la région frontalière de l'autre pays'³⁴. Wij wezen er hoger reeds op dat het niet mogelijk is de juiste omvang van de grensarbeid te achterhalen vóór 1890, omdat er 'een quasi volledige vrijheid voor het verkeer van de arbeidskrachten' bestond³⁵.

Andere factoren hebben eveneens een invloed op de emigratie. Sinds 1874 is in Frankrijk een wet in voege die bepaalt dat elke vreemdeling geboren in Frankrijk van vreemde ouders, die zelf in Frankrijk geboren zijn, automatisch de Franse nationaliteit verwerft, tenzij hij daaraan uitdrukkelijk verzaakt in het jaar volgende op zijn meerderjarigheid of bij zijn oproeping als dienstplichtige ; mits hij dan het bewijs voorlegt dat hij in zijn vaderland aan de militieverplichtingen heeft voldaan³⁶.

Tijdens de crisis, in 1886, worden niet minder dan 5 verschillende wetsvoorstellen in de Franse Kamers neergelegd die de werkverschaffing aan vreemdelingen willen bemoeilijken. Maatregelen in die zin worden door verschillende *conseils généraux* en arbeidsorganisaties getroffen³⁷.

Op 2 oktober 1888 wordt een decreet uitgevaardigd waarbij elke vreemdeling die meer dan veertien dagen in een gemeente verblijft daarvan aangifte moet doen op de *mairie*.

Dit decreet wordt hernomen door de wet van 8 augustus 1893, waarbij elke vreemde arbeider die in Frankrijk niet gedomicilieerd is, verplicht wordt zich binnen de acht dagen volgend op zijn aankomst te laten inschrijven op de *mairie* van de gemeente waar hij werkt. In de brief waarin hij dit aan de gemeentebesturen van West-Vlaanderen meedeelt, betreurt de gouverneur dat de Belgische steenbakkers en landwerkers deze wet niet eerbiedigen³⁸.

³⁴ Geciteerd in Jan Desmet, *Les frontaliers belges en France*, p. 6.

³⁵ J. Theys, *Een analyse*, p. 33.

³⁶ L. Maskens, *o.c.*, pp. 18-19. Deze wet werd nog uitgebreid bij wet van 10 augustus 1927, cf. Y. Van Acker, *Vlaamsche Boerenkolonies ...*, p. 21.

³⁷ L. Maskens, *o.c.*, pp. 13-16. Een gelijkaardig verschijnsel doet zich voor in het begin van de dertiger jaren, cf. H. Geeraert, *De West-Vlaamse arbeidskracht in Frankrijk*, p. 33.

³⁸ Bestuursmemoriaal ... 1899, *Algemeen gedeelte*, p. 233.

In 1900 zal hij nog tweemaal op deze wet terugkeren, op 11 juni om mee te delen dat rondreizende arbeiders als vannelappers en leurders zich moeten laten inschrijven in de eerste gemeente waar zij aankomen, en deze inschrijving in de andere gemeenten moeten laten viseren; op 8 september om er aan te herinneren dat het wenselijk is voor de arbeiders een getuigschrift van hun inschrijving te bezitten om moeilijkheden met de Franse overheid te vermijden³⁹.

Op 2 juni 1889 wordt een wet afgekondigd die stipuleert dat een vreemdeling bij decreet kan gemachtigd worden zich in Frankrijk te vestigen. Na vijf jaar verliest hij echter zijn burgerrechten indien hij de naturalisatie niet aanvraagt, of indien zij hem geweigerd wordt⁴⁰.

Zoals vaak tijdens een crisis, ontstaat rond 1890 in Frankrijk een vijandige stemming tegenover de vreemdelingen. De veroordeling, de degradatie en de deportatie van de Joodse kapitein Dreyfus, in december 1894, is er één uiting van; de strengere reglementering op de gastarbeiders, een andere.

Niet alle Fransen gaan akkoord met deze maatregelen. De Kamer van Koophandel van Tourcoing, bijvoorbeeld, protesteert, omdat in haar ressort 90 % van de arbeiders uit het bouwvak, 80 % uit de houtbewerking, 80 % van de schilders- en glazeniersgasten, 90 % van de arduinbewerkers en 50 % van de witte steenkappers, 23 % van de schaliedekkers en loodgieters, 80 % van de slotenmakers, 80 % van de stukadoors en 100 % van de steenbakkers en grondwerkers vreemden zijn ...⁴¹.

De houding tegenover de vreemdelingen verschilt van streek tot streek. In augustus-september 1892 breken in de mijnstreek van de Pas-de-Calais incidenten uit. Belgische mijnwerkers, allen afkomstig uit Henegouwen, worden door hun Franse collega's het werk ontzegd en verplicht naar België terug te keren⁴².

Al deze gebeurtenissen en maatregelen hebben voor gevolg dat vele Belgische arbeiders zich opnieuw in België gaan vestigen (waar nog geen algemene dienstplicht bestond) en zich dagelijks of wekelijks

³⁹ *id.*, 1900, *Algemeen gedeelte*, pp. 204 en 340.

⁴⁰ J. Theys, *o.c.*, pp. 33-34.

⁴¹ Ch. de Grünne, *Les ouvriers agricoles ...*, pp. 152-153.

⁴² ABZ n° 2312. Dit is nagenoeg de enige inlichting die wij aantreffen in het Archief van Buitenlandse Zaken over de Belgische emigratie naar Frankrijk vóór 1914.

naar Frankrijk begeven. Het zijn de grensarbeiders. 'Ainsi s'explique la croissance de ces bourgades frontières, pourtant à peu près dépourvues d'industrie : Mouscron passant de 11.042 habitants en 1880, à 18.909 en 1900 ; Menin de 11.749 à 18.611'⁴³. Op basis van de aanduidingen van R. Blanchard⁴⁴ kan men zeggen dat circa 1900 de dagpendelaars ongeveer 1/4 à 1/2 van het globaal aantal grensarbeiders vertegenwoordigen.

August De Winne telt in 1903 ongeveer 150 dagpendelaars te Kortrijk, en 'meer dan zeshonderd' uit de streken van Ronse, Oudenaarde, Avelgem, Bossuit, Spiere, St.-Denijs en Dottignies. Terwijl uit de streek van Moeskroen en andere grensplaatsen duizenden werklieden zich te voet naar Roubaix en Tourcoing begeven. Voor Avelgem, St.-Denijs, Bossuit, Dottignies, Spiere, Kortrijk, Aalbeke, Marke en Lauwe geeft R. Blanchard, in 1906, 450 à 500 dagpendelaars. Voor Menen 200 die dagelijks via het station van Herseaux naar Frankrijk trekken⁴⁵. De pendelaars uit Kortrijk vertrekken met de trein van 4.02 uur en keren 's avonds terug om 9.15 uur. Een arbeider uit Melden vertrekt te 3.36 uur.

Allen stappen uit te Herseaux en gaan dan te voet tot Roubaix. De Winne doet er vijf kwartier over. Bij de terugkeer 's avonds moeten zij in het station te Herseaux drie kwartier wachten op de eerstvolgende trein. De arbeidsduur loopt van 6.30 u. 's morgens tot 7 u. 's avonds. De lonen bedragen 3,50 à 4 fr. Het gemiddelde weekloon, — onkosten afgetrokken — beloopt 18 tot 20 fr. De weekpendelaars betalen per week ongeveer 85 centiem voor logies en eten : '5 centiemen voor de morgenkoffie, 60 centiemen voor het noenmaal, 10 centiemen voor het avondmaal en 10 centiemen voor het slapen ... Ik had den moed niet te vragen hoe de kotten waren, waar men voor 10 centiemen per week slapen kan !' aldus De Winne.

Uit de enquête in 1898 door de Provincie West-Vlaanderen gehouden — waarover verder —, vernemen wij dat er te Kortrijk 400 weekpendelaars zijn en te Dottignies 600. R. Blanchard signaleert in 1906 in

⁴³ R. Blanchard, *La Flandre*, p. 398. Zie ook de uiteenzettingen van de h. Pardoën, burgemeester van Menen, in de zittingen van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen vanaf 1899 tot 1913.

⁴⁴ *La Flandre*, p. 399.

⁴⁵ X. De Winne, *Door Arm Vlaanderen*, pp. 160-167, en R. Blanchard, *La Flandre*, p. 399.

het station van Herseaux 950 weekpendelaars komende van Oude-naarde, Harelbeke en Deinze. Te Menen telt hij er een vijftigtal. J. Theys⁴⁶ geeft een overzicht van de evolutie van de grensarbeid in West-Vlaanderen dat wij in de volgende tabel willen samenvatten :

Arrondissement	1896	1910	1930	1947	1967
Kortrijk	17.556	14.219	29.341	22.314	7.740
Ieper	6.476	6.672	13.322	13.303	7.008
Roeselare	6.053	525	2.011	1.521	619
Tielt	1.609	16	473	49	3
Brugge	—	138	330	—	—
Diksmuide	—	8	452	35	5
Oostende	—	154	337	—	—
Veurne	—	25	485	527	228

Een speciaal aspect van de Belgische emigratie naar Frankrijk vormt de emigratie van landbouwers, zij situeert zich echter vooral na de Eerste Wereldoorlog. De rangen van de Franse boerenzonen waren sterk uitgedund. E. Ronse schat hun verliezen op 1.400.000. Merkwaardigerwijze manifesteert zich bij de Franse boerenbevolking een sterke tendens tot emigratie o.m. naar Canada, zodanig zelfs dat de Franse overheid remmend moet optreden. Om de leemten aan te vullen en de Franse landbouw in evenwicht te houden stimuleert deze overheid de immigratie vooral van Belgische landbouwers die een goede reputatie genoten. Zij gaan zich nagenoeg allen vestigen ten noorden van een lijn gaande van de Mont-Saint-Michel tot Belfort. In 1921 schat men het aantal Belgische boeren in Normandië op 2.000, in het Departement du Nord op 2.500⁴⁷. Y. Van Acker geeft — zonder bronvermelding — de volgende statistiek van de boeren-emigratie naar Frankrijk⁴⁸.

⁴⁶ o.c., Appendix II, pp. 213-229.

⁴⁷ E. Ronse, *Les formes nouvelles* ..., pp. 143-144.

⁴⁸ Y. Van Acker, *Vlaamsche Boerenkolonies* ..., p. 20.

TABEL 21: *Vlaamse boeren in Frankrijk, 1900-1939.*

1900	899	1923	2.616
1901	587	1924	2.505
1902	691	1925	2.981
1903	644	1926	3.721
1904	800	1927	2.760
1905	743	1928	3.602
1906	864	1929	1.613
1907	912	1930	1.069
1908	673	1931	795
1909	1.214	1932	729
1910	1.386	1933	471
1911	1.105	1934	478
1912	1.263	1935	309
1913	1.629	1936	255
1919	4.994	1937	346
1920	4.562	1938	568
1921	3.007	1939	356
1922	3.454		

III. *Seizoenarbeid.*

I. INLEIDING.

'Seizoenarbeider' betekent 'de werker, die een verbintenis aangaat om het werk te verrichten dat enkel in een bepaalde periode van het jaar kan uitgevoerd worden. Hij verlaat tijdelijk zijn woonplaats en gaat zich bij de plaats van zijn werk vestigen, alwaar hij gedurende het gehele seizoen verblijft'⁴⁹. Dit werk wordt meestal per prestatie betaald. De Westvlaamse seizoenarbeiders trekken vooral naar Frankrijk. Toch vormen enkele kleinere groepen hierop een uitzondering. Wij kunnen vermoeden dat losse seizoenarbeiders zich naar de meest uiteenlopende streken van Europa begaven, aangezien de Gouverneur van de Provincie West-Vlaanderen bij brief van 26 november 1843 de aandacht

⁴⁹ *De Westvlaamse seizoenarbeiders*, p. 14.

van de gemeentebesturen vestigt op een waarschuwing van het Ministerie van Buitenlandse Zaken 'dat een groot aantal Belgische werklieden zig telken jaere in de verschillende Staeten van Italien begeven om er werk te zoeken en dat hunne middelen niet toereykende zynde om in hunne reys- en verblyfkosten te voorzien' zij de Belgische consuls komen om financiële bijstand vragen⁵⁰. Volgens een mondelinge mededeling begaven onze steenbakkers zich ook naar Spanje en Portugal.

Op 25 maart 1846 spoort de Gouverneur de gemeentebesturen aan tweemaal een mededeling van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan de bevolking bekend te maken, mededeling waarin de pannen- en steenbakkers er worden op attent gemaakt, dat ingevolge een misdaad in 1845 door een Luikse pannenbakker gepleegd, en andere gelijkaardige gevallen, de Pruisische regering besloten heeft dat de Belgische pannen- en steenbakkers voortaan leerjongens en handlangers onder de 18 jaar alleen nog zullen mogen meebrengen, indien deze vergezeld zijn van hun ouders⁵¹.

Het feit dat dit bericht tweemaal moet bekend gemaakt worden in de Westvlaamse gemeenten laat toe te veronderstellen dat een aantal Westvlaamse pannen- en steenbakkers in Pruisen ging werken. Zelfs heeft men circa 1910 pogingen ondernomen om in West-Vlaanderen seizoenarbeiders aan te werven voor tijdelijke emigratie naar de Verenigde Staten, naar het voorbeeld van het honderdtal Oostvlamingen uit de streek van Geraardsbergen en Sint-Niklaas die jaarlijks in de omtrek van Chicago in de sigarenfabrieken gingen werken⁵², ofschoon dit door de Amerikaanse wet van 1895 verboden was.

In 1906 vernemen wij dat in West-Vlaanderen 'Le nombre des ouvriers se rendant en Allemagne est très restreint. Un certain nombre de femmes se rendent dans le Grand-Duché de Luxembourg; mais la modicité des salaires ne favorise pas le mouvement d'émigration par notre frontière d'est'⁵³.

In 1913 maakt E. Ronse nog gewag van dit honderdtal jonge meisjes

⁵⁰ *Mémorial administratif* 1843, t. II, pp. 604-605.

⁵¹ *id.* 1846, t. I, pp. 280-283. De aanwezigheid van een honderdtal Vlaamse steenbakkers in de streek van Essen en Keulen wordt in 1911 nog bevestigd door F. Daumont, *o.c.*, vol. II, p. 285.

⁵² E. Ronse, *L'émigration*, p. 23.

⁵³ *Rapport sur l'état de l'administration ...* 1906, p. 140.

uit het arrondissement Diksmuide (Houthulst, Klerken, Zarren) en Poelkapelle die gaan werken in de moestuinen rond Beaufort te N.-O. van Echternach⁵⁴.

Enkele losse arbeiders schijnen ook naar Nederland te gaan werken tijdens het seizoen, in de streek van Haarlem, waar vooral Oostvlaamse seizoenarbeiders te werk gesteld zijn⁵⁵.

Anderzijds bestaat er een belangrijke interne migratie van seizoenarbeiders in West-Vlaanderen zelf. Vooreerst naar de streek van Poperinge om er de hoppepluk te doen.

R. Blanchard telt, in 1905, 30 hopplukkers uit Vladslu, 50 uit Beselare, een honderdtal uit Koekelare en Moorslede, 50 uit Hoogdele, honderden uit Roeselare, Tielt, Aartrijke, Gistel, Wingene, Aalter en Eeklo (50 in 1903). Uit Houthulst alleen 3 à 400.

'... La commune de Poperinge en héberge ainsi 3 ou 4.000 ; Watou un millier environ ; Bouschepe en avait 2.000 en 1902, 40 à 50 par ferme. Pendant trois semaines ou un mois que dure la cueillette, le pays vit dans la terreur ; les batailles sont fréquentes entre houblonniers qui vivent pêle-mêle dans les granges, on quadruple pendant leur présence les brigades de gendarmerie'⁵⁶.

Het merkwaardige is dat de plaatselijke gemeenten zelf slechts 10 à 20 arbeiders leveren, omdat de streek van Poperinge behoort tot die gebieden vanwaar veel arbeiders in Frankrijk het seizoen gaan doen. Hetzelfde geldt voor de streek van Cambrai, waar Vlamingen het seizoen doen, terwijl een deel van de autochtone bevolking, de zogenaamde 'Cambrelots' meer naar het Zuiden als seizoenarbeider gaan werken⁵⁷.

In de polderstreek wordt tijdens het seizoen enerzijds een tijdelijke emigratie vastgesteld, hoofdzakelijk van meisjes en vrouwen, naar de kust in België en Noord-Frankrijk om er te 'dienen'⁵⁸ ; anderzijds een tijdelijke immigratie van inwoners uit het Houtland, om landbouwwerk te doen⁵⁹.

In 1911 signaleert F. Daumont dat de steenkoolmijnen van het Cen-

⁵⁴ *L'Emigration saisonnière*, p. 60 en 114.

⁵⁵ F. Daumont, *o.c.*, vol. II, p. 284 ; E. Ronse, *o.c.*, p. 32.

⁵⁶ R. Blanchard, *La Flandre*, p. 612.

⁵⁷ R. Blanchard, *La densité de population ...*, p. 52.

⁵⁸ J. Frost-Brüssel, *Belgische Wanderarbeiter*, p. 80.

⁵⁹ R. Blanchard, *La Flandre*, p. 512.

trum arbeiders recruteren in de streek van Diksmuide⁶⁰. Het werk in de steenkoolmijnen werd echter hoofdzakelijk in de winter gedaan door 'Franschmans' na de 'campagne' in Frankrijk. Daar het hier ongeschoolde arbeiders betreft werd hen het nachtwerk toevertrouwd en over het algemeen de meest zware en onaangename taken⁶¹.

Andere 'Franschmans' gaan tijdens de wintermaanden werken in de asten van Noord-Frankrijk. 'Tous les hivers, depuis une cinquantaine d'années, on les voit se diriger vers la Plaine, vers les tourailles du Calaisis et de Dunkerque ; à Loon il en arrive 70, et 80 se sont établis définitivement. La commune de Beveren-lès-Roulers, qui fournit spécialement les chefs de fabrication, envoie ainsi 300 hommes chaque hivers dans les séchoirs de l'Ouest'⁶².

2. SEIZOENARBEIDERS IN FRANKRIJK.

De belangrijkste groep van seizoenarbeiders vormen de Vlaamse landbouwarbeiders, grondwerkers en steenbakkers, die vanaf de lente naar Frankrijk trekken. Dit zijn de zogenaamde 'Franschmans of Franschmannen', sinds de roman van Edward Vermeulen of Warden Oom in 1911, enigszins ten onrechte, beter bekend als 'Trimards'. In Frankrijk spreekt men van 'Flamands', 'Belges', 'aoûterons' en andere minder vleierende benamingen die wij later zullen vermelden.

De bronnen die ons degelijk over deze groep inlichten dateren allemaal van na 1896. Voor de vroegere periode beschikken wij slechts over sporadische inlichtingen.

De oudste officiële sporen die wij konden achterhalen, hebben betrekking op het afleveren van paspoorten aan de seizoenarbeiders.

Op 7 mei 1842 zendt de Gouverneur van West-Vlaanderen aan de gemeentebesturen een circulaire waarin wordt meegedeeld:

'De Heer administrateur der openbaere veyligheyd brengt my ter kennis dat hy onderrigt is geworden dat een groot aantal Belgische werklieden zig naer Frankryk begeven om er werk te zoeken in de fabrieken. Vele van die werklieden zyn onvoorzien van regelmaetige papieren, en de politie in Frankryk is dikwyls verpligt dezelve naer

⁶⁰ o.c., vol. II, p. 286.

⁶¹ id., p. 290.

⁶² R. Blanchard, *La Flandre*, p. 513.

België terug te zenden om zig van goede papieren te voorzien ...⁶³. In een circulaire van 20 juli 1851 is de verwijzing naar de seizoenarbeiders duidelijker. Er wordt meegedeeld dat 'den officiercommandant der gendarmerie tot Ryssel, aen onzen Consul binnen gezegde stad bekend heeft gemaekt, dat hy expresse bevelen ontvangen had om uit franschen bodem al hoegenaemde Belgen te doen verjagen, die niet voorzien van een regelmatig paspoort zouden zyn [...] geene uitzondering word er gemaekt zelfs voor de landslieden die in den oogst gaan werken en die nogtans in menigte zullen trachten Vrankryk binnen te treden ...'⁶⁴. Wij hadden gehoopt via het cijfer van de afgeleverde paspoorten enige aanduiding te bekomen omtrent deze emigratie. De resultaten zijn zonder betekenis⁶⁵.

Vermoedelijk hebben de grens- en seizoenarbeiders zich nooit om paspoorten bekommerd. Uit een circulaire van de gouverneur van 18 april 1853 blijkt dat het arbeidsboekje volstaat om over de grens te komen, maar dat zelfs dit voorschrift niet nageleefd wordt; terwijl een gelijkwaardig schrijven van 22 januari 1855 uitdrukkelijk vermeldt dat de reizigers die zich naar Frankrijk begeven moeten in het bezit zijn van paspoorten, maar dat 'Les ouvriers continueront comme par le passé, à être admis moyennant leur livret d'ouvrier, en due forme'⁶⁶.

In mei 1871, ingevolge de Frans-Duitse oorlog en de twee communes van Parijs, worden de paspoorten voor de arbeiders weer ingevoerd, deze worden slechts toegekend aan arbeiders die kunnen bewijzen dat zij in Frankrijk aangeworven zijn. Op 20 mei is er in een rondschriven van het hoofd van de staatsveiligheid sprake van 'un grand nombre d'ouvriers' die zich, zoals elk jaar, naar Frankrijk zullen begeven⁶⁷. Alle auteurs zijn het erover eens dat het vooral na de oorlog van 1870-71 is dat het aantal 'Franschmans' sterk toegenomen is. Dit is

⁶³ *Mémorial administratif*, 1842, t. I, pp. 354-355. F. Lentacker, *Les ouvriers belges ...*, p. 9 vermeldt dat de 1.425 arbeiders die in 1848 werken in de suikerfabrieken rond Roubaix en Tourcoing allen belgen zijn.

⁶⁴ *Mémorial administratif*, 1851, t. II, pp. 68-69.

⁶⁵ Voor Frankrijk worden door de Provincie in 1838: 193 paspoorten afgeleverd op een totaal van 264; 1839: 132 op 296; 1840: 286 op 358; 1842: 300 op 360; 1843: 252 op 310; 1845: 243 op 346; 1846: 233 op 327; 1847: 246 op 300; 1848: 183 op 365; 1849: 252 op 312; 1850: 244 op 362; 1851: 222 op 340; 1852: 351 op 492; 1853: 271 op 397; 1854: 235 op 353; 1855: 364 op 503; 1856: 309 op 469; 1857: 315 op 349; 1858: 376 op 403; 1859: 191 op 233; 1860: 133 op 156, daarna niet meer vermeld in de Verslagen over de toestand en het bestuur van de Provincie.

⁶⁶ *Mémorial administratif*, 1853, t. I, p. 478 en 1855, t. I, p. 88.

⁶⁷ *Mémorial administratif*, 1871, t. I, pp. 628 en 644.

te wijten aan de 'vides creusés par la campagne franco-allemande'⁶⁸ aan de voortdurende verstedelijking van de Franse plattelandsbevolking, aan de aangroei van de Vlaamse plattelandsbevolking⁶⁹, aan de toename van de bietenteelt — die zich in concentrische kringen steeds verder van het Noordfranse kolenbekken verwijderd, ingevolge het dalen van de prijs van de steenkool —⁷⁰, en aan de crisis in de landbouw en de nijverheid, waardoor ondermeer een aantal eeuwenoude culturen, — zoals de teelt van bonen en vlas — plaats moeten inruimen voor industriële planten.

Het is vooral tussen 1880 en 1900 dat de bietenteelt in Noord-Frankrijk een echte landbouwrevolutie veroorzaakt. Rond 1900 doet zich een overproductie voor, waardoor de biet dan weer een gedeelte van zijn plaats moet inruimen voor vlas maar vooral voor cichorei⁷¹.

De suikerbiet, (zoals de biet in het algemeen), en de cichorei, was tot het begin van de 19e eeuw een moestuinplant⁷². In 1747 ontdekte Marggraf saccharose in de suikerbietwortel. Tijdens het Franse keizerrijk werd de teelt van bieten en cichorei gestimuleerd als ersatzproduct voor de rietsuiker en de koffie. Nochtans dient opgemerkt dat J.B. Holvoet, 'conseiller de préfecture au préfet du département de la Lys', in zijn rapport van 19 Floréal an XI (9 mei 1803) zowel de biet als de cichorei nog als moestuinplanten vermeldt en er geen gewag van maakt onder de industriële planten⁷³. Pas in 1833 meldt de gouverneur van de provincie West-Vlaanderen dat 'une nouvelle branche d'agriculture vient d'être introduite sur plusieurs points de la province, c'est la culture en grand de la cichorée pour la fabrication du café de santé'⁷⁴. Volgens de *Encyclopédie universelle* van B. Dupiney de Vorepierre⁷⁵ ontstond een crisis in de teelt van de biet toen de rietsuiker in

⁶⁸ E. Ronse, *Emigration*, p. 35.

⁶⁹ J. Frost-Brüssel, *Belgische Wanderarbeiter*, pp. 78-79. E. Ronse, *o.c.*, pp. 43-44.

⁷⁰ Ch. de Grünne, *o.c.*, pp. 129-130 en 148.

⁷¹ R. Blanchard, *La Flandre*, pp. 298-300.

⁷² Cf. P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, t. II, pp. 164-165. In zijn *Mémoire contenant le précis de l'histoire naturelle des Pays-Bas maritime*, voorgelezen in de zitting van 13 december 1775 van de Keizerlijke en Koninklijke Academie van Brussel, vermeldt l'abbé Mann geen van beide planten, ook niet voor Noord-Frankrijk. Cf. *Mémoires de l'Académie i. et r. ... de Bruxelles*, 4(1783), pp. 121-159.

⁷³ J. Mertens & W. Vanderpijpen, *Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18e - begin 19e eeuw*, in *Handelingen van het Genootschap 'Société d'Emulation' te Brugge*, 107(1970), p. 298.

⁷⁴ *Rapport sur l'état de l'administration ...* [1833], p. 33.

⁷⁵ Paris 1867, pp. 318-319.

1815 vanuit de kolonies weer ingevoerd werd en opnieuw de markt veroverde in Frankrijk, zodat er de boeren niets anders overbleef dan de bieten als voedsel te geven aan de dieren. Spoedig kwamen zij tot de ontdekking dat het een uitstekend voedsel was. Aldus nam de cultuur van de voederbiet weer toe. Ook de bietensuiker kwam na een paar jaar weer in een gunstige economische positie⁷⁶. Gedurende een tiental jaren kan men in de annalen van het Frans en het Belgisch parlement de strijd volgen die de invoerders van rietsuiker en de producenten van bietsuiker elkaar leverden. Spijts hevige oppositie, wonnen deze laatsten het pleit.

Ingevolge een plaag in de wijngaarden ging men ook alcohol uit suikerbieten destilleren. De biet is een tweejarige plant die leemgrond vraagt. Het verwerken van de bieten impliceert de aanvoer van steenkool. Daarom was het Noorden van Frankrijk de uitgelezen streek voor deze cultuur. In 1881/82 werden 190.300 ha bieten geteeld en verwerkt door 486 fabrieken, in 1891/92 zijn het 222.900 ha en 368 fabrieken en in 1896/97, 246.204 ha en 358 fabrieken⁷⁷. De spreiding van de bietenteelt kan men aflezen uit het aantal suikerfabrieken en bietenraffinaderijen zoals zij werkzaam zijn in 1898⁷⁸.

Departement	Fabrieken	Raffinaderijen
Nord	88	19
Aisne	77	29
Somme	53	25
Pas-de-Calais	44	1
Oise	30	9
Seine-et-Marne	13	24
Seine-et-Oise	10	1
Ardennes	7	2
Marne	6	0
Loiret	1	3
Diversen	23	2

⁷⁶ *De Westvlaamse seizoenarbeiders*, p. 19.

⁷⁷ Ch. de Grünne, *Les ouvriers agricoles ...*, p. 148.

⁷⁸ *ibidem*.

In 1898 schat Ch. de Grünne het aantal arbeiders op 80.000 waarvan 45.000 Belgen. Hij voegt er aan toe 'Au Sud de la Loire ces travaux ont été exécutés par des Français venant du Nord, avec quelques Belges'⁷⁹.

3. AARD EN ORGANISATIE VAN HET WERK.

In alle streken van Frankrijk zijn het de Belgen die het zwaarste werk doen. In sommige streken, zoals la Beauce, staat de autochtone bevolking in voor het transport van de bieten, terwijl de Belgen belast zijn met het wieden, het scheiden van de planten, het rooien en laden⁸⁰.

De meeste landbouwarbeiders vertrekken in de eerste helft van mei om de bietenvelden aan te leggen, daarna gaan zij in de streek van Parijs de oogst pikken, gevolgd van deze in Beauce en Brie, dan gaan zij naar het Noorden om de oogst te pikken in Picardië, de Somme, de Aisne, en de Pas-de-Calais. Een aantal onder hen keren vervolgens naar hun woonplaats terug, andere zoeken werk op de hoeven ter plaatse. In oktober komen de meesten de bieten rooien en verwerken in de fabrieken. In de eerste helft van december zijn allen terug in hun woonplaats. Een aantal gaan, in afwachting van de volgende campagne, in het Waalse kolenbekken werken, of in de asten van Vlaanderen en Noord-Frankrijk of in de luciferfabrieken van Oost-Vlaanderen, de meesten blijven echter zonder vaste betrekking thuis⁸¹.

Deze seizoenarbeiders zwermen over het algemeen uit in groepen of 'bricoles'. Meestal worden zij rechtstreeks door de Franse boeren via een groepsleider aangeworven. Deze groepsleider is een seizoenarbeider met ervaring en gezag die als bemiddelaar optreedt, instaat voor de goede orde, de lonen ontvangt en uitbetaalt maar geen noemenswaardige financiële of materiële voorrechten geniet. Een andere manier van aanwerving vormen de arbeidsmarkten die begin juli aan de Gare du Nord en in de streek van Parijs (Meaux, Senlis, Pontoise en Voves) gehouden worden, en waar groepen, maar vooral individuen, zich aanbieden in de hoop door Franse boeren aangeworven te wor-

⁷⁹ *id.*, p. 132.

⁸⁰ *ibid.*

⁸¹ E. Vandervelde, *L'Exode rural*, pp. 165-166.

den⁸². 'Van bij het kriecken van den dag wordt er daar, rondom het noorderstation, eene ware werkbeurs van Vlaamse oogsters gehouden. Zij stellen zich daar voor in talrijke en luidruchtige menigten, gerangschikt langs de voetpaden van den Boulevard, en daar komen de boeren uit den omtrek van Parijs om manschappen aan te werven. Na gesprekken en onderhandelingen worden de overeenkomsten gesloten en men ziet dan de landbouwers hunne arbeiders in alle slag van rijtuigen opnemen en in vollen paardendraf naar hunne verwijderde hofsteden vertrekken. [...] Door het eerste licht der zon beschenen, lijken de straten wel veranderd in eene soort van mensenmarkt, waar de kracht en de vaardigheid der zich aanbiedende mensenarmen besproken en geschat worden'. Aldus een ooggetuige⁸³. Mede door de actie van de Belgische organisaties voor seizoenarbeiders schijnt deze vorm van aanwerving tegen het einde van de vorige eeuw sterk verminderd te zijn en geleidelijk zelfs helemaal verdwenen⁸⁴. In de noordelijke departementen, waar de landbouwuittelingen kleiner zijn, worden de arbeiders aangeworven door een 'piqueur' of 'koppelbaas' die met verschillende boeren contracten afsluit voor het uit te voeren werk en in functie hiervan tot 70 seizoenarbeiders — ook vrouwen — aanwerft, (dat noemt men een *gang*). Hij boekt een winstmarge op hun prestaties⁸⁵.

Deze koppelbaas staat in voor het logies en de voedselvoorziening van zijn personeel, wat het aantal geschillen nog verhoogt. Emiel Vandervelde citeert het antwoord van de gouverneur van West-Vlaanderen, op één van de vragen gesteld in de landbouwenquête van 1886. Het betreft deze 'piqueurs'. 'Il est reconnu que les chefs de *gangs* sont d'ordinaire tout ce qu'il y a de plus vil et de plus perversi dans la basse classe ; afin de grossir leur gain personnel, ils exploitent les enfants, les jeunes femmes et tous les malheureux, qui, n'ayant pas de travail, doivent chercher leur pain n'importe comment. Les *gangs* logent tous pêle-mêle sur place, là où ils trouvent gîte ; sinon, ils se répandent aux environs ; parfois ils rentrent chez eux et soir et matin, font plusieurs lieues avant ou après le travail ; ils sont ainsi dans un état d'ex-

⁸² E. Ronse, *L'émigration*, p. 131.

⁸³ L. Janssens de Bisthoven, *Openingsrede* ..., p. 8.

⁸⁴ E. Ronse, *La situation actuelle* ..., p. 135.

⁸⁵ G. Eylenbosch, *Onze Belgen*, p. 17.

ténuation presque permanent, sous la conduite d'une brute, qui, très souvent, les maltraite pour augmenter la somme de travail à produire⁸⁶.

Een andere categorie eerder onguere elementen onder de seizoenarbeiders zijn de *Trimards*, die sommigen ten onrechte vereenzelvigen met de 'Franschmans'. Het woord *trimard* heeft aan zijn oorspronkelijke pejoratieve betekenis ingeboet, en aldus bekendheid verworven sinds Edward Vermeulen het gebruikte als titel voor de roman, die hij in 1911 als feuilleton publiceerde in *Ons Volk Ontwaakt*. De eigenlijke *trimards* zijn zwervers, — E. Ronse schat hun aantal op 500 —, het zijn seizoenarbeiders die in Frankrijk achterblijven, vaak in gezelschap van een onwettige vrouw, en gedurende vele jaren niet naar hun officiële woonplaats in België terugkeren. 'Les trimards sont les épaves de l'émigration; mais ils ne forment heureusement qu'une triste exception dans le grand nombre de nos braves ouvriers cherchant dans l'émigration leur subsistance et l'aisance pour leurs familles'.⁸⁷

De laatste groep 'Franschmans' wordt gevormd door de reeds eerder vernoemde steenbakkers, de grondwerkers en een kleine groep houthakkers. De grondwerkers begeven zich hoofdzakelijk naar Parijs. In het najaar helpen zij bij de bietenoogst en in de suikerbietfabrieken. De houthakkers vertrekken meestal begin november met gans hun familie en gaan van de ene bosrijke streek naar de andere. Zij keren terug einde augustus⁸⁸.

De steenbakkers vormen een veel talrijker groep. Zij zijn de seizoenarbeiders die het vroegst op het jaar vertrekken: vanaf februari gaan zij de kleigrond bewerken die zij vanaf april zullen uitgraven. Dan splitsen zij zich in twee groepen: de 'vormers' en de 'branders'. De Oostvlaamse vormers zijn enigszins gemechaniseerd en werken 'à la presse' in groepen van 4 man. De Westvlaamse vormers werken in groepen van 7 man 'à la table' volgens een ouder procédé dat alleen beroep doet op de menselijke energie.

⁸⁶ *L'Exode rural*, p. 166. Op te merken valt dat O. Martens in zijn *Analyse van de trek van de Westvlaamse seizoenarbeiders*, in *De Westvlaamse seizoenarbeiders*, p. 30, in 1956 nog het bestaan signaleert van 6 'benden' van ± 15 mannen of/en vrouwen elk, die in het Noord-Westen van de Provincie de oogst doen zo van de bieten, het graan, de aardappelen als het vlas, en 7 'ploegen' van 25 à 80 man die de erwtenoogst doen. Zie ook J. Mercier, *Les migrations saisonnières agricoles en Belgique*, p. 817.

⁸⁷ E. Ronse, *L'Emigration*, p. 63.

⁸⁸ E. Vandervelde, *L'Exode rural*, p. 155.

De 'branders' werken in openluchtovens genaamd 'fours flamands', van mei tot september-oktober⁸⁹.

Tot circa 1890 schijnt het in sommige streken gebruikelijk te zijn dat de boer kost en inwoon verschaftte aan de 'Franschmans' mits afhouding op hun wedde.

Rond 1910 staat de werkgever in alle gevallen in voor logies en één enkel versterking: lichte maaltijd of warme drank. Bij de landbouw-arbeiders staat de groepsleider in voor de goede orde van het logies en het aanschaffen van het voedsel dat door een lid van de groep wordt klaargemaakt.

"Zij worden gewoonlijk gehuisvest in eene enkele plaats, die terzelfder tijd voor slaapkamer en voor keuken dienst doet. Daar bevinden zich eene lange tafel, banken en een bed, voorzien van strozakken en van een laken. Het lijnwaad dat op de reis dienst deed, wordt soms als deken gebruikt. Twee mannen slapen te samen in één zelfde bed. Het gebeurt ook dat de werklieden over twee plaatsen beschikken: eene slaapkamer en eene keuken. Maar soms ook zijn ze verplicht op den grond te slapen, of op den zolder onder de hanebalken. Deze verblijfplaatsen bevinden zich gewoonlijk op de hoeve, of daarbuiten, in woningen die aan den pachter behoren. Zij worden kosteloos ter beschikking der werklieden gesteld"⁹⁰.

De steenbakkers treffen naast hun logies meestal een cantine aan waar zij voedsel en vooral de 'loden' (d.i. *l'eau de vie*) kunnen kopen die zij in grote hoeveelheden verbruiken⁹¹.

4. LONEN.

Zoals reeds gezegd wordt in de meeste gevallen het loon berekend per prestatie, wat de relatief hoge winsten verklaart die de seizoenarbeiders opstrijken, maar ook het uitputtend karakter van hun arbeid. Gedurende de oogst, die 8 tot 15 dagen duurt, werken de pikkers van 3 u. 's morgens tot 8.30-9 u. 's avonds⁹². Wat het werk op de bietenvelden betreft, dient men er rekening mee te houden — aldus sommige oud-

⁸⁹ E. Ronse, *o.c.*, pp. 123-125.

⁹⁰ A. De Winne, *Door Arm Vlaanderen*, pp. 207-208.

⁹¹ E. Ronse, *o.c.*, pp. 156-172.

⁹² A. De Winne, *o.c.*, p. 207.

Franschmans — dat het werk in Frankrijk sneller verliep dan in België, omdat er minder bieten geplant waren per ha, en het bewerken van de velden minder nauwkeurig gedaan kon worden. Bij stukwerk hebben dergelijke elementen vanzelfsprekend een aanzienlijke weerslag op de lonen.

In 1898 noteert Ch. de Grünne volgende lonen : het hakken van de bieten (binage) 40 à 50 francs per ha, tot 60 fr. in sommige gemeenten van La Beauce. Het rooien en laden van de bieten 55 à 65 fr. per ha. Het maaien van de oogst : 22 à 26 fr. per ha, tot 40 fr. in de streek van Parijs. De verschillen in de lonen zijn functie van de aard van de bodem, en dus van de last van het werk.

In het Département du Nord liggen de lonen theoretisch hoger, maar zij worden uitbetaald aan de koppelbaas die er zijn procent op afhoudt (5 à 10 fr.). Het hakken, rooien en laden van bieten wordt hier, in 1898, 66 fr. per ha betaald, het maaien 22 fr., het wieden van vlas 35 fr., het trekken en stutten van vlas 88 fr. per ha ; het kuisen van aardappels 15 fr. per ha en het rooien van aardappels 88 fr.⁹³.

J. Frost-Brüssel, geeft in 1908 een gedetailleerd overzicht van de lonen in België en Frankrijk, maar hij berekent ze, jammer genoeg in Deutsche Mark, (één Deutsche Mark moet in die tijd ongeveer 1,25 Belgische frank waard zijn).

Volgens hem wordt het hakken der bieten in Haspengouw en Brabant tot 32 D.M. per ha betaald, in Henegouwen van 36 tot 40 D.M., in Frankrijk 32 à 36 D.M. Het pikken, binden en stutten van de oogst wordt in Brabant en Henegouwen 15,20 tot 16,80 D.M. betaald, in het Département du Nord, 20 à 28 D.M., in de Seine et Oise, 24 tot 30 D.M. Het rooien, snijden en laden van de bieten, in Haspengouw 36,80 D.M. per ha, in Henegouwen en Brabant 36 à 48 D.M., in de Nord, 44 D.M., in de Seine-et-Oise, 40 D.M., in de Seine-et-Marne 45 tot 60 D.M. Rooien en rapen van aardappelen in België 40 D.M. per ha, in Seine et Oise 40 à 48 D.M.⁹⁴.

In 1913 geeft Ed. Ronse lonen op die iets hoger liggen dan deze in 1898 door de Grünne vermeld. Het maaien van de oogst wordt betaald : 30 à 35 fr. per ha voor een opstaande oogst, 40 à 60 fr. voor een halfopstaande oogst en 60 à 90 fr. voor een totaal platgeslagen

⁹³ Ch. de Grünne, *o.c.*, pp. 133 en 145 en G. Eyllenbosch, *o.c.*, p. 17.

⁹⁴ Frost-Brüssel, *o.c.*, pp. 105 en 128.

oogst. Het rooien en laden van de bieten : 75 à 90 fr. per ha, het rooien en rapen van de aardappels 70 à 80 fr.

In 1898 ontvangen de wiedzters in het Département du Nord 1 fr. per werkdag (regendagen niet inbegrepen) met kost en inwonen.

Circa 1913 variëren de daglonen in Frankrijk voor de landbouwarbeiders naargelang de streek van 2,25 fr. tot 3,75 fr. voor lichte arbeid ; van 3 fr. tot 4,25 fr. voor zware arbeid, hetzij ongeveer driemaal zoveel als in West-Vlaanderen.

Bij de steenbakkers wordt het uitgraven der klei circa 1913 50 centimes per m³ betaald, het vormen 300 à 350 fr. per 10.000 stenen⁹⁵.

Volgens Ch. de Grünne kan een seizoenarbeider in 1898 maximaal 700 fr. verdienen waarvan 300 fr. af te trekken zijn voor voedsel en verplaatsingskosten⁹⁶.

G. Eylenbosch citeert de *Journal du Loiret* van 17 juli 1898 die de nettowinst van de Belgen op 400 à 500 fr. schat. Hij vindt dit echter overdreven en meent dat de arbeiders slechts 300 fr. overhouden.

In 1903 verdient de seizoenarbeider 500 à 550 fr. waarvan ongeveer de helft vergaat in onkosten. 'Diegene welke met meer dan 300 franken terugkeeren, hebben hard gewerkt en zijn zeer spaarzaam geweest'⁹⁷.

In 1913 stelt E. Ronse als model twee seizoenarbeiders waarvan de eerste jaarlijks 800 fr. verdient, de tweede 900 à 1.000 fr.⁹⁸. Hetzelfde jaar beweert P. Thuysbaert dat de Waaslandse seizoenarbeiders (in Frankrijk) gemiddeld 1.000 à 1.200 fr. overhouden bij hun terugkeer, maar de gouverneur van West-Vlaanderen signaleert in zijn openingsrede als voorbeelden drie broers die na gedurende 82 dagen à 18 uur per dag gewerkt te hebben in een Franse stokerij, tesamen 1.800 fr. naar huis brengen ; een Veldegemse seizoenarbeider die na zes maand werk 900 fr. overhoudt, net zoals een steenbakker voor dezelfde periode ; en een vader en zoon uit Moorslede, die na zes maand en zes dagen seizoenarbeid tesamen 1.400 fr. overhouden⁹⁹.

Volgens J. Frost-Brüssel en G. Eylenbosch kost een brood (van 1 kg)

⁹⁵ E. Ronse, *L'émigration ...*, pp. 143-147.

⁹⁶ o.c., p. 145.

⁹⁷ G. Eylenbosch, *Onze Belgen ...*, p. 11 en A. De Winne, o.c., p. 207.

⁹⁸ E. Ronse, o.c., pp. 63-66.

⁹⁹ P. Thuysbaert, *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis der landelijke bevolking in de XIXe eeuw*, Kortrijk 1913, p. 269 en Janssens de Bisthoven, o.c., p. 17.

in Frankrijk 37 centiem. B. Seeböhm Rowntree geeft een overzicht van de prijzen die circa 1908 in België betaald werden: 1 kg koffie: 1,40 fr.; 1 kg suiker: 65 centiem; 1 kg boter: 2 fr.; 1 kg kolen: 2,5 centiem; 1 kg smout: 2,20 fr.; 1 kg brood: 25 centiem; 1 kg rundvlees: 1,20 fr.; 1 kg aardappelen: 10 centiem; 1 kg spek: 1,35 fr.; 1 ei 0,96 centiem; 1 l melk: 20 centiem; 1 kg zeep: 40 centiem; 1 kg worteltjes: 10 centiem¹⁰⁰.

5. AANTAL 'FRANSCHMANS'.

Over het aantal seizoenarbeiders lopen de meningen fel uiteen. De aard van het werk brengt mee dat hun aantal niet nauwkeurig kan achterhaald worden. Sommige van deze seizoenarbeiders keren in juli-augustus terug, om dan in september-oktober opnieuw te vertrekken. Hun aantal wordt ook bepaald door de staat van de oogst. Is het graan platgeslagen dan kunnen er geen pikmachines gebruikt worden, en zijn er meer handen nodig. Grote openbare werken in België zoals de havenwerken te Brugge-Zeebrugge, het kanaal van Terneuzen, de Wereldtentoonstelling te Brussel houden een groot aantal grondwerkers in het land, enz. De officiële tellingen waarover wij beschikken zijn schaars. Zij zijn allen het gevolg van de actie van volksvertegenwoordiger priester A. Daens om zowel de provinciale (26 juni 1896) als de wetgevende verkiezingen (22 mei 1898) die, ingevolge de grondwetsherziening van 7 september 1893 en de kieswet van 12 april 1894, volgens het Algemeen Meervoudig Stemrecht met toepassing van het meerderheidsprincipe verliepen, op een voor de seizoenarbeiders gunstige datum te laten doorgaan. Zijn bedoelingen zijn duidelijk; naast het algemeen principe: alle arbeiders moeten in de mogelijkheid zijn hun stem uit te brengen, komt hij er voor uit dat de resultaten in het arrondissement Aalst — en in andere gelijkaardige arrondissementen — in belangrijke mate kunnen beïnvloed worden door de aan- of afwezigheid van circa 8.000 seizoenarbeiders. Dat zijn pogingen mislukten hoeft geen betoog. Voor ons is van belang even stil te staan bij de gevolgen van het optreden van priester Daens.

¹⁰⁰ J. Frost-Brüssel, *o.c.*, p. 131 en B. Seeböhm Rowntree, *Land and Labour. Lessons from Belgium*. Appendix XX, facsimile tussen pp. 594 en 595.

In de Kamerzitting van 1 december 1897 legt hij, samen met Renkin en H. Carton de Wiart, een wetsvoorstel neer tot wijziging van artikel 153 van de kieswet, betreffende de datum van de wetgevende verkiezingen die normaal in juli 1898 moeten plaatshebben.

In dit wetsvoorstel verwijst hij naar de telling, per maand, van de in het buitenland verblijvende arbeiders, door de regering uitgevoerd, maar nooit door haar gepubliceerd — spijs het aandringen van sommige kamerleden. Daens, die er inzage van had, vermeldt dat het aantal afwezigen in

januari : 0 bedraagt.

maart : min dan 700

juli : 40.000

Het globaal aantal bedraagt : 57.262 ; waarvan : 17.212 uit Henegouwen ; 12.582 uit West-Vlaanderen en 18.942 uit Oost-Vlaanderen. In West-Vlaanderen zijn afwezig in juli 1897 :

Arrondissement	
Brugge	1.642
Diksmuide	1.552
Ieper	1.482
Kortrijk	1.552
Roeselare	2.158

Ofschoon Daens als bijlage bij zijn wetsvoorstel de officiële telling toevoegt, wordt zij niet opgenomen in de *Documents parlementaires*¹⁰¹ waaraan wij deze gegevens ontleen. Toch vermoeden wij dat het deze telling is die G. Eylenbosch publiceert¹⁰² :

¹⁰¹ *Chambre des Représentants. Session de 1897-98. Document n° 18*, p. 39. Voor de discussie van dit wetsvoorstel zie *Annales parlementaires 1897-1898, Chambre ...*, séance du 22 mars 1898, pp. 901-914. Voor de hogervermelde pogingen van Daens zie *Annales parlementaires 1895-96. Chambre ... Séances des 2 et 11 juin 1896*, pp. 1545-1549, 1737-1741.

¹⁰² *Onze Belgen*, p. 7.

Maart :	1e/2 : 692
	2e/2 : 3.846
April :	1e/2 : 12.989
	2e/2 : 18.757
Mei :	1e/2 : 27.200
	2e/2 : 36.324
Juni :	1e/2 : 37.878
	2e/2 : 38.415
Juli :	1e/2 : 39.953
	2e/2 : 40.176
Augustus :	1e/2 : 35.775
	2e/2 : 25.589
September :	1e/2 : 20.136
	2e/2 : 18.062
October :	1e/2 : 15.484
	2e/2 : 12.743
November :	1e/2 : 9.373
	2e/2 : 6.917
December :	1e/2 : 4.562
	2e/2 : 559

TOTAAL : 57.262

Het is ons niet heel duidelijk of Emile Vandervelde, nagevolgd door E. Ronse¹⁰³ aan dezelfde, dan wel aan een andere bron de lichtjes afwijkende cijfers ontleent van de eveneens in 1897 afwezige arbeiders :

¹⁰³ E. Vandervelde, *L'Exode rural*, Annexe VI, p. 303 zie ook E. Ronse, *L'Emigration ... Annexe B*, pp. 234-235. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de steenbakkers en de landbouwarbeiders.

Provincie	
Antwerpen :	2.039
Brabant :	1.391
Henegouwen :	17.212
Limburg :	2.191
Luik :	1.742
Luxemburg :	2.117
Namen :	1.284
Oost-Vlaanderen :	18.942
West-Vlaanderen :	12.582
TOTAAL :	59.600

Voor West-Vlaanderen is de toestand :

Arrondissement	
Roeselare :	2.752
Diksmuide :	1.951
Kortrijk :	1.836
Ieper :	1.759
Brugge :	1.688
Oostende :	1.324
Tielt :	1.107
Veurne	165*
TOTAAL :	12.582

* Het betreft in hoofdzaak IJslandvaarders.

Wij willen erop wijzen dat in deze cijfers alle afwezigheden meegerekend zijn, dus ook deze van seizoenarbeiders die elders dan in Frankrijk werken, maar ook deze van de 'Franschmans' die na de oogst te hebben gedaan teruggekeerd zijn en in het najaar opnieuw vertrekken.

Op het einde van het jaar 1898 en op 31 januari 1902 richt de Provincie West-Vlaanderen aan alle gemeentebesturen twee vragenlijsten in verband met het aantal seizoenarbeiders¹⁰⁴. De enquête van 1898 vraagt gedetailleerde inlichtingen over het aantal seizoenarbeiders dat in de loop van het jaar naar Frankrijk vertrokken is ; hun sociale toestand — gehuwd, ongehuwd, aantal vrouwelijke seizoenarbeiders — de aard van hun werk : A. Steenbakkers, B. Landarbeiders die voorjaarswerk verrichten, C. Landarbeiders die de oogst doen, D. Landarbeiders die de bietenoogst doen, E. Arbeiders die ingeschakeld worden bij openbare werken (grondwerkers enz.), F. Diverse seizoenarbeiders. Verder wordt gevraagd naar de plaats waar zij werken, of zij al of niet onder leiding van een ploegbaas vertrekken, wie de ploegbazen zijn, en of er klachten zijn over hen. (Op deze laatste vraag zijn alle antwoorden eensgezind negatief). De enquête van 1902 beperkt er zich toe het aantal 'landwerklieden' te vragen dat in 1899, 1900 en 1901 naar Frankrijk vertrok.

In beide enquêtes steken slechte formuleringen die verkeerde resultaten meebrengen : in de enquête van 1898 wordt ten onrechte een onderscheid gemaakt tussen B de landarbeiders die voorjaarswerk gaan verrichten, C de graan- en D de bietenoogsters. De antwoorden van enkele gemeenten wijzen er op dat deze categorieën elkaar overlappen, sommigen geven globale cijfers op voor de drie categorieën of voor de eerste en de derde categorie, de meesten maken echter een onderscheid en geven cijfers voor elke categorie waardoor zij aan een te hoog totaal komen.

In de enquête van 1902 wordt gevraagd naar 'het getal landwerklieden die België verlaten hebben om naar Frankrijk te gaan werken in den laatsten oogsttijd'. De meeste gemeenten geven dan ook alleen deze soort arbeiders op, terwijl anderen eenvoudig alle seizoenarbeiders meerekenen. Dit verklaart de soms omvangrijke verschillen van de cijfers van 1898 ten opzichte van de volgende jaren.

¹⁰⁴ Rijksarchief te Beveren-Waas, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3e Afdeling, nrs. 4011 en 4096. Zie Bijlage I, p. 265.

Voor beide enquêtes stelt zich bovendien de vraag naar de geloofwaardigheid van de opgegeven cijfers : door sommige gemeenten worden duidelijk ramingen gegeven, en zelfs zeer vage, zoals te Lichtervelde voor de 2e enquête : 1899 : 'meer dan in 1900' — 1900 : 'meer dan in 1901' — 1901 : '1151' (in 1898 : 592) of Hooglede, een gemeente met veel seizoenarbeiders, die laat weten dat men hun aantal niet bijhoudt (in 1898 : 202), wat zijn weerslag heeft op het totaal ! In geen enkel geval is het uit te maken of het gaat om een telling van het globaal aantal seizoenarbeiders, of alleen om het aantal arbeiders dat ingeschreven staat als seizoenarbeiders.

In bijlage geven wij de gedetailleerde resultaten van de enquêtes van 1898 en 1902. Wij willen hier deze resultaten samenvatten met als correctief voor 1898 het weglaten van categorie D, die wij aanzien als bestaande uit arbeiders vermeld onder categorie A, B en C. Voor 1899 voegen wij als correctief de categorieën A, E en F, van 1898 toe, dit zijn de niet-landbouwarbeiders.

Dit levert de volgende resultaten op :

Arrondissement	1898	1899
Brugge	1.854	2.038
Oostende	2.047	1.986
Diksmuide	2.078	1.850
Veurne	27	78
Ieper	2.262	2.592
Kortrijk	1.837	1.892
Tielt	1.737	2.044
Roeselare	3.212	2.884
TOTAAL :	15.054	15.364

Rond de eeuwwisseling mogen wij het aantal Westvlaamse seizoenarbeiders op circa 15.000 ramen met een lichte tendens tot toename. Deze seizoenarbeiders bestaan hoofdzakelijk uit landbouwarbeiders :

(2.623 die voorjaarswerk doen en 6.382 die de oogst doen), en 4.417 steenbakkers. Volgens de telling van 1898 bedraagt het aantal vrouwelijke seizoenarbeiders $\pm$ 316 waarvan 113 de steenbakkers vergezellen en 83 helpen bij de oogst.

Opvallend is ook hoe de steenbakkers hoofdzakelijk gelokaliseerd zijn in enkele gemeenten :

Lichtervelde	388	Desselgem	144
Zonnebeke	352	Staden	139
Harelbeke	318	Ruiselede	120
Beselare	213	Gistel	115
Waregem	175	Oostnieuwkerke	111
Rumbeke	157	Moorslede	110
Eernegem	150		

Praktisch alle seizoenarbeiders van de gemeente Beveren/Roeselare (146 op 159) doen het winterseizoen in de asten van Noord-Frankrijk. De grootste tijdelijke emigratie treffen wij aan te Ichtegem waar ongeveer 1/3 van de totale bevolking seizoenarbeid doet, en Koekelare waar zij 1/5 uitmaken.

Al deze seizoenarbeiders gaan werken in de departementen Nord, Pas-de-Calais, Somme, Aisne, Oise, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne en de omstreken van Parijs. Enkele gaan over Parijs tot Orleans, één enkele gaat werken in de omstreken van Bordeaux, terwijl een ander verzeild is in de Franse Ardennen¹⁰⁵.

In 1913 deelt de Gouverneur van de Provincie mee dat het Ministerie van Nijverheid en Arbeid het aantal 'Franschmans' schat op 42.000, waarvan 24.000 voor Oost-Vlaanderen en 14.000 voor West-Vlaanderen. De beschermingscomiteiten voor de seizoenarbeiders schatten hetzelfde jaar het globale cijfer op 43.000 waarvan 25.000 voor Oost-Vlaanderen en 15.000 voor West-Vlaanderen. Dit laatste cijfer wordt bevestigd door de telling die de Gouverneur per arrondissement heeft laten uitvoeren¹⁰⁶ :

¹⁰⁵ Zie ook *Rapport sur l'état de l'administration* ..., 1899, pp. 148-150.

¹⁰⁶ L. Janssens de Bisthoven, *Openingsrede* ..., pp. 14-15.

Arrondissement	
Roeselare :*	2.979
Ieper :	2.872
Diksmuide :	2.202
Brugge :	2.088
Oostende :	1.842
Kortrijk :	1.675
Tielt :	1.271
Veurne :	74
TOTAAL :	15.003

* Stad Roeselare uitgezonderd.

E. Ronse vat in 1913 de verschillende schattingen als volgt samen : 'Poinsard estime le nombre de 'Franschmans' à environ 25.000, M. Eyllenbosch de 35 à 40.000 ; le P. Vermeersch à environ 40.000 ; M. Uffens, dans une étude récente, dit que leur nombre ne dépasse guère 40.000, M. le comte de Grünne l'estime à 45.000, M. Vandervelde le fait osciller entre 40 et 50.000, M. Lair s'en tient aussi à 40.000, M. Frost [...] dit que le chiffre doit être compris entre 40 et 60.000 ; R. Blanchard pense que le nombre de nos émigrants temporaires varie de 50 à 60.000 ; enfin M. Daens, l'année dernière, affirmait au Parlement qu'ils étaient 60.000'¹⁰⁷.

E. Ronse die geen kennis had van de gegevens door Gouverneur Janssens de Bisthoven op hetzelfde ogenblik verzameld, komt tot de conclusie dat het gemiddeld aantal seizoenarbeiders schommelt rond de 40.000, waarvan 38.000 'Franschmans' : 22.000 in Oost-Vlaanderen, 12.000 in West-Vlaanderen, 4.000 in Henegouwen en 4.000 in andere provincies, hoofdzakelijk Luxemburg. 100 seizoenarbeiders uit West-Vlaanderen gaan werken in Luxemburg, 400 hoofdzakelijk uit Oost-Vlaanderen, gaan naar Nederland, en 500 hoofdzakelijk uit Oost-

¹⁰⁷ *o.c.*, pp. 70-71.

Vlaanderen en de Maasvallei gaan werken in Duitsland. De cijfers van gouverneur Janssens de Bisthoven stemmen overeen met de berekeningen die wij hoger maakten, dus houden wij ons aan een totaal van circa 15.000 Westvlaamse seizoenarbeiders vóór 1914.

In verhouding tot de landbouwtelling van 1900¹⁰⁸ vertegenwoordigen de seizoenarbeiders 5,73 % van de landbouwbevolking, 26,16 % van de landbouwarbeiders, en 20,83 % van de mannelijke landbouwarbeiders. In Oost-Vlaanderen loopt de verhouding seizoenarbeiders - mannelijke landbouwarbeiders op tot 42 %, in West-Vlaanderen tot 24,86 % en in de arrondissementen Ath, Doornik, Soignies tot 33,52 %¹⁰⁹.

Rekening houdend met de niet te achterhalen betrekkelijkheid van de telling van 1900 enerzijds, met het feit dat de schattingen van E. Ronse lager liggen dan deze door de Gouverneur van West-Vlaanderen gedaan aan de hand van elkaar bevestigende bronnen en dat Ronse de seizoenarbeiders *in globo* rekent als landbouwarbeiders, terwijl er in feite ongeveer 1/4 steenbakkers en grondwerkers zijn¹¹⁰, kunnen wij deze procentuele verhoudingen overdreven vinden. De Gouverneur komt in zijn openingsrede aan de hand van meer recente cijfers tot een geheel andere verhouding: 'Laat ons opmerken, dat de mannelijke bevolking, die, volgens de laatste statistieken, landbouwwerk verricht, voor onze Provincie 111.000 bedraagt; bij de 14 % van dat getal zou ons also telkenjare verlaten om in het buitenland haar bestaan te zoeken'¹¹¹.

Indien wij voor West-Vlaanderen deze 14 % aanvaardden, komen wij op basis van de verhoudingen berekend door E. Ronse voor Oost-Vlaanderen aan ongeveer 23,5 % i.p.v. 42 %, en voor de arrondissementen Ath-Doornik-Soignies aan 18,6 % i.p.v. 33,52 %.

Niettemin houdt E. Ronse het in latere publicaties bij zijn oorspronkelijke schattingen.

¹⁰⁸ De landbouwtelling van 1900 geeft als cijfer voor de landbouwbevolking: 697.372. De telling van 1895 gaf echter voor dezelfde bevolking 1.204.810. Geen van beide cijfers zijn juist. De telling van 1895 rekent tot de landbouwbevolking alle arbeiders die voor eigen gebruik een stuk land bewerken, de telling van 1900 verwaarloost de boeren-vrouwen die niet uitdrukkelijk vermelden dat zij hun man helpen in de uitbating van de hoeve. Omgekeerd telt men in 1895: 187.106 landbouwarbeiders, in 1900 echter 247.470. Cf. E. Ronse, *o.c.*, pp. 78-79.

¹⁰⁹ *id.*, pp. 79-81.

¹¹⁰ L. Janssens de Bisthoven, *Openingsrede*, p. 15.

¹¹¹ *ibid.*

In 1920 zouden 200.000 Belgen hoofdzakelijk als grondwerkers tijdelijk gewerkt hebben in de Franse frontstreek.

In 1921 zou dit aantal teruggevallen zijn op 100.000¹¹². De officiële cijfers voor de landbouwarbeiders die het seizoen gaan doen bedraagt in 1920 : 15.213, dit is dan het cijfer genoteerd in de twee pas opgerichte Franse immigratiebureaus aan de Belgische grens, te Feignies en te Tourcoing. E. Ronse schat echter dat evenveel seizoenarbeiders Frankrijk zijn binnengegaan zonder zich aan te melden. Hij wijst er ook op dat een aantal grondwerkers na een zekere tijd in de frontstreek verbleven te hebben, zich verder verplaatsen als seizoenarbeiders. Zo komt hij met bijvoeging van 10.000 steenbakkers weer aan het cijfer van 40.000 voor de naoorlogse seizoenarbeiders¹¹³.

Bij ontstentenis van betrouwbare officiële cijfers, komt dezelfde auteur in een latere studie, voor 1929 tot een schatting van 20.000 seizoenarbeiders, waarvan 10.000 voor Oost-Vlaanderen en 7.000 voor West-Vlaanderen¹¹⁴. Ingevolge de mechanisatie van het bedrijf en de verbetering van de werkvoorwaarden in België is vooral het aantal steenbakkers sterk afgenomen : alleen nog 1.800 à 2.000.

6. VERHOUDING TUSSEN DE DEFINITIEVE EN DE TIJDELIJKE EMIGRATIE.

Leerzaam is het een vergelijking te maken tussen de gemeenten waar de definitieve emigratie (naar Amerika) overweegt en de gemeenten waar de tijdelijke emigratie naar Frankrijk domineert. Een gelukkig toeval wil dat wij precies voor 1898, 1899 en 1901 de gedetailleerde lijsten per gemeente hebben én voor de emigratie (E) via Antwerpen én voor de seizoenarbeiders (S). Wij maken een selectie van de gemeenten, waar de ene en/of de andere vorm van emigratie opvalt door haar omvang. (Tab. 22, pp. 225-228)

De eerste conclusie ligt voor het grijpen : de tijdelijke emigratie is vele tientallen en zelfs honderdtallen malen belangrijker dan de definitieve emigratie naar Amerika, en zelfs dan de definitieve emigratie in haar geheel. Men kan dit interpreteren als een bewijs dat de West-

¹¹² E. Ronse, *Les formes nouvelles de L'émigration belge*, p. 145.

¹¹³ *id.*, pp. 146-147.

¹¹⁴ E. Ronse, *La situation actuelle de l'émigration saisonnière belge*, p. 132.

TABEL 22 : *Verhouding seizoenarbeid-emigratie, 1898-1901.*

1. Arrondissement Brugge	Bevolking	1898		1899		1901	
		S	E	S	E	S	E
Aartrijke	4.238	257	0	175	0	180	0
Beernem	4.590	86	1	92	1	106	2
Jabbeke	2.083	62	0	40	0	110	0
Knokke	1.857	0	5	0	19	0	20
Loppem	2.055	131	0	20	0	20	0
Moerkerke	3.274	2	6	12	3	10	5
Oedelem	5.168	16	0	15	3	22	3
Oostkamp	6.447	176	0	73	6	63	1
Ruddervoorde	5.267	350	0	± 300	6	± 300	5
St.-Andries	3.861	90	0	19	0	26	1
Snellegem	1.214	30	2	21	0	27	0
Torhout	9.754	419	4	352	2	390	0
Waardamme	960	38	0	17	0	17	0
Zedelgem	4.890	504	0	345	0	365	0

2. Arrondissement Diksmuide							
Bovekerke	1.338	137	0	87	0	90	0
Diksmuide	4.087	15	0	2	0	3	1
Esen	2.423	88	1	54	0	51	5
Handzame	2.888	171	6	115	0	85	0
Kortemark	4.526	125	1	235	4	257	18
Koekelare	5.308	1.050	0	432	0	483	0
Merkem	3.713	134	0	105	1	114	0
Vladslo	2.159	120	0	± 80	0	± 100	0
Werken	1.524	30	0	38	0	50	0
Woumen	3.520	70	0	35	4	35	13
Zarren	3.036	233	0	151	0	221	0

3. Arrondissement Ieper		1898		1899		1901	
	Bevolking	S	E	S	E	S	E
Beselare	2.971	275	0	40	0	30	3
Bikschote	945	9	0	9	0	8	2
Boezinge	2.214	59	0	35	0	40	0
Geluvelde	1.632	151	1	20	0	12	1
Geluwe	4.691	125	1	125	0	90	1
Hollebeke	760	36	0	39	1	35	0
Kemmel	1.577	18	1	10	0	6	0
Langemark	7.176	213	0	350	0	400	2
Mesen	1.467	46	0	65	0	75	0
Passendale	3.769	149	0	130	0	122	1
Poperinge	11.299	53	0	23	0	25	0
Vlamertinge	3.298	115	1	± 80	1	± 100	2
Zillebeke	2.057	243	0	98	0	90	0
Zonnebeke	3.750	452	0	100	0	121	0
Zuidschote	675	5	0	6	0	6	1

4. Arrondissement Kortrijk

Anzegem	3.744	207	0	68	0	80	0
Avelgem	3.947	159	0	± 60	0	± 60	0
Desselgem	2.317	164	0	10	0	13	0
Gullegem	4.202	71	0	61	0	73	1
Kaster	912	15	0	22	0	23	5
Kuurne	4.467	0	0	0	0	0	1
Lauwe	3.589	11	0	4	1	0	0
Lendelede	3.640	11	2	9	0	16	0
Moorsele	4.270	146	0	72	3	79	0
Otegem	1.884	30	0	21	0	17	1
St.-Denijs	3.401	39	0	30	0	32	0

	Bevolking	1898		1899		1901	
		S	E	S	E	S	E
Sint-Eloois-Vijve	1.427	41	2	37	0	34	0
Waregem	7.726	480	0	116	0	140	4
Wevelgem	7.015	1	0	14	5	15	6

5. Arrondissement Oostende

Eernegem	4.390	397	0	387	0	461	0
Gistel	3.297	221	0	140	0	150	0
Ichtegem	4.783	1.778	0	440	0	502	1
Klemskerke	1.336	0	0	0	0	0	0
Moere	1.194	17	0	18	0	23	0
Roksem	741	72	0	14	0	14	0
Westkerke	1.205	132	0	67	0	69	0

6. Arrondissement Roeselare

Ardoioie	6.202	187	0	72	4	87	4
Beveren	2.766	159	1	27	0	23	2
Dadizele	1.890	20	0	15	0	15	0
Emelgem	2.192	23	0	14	0	15	0
Ingelmunster	6.638	115	2	± 58	1	± 70	5
Kachtem	1.601	15	0	6	0	10	3
Ledegem	3.424	155	0	?	0	55	6
Lichtervelde	6.636	592	1	?	1	115	6
Moorslede	7.286	685	0	200	0	129	0
Oostnieuwkerke	2.721	193	0	98	0	129	0

	Bevolking	1898		1899		1901	
		S	E	S	E	S	E
Oekene	1.748	73	0	± 25	0	± 35	3
Rumbeke	6.163	210	1	53	0	32	4
Staden	5.490	482	2	± 300	3	± 350	7

7. Arrondissement Tielt

Aarsele	2.983	17	4	9	1	12	4
Dentergem	2.400	72	2	48	2	52	2
Egem	1.859	16	11	20	3	15	3
Kanegem	1.595	6	1	13	3	7	8
Meulebeke	9.248	181	1	± 200	6	± 200	24
Oostrozebeke	4.474	121	0	123	0	132	0
Ruiselede	6.778	370	0	386	13	456	53
Tielt	10.450	46	8	66	8	53	28
Wakken	2.310	127	0	62	0	55	1
Wingene	8.186	320	4	274	9	322	0

8. Arrondissement Veurne

Beveren	1.653	20	0	40	0	45	0
---------	-------	----	---	----	---	----	---

vlaamse arbeider verknocht blijft aan zijn geboortegrond. Men kan het ook interpreteren als een bewijs van het failliet van de economische politiek door de overheid gevoerd. Een politiek die niet in staat was aan de bevolking werk te verschaffen.

Het gaat natuurlijk niet op uit een dergelijke beperkte vergelijking van onvolledige of onjuiste cijfers een definitieve conclusie te trekken, echter wel tendenzen te herkennen. Als wij deze lijsten overlopen moeten wij vaststellen dat de gemeenten met veel seizoenarbeiders, niet de gemeenten zijn met grote emigratie naar Amerika, én omgekeerd. Slechts in enkele gemeenten beïnvloeden beide fenomenen elkaar : vergelijk bijvoorbeeld Merkem en Woumen, twee gemeenten die op 200 na evenveel inwoners tellen ; de seizoenarbeiders in Woumen vormen de helft à één derde van het aantal in Merkem, maar de emigratie naar Amerika is er veel sterker. Hetzelfde geldt voor Waregem en Wevelgem, Aarsele en Rumbeke. In de arrondissementen Roeselare en Tielt komen evenwel een aantal gemeenten voor waar beide fenomenen zich gelijktijdig en in sterke mate manifesteren : Staden, Egem, Kanegem, Meulebeke, Ruiselede, Tielt. In deze gemeenten is de globale definitieve emigratie, — ook naar Frankrijk —, het hoogst.

Het zijn weer de gemeenten uit de 'arme gordel' waar wij hoger reeds op wezen, die blijkbaar de gevolgen van de crisis 1845-1850 gedurende de ganse, door ons behandelde periode, blijven ondergaan.

7. HULPVERLENING AAN DE SEIZOENARBEIDERS.

Het dient gezegd : de grensarbeiders en meer bepaald de 'Franschmans' zijn het voorwerp geworden van de bekommernissen eerst van de politieke en vervolgens van de religieuze overheid toen zij stemrecht verworven hadden (1893) en hun stem bleek te gaan naar de Kristen-Democraten en de Socialisten.

Hoger wezen wij er reeds op dat het invoeren van de weekabonnementen op het Belgisch spoorwegnet onvoorziene gevolgen heeft gehad. E. Mahaim heeft deze aldus omschreven :

'M. Vandervelde a un jour salué en M. Vandenpeereboom, l'initiateur des abonnements pour ouvriers, le premier propagandiste socialiste, et rien n'est plus vrai. Les voitures d'ouvriers abonnés forment tout naturellement des meetings quotidiens où la propagande est très efficace ... Aussi on peut le dire, dans toutes les régions, même primitivement et foncièrement agricoles, où les abonnements sont répandus, les idées socialistes s'infiltrèrent et gagnent du terrain. De là la formation

de syndicats socialistes là où on s'y attendait le moins, comme le syndicat des ouvriers à Grammont ; de là l'élection de députés socialistes dans des arrondissements jadis inféodés aux conservateurs, et qu'on considère, à tort, comme étant agricoles, alors que leur population est en réalité devenue industrielle¹¹⁵.

In 1879 werd te Menen een afdeling van de Socialistische Partij opgericht ; het was de belangrijkste in West-Vlaanderen, 'maar jaren lang ... was er alleen maar te Menen een socialistische beweging. Dit is wel toe te schrijven aan het feit dat aldaar vele werklieden in Noord-Frankrijk werkten en zich dus onafhankelijker voelden dan bijvoorbeeld de arbeiders van Kortrijk, die in eigen stad hun bete broods moesten verdienen'¹¹⁶.

De invloed van de Socialistische en Kristen-Democratische propaganda onder de grensarbeiders en de seizoenarbeiders laat zich aflezen uit de verkiezingsuitslagen voor de Kamers in het arrondissement Kortrijk :¹¹⁷

	1894	1896	1900	1902	1906	1910
Katholieken:	35.031	31.961	35.403	37.230	42.054	41.802
Liberalen:	10.140	7.896	11.625	12.024	21.112*	22.791**
Socialisten:	3.721	6.971	3.166	4.131		
Kristen-Democraten:	—	9.759	4.595	3.807		

* waarvan 6.282 voor de Socialisten.

** waarvan 14.911 voor de Socialisten.

Het kan geen verwondering baren dat het Bisdom Gent het initiatief neemt van een daadwerkelijke belangstelling voor de seizoenarbeiders, als men weet dat in de streek van Ninove-Aalst ; waar de Kristen-Democraten in hoofdzaak hun kiezers recruteerden, in 1897, 6.208 seizoenarbeiders werden geteld, hetzij ongeveer 1/3 van het globaal aantal voor de provincie. Het waren in hoofdzaak kiezers voor priester Daens.

¹¹⁵ *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux*, p. 201.

¹¹⁶ M. De Rijcke, *Auguste De Bunne, en de werkersbeweging in het arrondissement Kortrijk*, Brussel 1931, p. 38.

¹¹⁷ *id.*, *passim*.

Op 19 juni 1898 geeft het bestuur van de *Belgische Volksbond* aan de Gentenaar G. Eylenbosch de opdracht 'eene reis naar Frankrijk te doen om den stoffelijken en zedelijken toestand der Belgische werklieden, daar telken jare enige maanden verblijvende te onderzoeken'¹¹⁸. Deze reis gebeurt in gezelschap van priester Van Essche, bestuurder van het Werk der Vlamingen te Parijs¹¹⁹, volksvertegenwoordiger J. Maenhout en graaf K. de Hemricourt de Grünne.

Op 1 september 1898 brengt G. Eylenbosch op het Congres van de *Belgische Volksbond*, te Luik, verslag uit over zijn reis. In dit verslag wijst hij uitdrukkelijk op de invloed van de Kristen-Democraten, die volgens een citaat uit het Ninoofse blad *Klokke Roeland*, reeds drie jaar eerder contact opnamen met de seizoenarbeiders. Anderzijds verwijst hij naar het Sint-Raphaëlsgenootschap, en wenst een gelijkaardig 'onderrichtingsbureel' te zien oprichten om de Vlaamse arbeiders te 'waarschuwen over den toestand en de werkaangelegenheid'. Ook bepleit hij het oprichten van 'onderstandskassen' met steun van Rijk, Provincie en Gemeente, naar het voorbeeld van de *Union belge* die op 13 februari 1888 te Parijs werd opgericht ten behoeve van de aldaar verblijvende Belgen (804 leden); en spaarkassen¹²⁰.

In 1900 wordt in het bisschoppelijk paleis te Gent het 'Beschermtokomiteit der Tijdelijke Uitwijkelingen van Oost-Vlaanderen' gesticht, en wordt priester Van Essche belast met de pastorale zorg der Oostvlaamse seizoenarbeiders. Kort daarop zal men in Henegouwen en in West-Vlaanderen dit voorbeeld volgen, in gemeenzaam overleg.

De bekommernis van de Westvlaamse geestelijke overheid voor de seizoenarbeiders blijkt voor het eerst in 1896 uit één van de 'Consultationes' in de 10 jaargang van de *Collationes Brugenses* 'Voorwaar het gebeurt dat degenen die daar verblijven werken op zondag en geboden feestdagen, en niet zelden op die dagen de mis verzuimen, en dat zij op vrijdag eten wat hen voorgeschoteld wordt. Terugge-

¹¹⁸ *Onze Belgen* ..., p. 3.

¹¹⁹ In 1862 te Parijs gesticht door Mgr. Delebecque van Gent. Het werk bewees uitstekende diensten aan onze arbeiders in en rondom Parijs, o.m. door *L'Oeuvre de S. François-Régis*, dat instond voor de wettelijke en religieuze legitimering van huwelijken en natuurlijke kinderen. (in 1887 reeds 11.500 huwelijken), een mutualiteit, een *Conférence de Saint-Vincent-de-Paul* een *Cercle ouvrier* met schutters- en bolders-gilde, koor enz. Cfr. *Le Jubilé de l'Oeuvre des Flamands à Paris* ..., Gand 1887.

¹²⁰ *Onze Belgen*, *passim*.

keerd, komen zij biechten. Hoe moet met dergelijke penitenten gehandeld worden ?¹²¹. Mildheid en begrip worden aanbevolen. In dit artikel wordt ook gewezen op de bijzonderste gevaren die verbonden zijn aan het werk in Frankrijk : overspel, vloeken en dronkenschap, maar ook het gevaar 'besmet te worden door de pest van het socialisme of de afkeer voor de ganse sociale orde'¹²².

Op 8 mei 1899 deelt Vicaris-Generaal E. Rembry in een brief aan alle pastoors van het Bisdom Brugge mee dat 'Un comité, ayant pour but de s'occuper spécialement des ouvriers belges émigrant vers la France, vient de se constituer à Bruges, sous la présidence de M. le Baron Béthune, membre de la Députation permanente ; Monseigneur l'Evêque y est représenté par un de ses Vicaires-généraux. Sa Grandeur, qui s'intéresse vivement au sort des nombreux travailleurs de son diocèse, que les besoins de la vie éloignent chaque année de leurs foyers, ose espérer, Monsieur le Curé, que vous voudrez prêter main-forte, en toute occurrence au comité institué pour leur venir en aide et faciliter ainsi sa tâche, toute de dévouement et de charité'¹²³.

Met dezelfde brief worden ook drie brochures meegezonden, waarvan een *Notice sur l'émigration temporaire des ouvriers agricoles vers la France* en *Eenige raadgevingen voor de werklieden die naar Frankrijk trekken*, beide opgesteld en uitgegeven door het Provinciebestuur, alsook de lijst van de ploegbazen van elke parochie, met de wens dat zij zouden aangespoord worden, voor hun vertrek, bij de Jezuïeten te Gent een speciaal voor hen geplande retraite door te maken.

Vanaf 1899 wordt in de *Verslagen over de toestand van het bestuur in de Provincie West-Vlaanderen*, melding gemaakt van de seizoenarbeiders.

Het eerste comité is vermoedelijk niet van de grond gekomen want in 1902 wordt door het bisdom een '*Berek tot bescherming van de West-vlaamse Uitwijkelingen naar Frankrijk*' opgericht, naar Oostvlaams model, onder voorzitterschap van Vrijheer Karel Gillès de Pélichy ;

¹²¹ 'Jamvero accidit ut ibi commorantes laborent diebus Dominicis ac festivis de praecepto, nonnunquam his diebus Missam omittant, die Veneris quaecumque sibi proponantur manducant. Reversi, veniunt confessum. Quomodo cum talibus paenitentibus agendum ?' *Collationes Brugenses*, 1(1896), p. 260.

¹²² 'et aliud periculum ibidem contrahendi luem socialismi, seu totius ordinis socialis odium', *id.*, p. 262.

¹²³ *Collectio Epistolarum pastoralium ...*, 17(1898/1903), p. 96.

en op 30 mei wordt Edmond Denys¹²⁴ tot proost aangesteld, in feite zou hij, samen met de algemene boekhouder Ridder Stanislas van Outryve d'Ydewalle, die wij reeds eerder ontmoet hebben als adjunkt-secretaris van het Genootschap St.-Raphaël, de grote bezieler worden van de onderneming. In Oost-Vlaanderen was men, in 1900, gestart met de publicatie van *Het Volk van Vlaanderen* (vanaf 1915 *Ons Vlaanderen*), onder leiding van Fr. Seyssens, met medewerking van E. Ronse en M. De Schrijver. In 1902 wordt te Brugge *De Franschman* gepubliceerd, in 1903 omgedoopt tot de *Stem uit het Vaderland*. Dit blad brengt naast een zeer luimig Gezelliiaans woord van de proost, vooral nieuws van de streek, aankondigingen en verslagen van in Frankrijk gehouden zomervergaderingen, en praktische en juridische adviezen i.v.m. arbeidscontracten, ongevallen enz. Merkwaardig is dat dit blad ook mededelingen geeft over en ten behoeve van de Vlaamse emigranten in Amerika.

Al met al is het blad belangrijker voor het plaatselijk nieuws uit West-Vlaanderen dan voor exacte inlichtingen in verband met de seizoenarbeid of de intercontinentale emigratie.

Vanaf 1902 ontvangt het *Berek* een jaarlijkse subsidie van 350 fr. vanwege de Provincie.

Helemaal naar het voorbeeld van het bisdom Gent, kan de activiteit van Pastoor Denys afgelezen worden uit de 219 zomervergaderingen die hij in Frankrijk belegde tussen 20 juli 1902 en 2 oogst 1914, vooral in de Nord, en Pas-de-Calais; vanaf 1905 ook in de Somme, Aisne, Oise; vanaf 1907, de Seine et Oise; vanaf 1908, Marne en Seine et Marne; vanaf 1910, het Groot-Hertogdom Luxemburg; en vanaf 1911 in Henegouwen¹²⁵.

Na de Campagne werden hier te lande ook wintervergaderingen belegd.

¹²⁴ Geboren te Roeselare op 10 mei 1865, priester gewijd te Brugge op 21 december 1889, leraar aan het St. Lodewijkscollege te Brugge, vanaf 30 mei 1902. Pastoor der Franschmans. Op 27 juli 1914 benoemd tot pastoor te Klerken. In 1919 herneemt hij zijn activiteit als 'Pastoor van de Vlamingen' en sterft te Lichtervelde op 14 februari 1923. Op 1 april 1929 werd hem te Roeselare een grafmonument opgericht ontworpen door A. Van Coillie. Een zeer oppervlakkige biografie werd geschreven door F. De Pillecyn. (Nota's in de Provinciale Bibliotheek en Cultuurarchief 112 AD2(3)).

¹²⁵ Samenvattend overzicht in *Opstellen uit De Franschman en uit De Stem uit het Vaderland geschreven door Edmond Denys*, deel 3, pp. 1271 en 1276-1283. Afschrift door Pastoor Denys van zijn artikels, in het bezit van de h. Willem Denys te Roeselare die ze mij bereidwillig ter beschikking stelde, waarvoor mijn dank.

Uit de *Verslagen van het Berek tot Bescherming van de Westvlaamse Uitwijkelingen naar Frankrijk* kunnen wij de openlijke en verborgen doelstellingen aflezen van dit comité, en het onloochenbaar succes van het blad, waaraan Edward Vermeulen, Achiel Denys en Cyriel Van Houwaert medewerkten. Die werking kunnen wij samenvatten als volgt¹²⁶:

	1902/03	1906	1907	1908	1912	1913
Wintervergaderingen :	27	35	37	39	41	—
Parochies	83	43	100	96	101	—
Aanwezigen	7.280	7.270	6.583	6.241	5.580	—
Zomervergaderingen	13	15	16	18	22	23
Abonnementen op						
<i>De Stem</i>	1.614	2.932	3.054	3.363	3.939	—
Oplage	700/	1.100/	1.100/	1.000/	1.600/	—
	1.850	3.270	3.300	4.200	4.900	
Aantal nummers	21	19	19	19	18	—
Totaal gedrukte nummers	30.450	51.145	52.725	65.625	73.475	76.250
Maatschappijen Onderlinge bijstand ¹²⁷	—	33	31	41	74	77
Leden	—	1.414	1.286	1.800	3.966	4.162
Juridische bijstand	9	27	30	35	33	—

De openlijke doelstellingen zijn duidelijk: materiële en morele bijstand verlenen aan de 'Franschmans' door het onderhouden van het contact met de woonplaats, en vooral waken over het behoud van de religieuze belangstelling bij de arbeiders.

De vergaderingen, zowel zomer- als wintervergaderingen, verlopen

¹²⁶ Tabel opgemaakt aan de hand van de *Verslagen van het Berek* waarover wij konden beschikken.

¹²⁷ Volgens de diverse *Rapports sur l'état de l'administration* ... bedraagt het aantal erkende mutualiteiten voor de seizoenarbeiders: eind 1904: 18 (met 860 leden)

1905: 25

1906: 27

1908: 34

1909: 66

daarna wordt er geen melding meer van gemaakt.

ongeveer volgens hetzelfde patroon, bijeenkomst 's namiddags of 's avonds in de kerk, korte toespraak door de pastoor van de parochie, een stukje rozenkrans gevolgd van een luimig sermoen door Pastoor Denys over de gevaren van het verblijf in den vreemde, (drankmisbruik, ontucht, vloeken), herinneringen aan de achtergeblevenen thuis¹²⁸, nadruk op de noodzaak voor de arbeiders zich te verenigen enz. Daarna een kort lof of enkele korte gebeden, en tenslotte het *Lied van de Vlaamsche Uitwijkelingen tot O.-L.-Vrouw*, op de wijze van *Te Lourdes op de Bergen* :

Maria, wij knielen
 Voor u in het stof,
 Ons hert en ons zielen
 Bezingen uw lof.
 Ave, ave ... enz.

Aan deze religieuze manifestatie wordt een informele bespreking toegevoegd in één of andere herberg of patronagezaal.

De wintervergaderingen worden ingericht door de parochiale geestelijkheid en zijn niet alleen bestemd voor de 'Franscmans' maar ook voor hun familie en voor alle belangstellenden. Duidelijk wordt hier de populariteit van Pastoor Denys aangewend als attractie, en wordt een poging ondernomen om de invloed van de plaatselijke geestelijkheid op het gedeelte van haar kudde dat tijdelijk afwezig is, opnieuw te versterken. Het feit dat in de regionale katholieke pers aan die wintervergaderingen uitvoerige besprekingen worden gewijd laat daarover geen twijfel bestaan.

Vanuit kerkelijk standpunt heeft dit optreden van pastoor Denys, zoals van priester Van Essche, echter nog een andere betekenis. Voor het eerst wordt hier aan kerkelijke begeleiding gedaan door een aalmoezenier buiten het traditioneel parochieverband. En het blijkt dat de parochiale geestelijkheid dit niet alleen aanvaardt maar ook bevordert, wellicht onder druk van hogerhand. In de katholieke arbeidersorganisaties zal men dit patroon overnemen.

Naast de zuiver religieuze, spelen ook de politieke overwegingen hier een gewichtige rol.

¹²⁸ Dit zijn ook de thema's die uitgedrukt worden in de roman *Trimards* van Edward Vermeulen.

Op het belang van het seizoenarbeidersmilieu voor de politieke propaganda werd door E. Vandervelde reeds in 1900 gewezen :

'Ainsi les Franschmannen sont incontestablement, de tous les prolétaires agricoles du pays flamand, les plus accessibles à la propagande socialiste ou démocrate-chrétienne d'abord parce qu'ils échappent, pendant un temps plus ou moins long, à la domination et à la surveillance immédiate des prêtres et des propriétaires fonciers ; ensuite parce que leur intelligence s'élargit ...'¹²⁹.

Het optreden van pastoor Denys heeft de Socialistische invloed op de Westvlaamse seizoenarbeiders beslist gedwarsboomd. Later zouden er tussen de syndikale leiders van beide tendenzen zeer vriendelijke relaties ontstaan, maar het verdere verloop van de seizoenarbeid en de hulpverlening aan de seizoenarbeiders na 1914 vallen buiten het bestek van deze studie.

Wel moeten wij nog wijzen op enkele concrete sociale verwezenlijkingen die door deze organisaties bedongen werden ten voordele van de seizoenarbeiders.

De eerste moderne Franse wet op de arbeidsongevallen dateert van 9 april 1898. Zij beperkt zich tot de werkongevallen in de industrie en voorziet alleen een totale schadeloosstelling van de arbeiders als deze kan bewijzen dat zijn werkgever hem een moedwillig of onbetwistbaar risico heeft doen nemen. Op 30 juni 1899 wordt deze wetgeving uitgebreid tot de landbouw, maar dan alleen voor de ongevallen veroorzaakt door motoren en machines die noch door dieren, noch door mensen aangedreven worden, en waarvan de bestuurder gekwetst of gedood wordt, bij de bediening ervan.

Voor de vreemde arbeiders die niet in Frankrijk gedomicilieerd zijn, wordt het recht op vergoeding beperkt tot een maximum van driemaal de rente die wordt toegekend aan in Frankrijk gedomicilieerde arbeiders. Bij een werkongeval met dodelijke afloop, kunnen de erfgenamen alleen van de rente genieten als zij het bewijs voorleggen dat zij (de erfgenamen) op het ogenblik van het ongeval in Frankrijk verbleven¹³⁰. Mede door het aandringen van de seizoenarbeidersorganisaties zette de Belgische regering alles in het werk om voor de Belgische arbeiders in Frankrijk dezelfde rechten te bekomen, als deze

¹²⁹ *L'Exode rural*, p. 208.

¹³⁰ *Bestuursmemoriaal ... 1899, Algemeen Gedeelte*, p. 177.

welke de Franse arbeiders in België genoten, sinds de wet van 24 december 1903. Pas op 21 februari 1906 werd tussen de Franse en Belgische regering een conventie ondertekend, waarbij de Belgische arbeiders in Frankrijk, bij werkongevallen, dezelfde vergoeding verkregen als de autochtone arbeiders¹³¹.

Voor de seizoenarbeiders die landbouwwerk verrichtten had deze wetgeving echter weinig belang: al de arbeidsongevallen die geen mechanische oorzaak hadden — en zij waren het talrijkst in de landbouw — vielen niet onder de voorzieningen van deze wet, maar bleven behoren tot het gebied van het gemeen recht. Bovendien stelde er zich nog een probleem van uitbetaling van de renten, omdat de officiële Franse financiële instellingen in het buitenland geen uitbetalingen konden doen, en de rechthebbende dus in Frankrijk zelf hun rente moesten innen, mits voorlegging van allerhande officiële bewijsstukken die dan nog door een Franse consul dienden gelegaliseerd te worden. Hebben de arbeidersorganisaties tot in 1923 tevergeefs geijverd voor een meer billijke wetgeving voor de landbouwarbeiders, toch konden zij bij de regeling en de gevolgen van erkende arbeidsongevallen veel diensten bewijzen. Hun bijzonderste tussenkomsten richtten zich echter op de talloze moeilijkheden die voortsporen uit het feit dat de seizoenarbeiders meestal bij mondelinge overeenkomst aangeworven werden. Met de steun van de regering voerden zij een permanente actie om de 'Franschmans' te overtuigen, geschreven werkcontracten te eisen. In hun periodieken en hun brochures, drukken zij modelcontracten af en gedetailleerde verslagen over betwistingen waarvoor zij een gunstige oplossing bekomen hebben. Ook het Ministerie van Buitenlandse Zaken, zoals de Provinciebesturen, verspreiden brochures met nuttige inlichtingen, modelcontracten, adressen van Belgische consuls, vredegerechten etc. Terzelfdertijd worden mutualiteiten opgericht en wordt ook een campagne gevoerd om de 'Franschmans' er toe aan te zetten hun zuurgewonnen centen aan spaarkassen en kredietmaatschappijen toe te vertrouwen, teneinde ze na hun thuiskomst te kunnen recupereren.

Tijdens hun terugkeer stonden zij immers bloot aan al de gevaren die een groep vermoeide maar uitgelaten mannen beloeren bij de uit-

¹³¹ ABZ 2642 Bis I en *Verslag van het Berek tot bescherming van de westvlaamse tijdelijke uitwijkelingen* ..., 5 (1905/06), pp. 74-75.

gang van elk station, en bij dorstig weer. Het zien alleen van een rijkswachtersuniform was soms voldoende om handtastelijkheden uit te lokken, en de luidruchtigheid en ongemanierdheid van sommige seizoenarbeiders, ondermeer tijdens de treinreizen, was er oorzaak van dat speciale wagons werden voorbehouden voor de 'Franschmans', maar ook dat de spotnaam die hen in het Noorderdepartement gegeven werd veranderde van '*les pots de beurre*' (omdat velen hun boter of smout meebrachten van huis) in '*les godverdom*'¹³².

Verdienstelijk ook waren de tussenkomsten van de seizoenarbeiderorganisaties om de werkgevers te verplichten de diverse wetten op de arbeidsduur, zondagarbeid en de kinderarbeid te doen naleven — in 1913 wordt in het *Bestuursmemoriaal* een brief gepubliceerd van de Minister van Buitenlandse Zaken, waarin deze vaststelt dat vele gemeentebesturen officiële stukken afleveren met valse of onjuiste verklaringen betreffende de ouderdom en de identiteit van in Frankrijk werkende kinderen onder de 14 jaar. Nog in 1930 komen klachten hierover voor¹³³.

8. DE 'FRANSCHMANS' ALS SOCIAAL FENOMEEN.

Allen die een nauwer contact konden leggen met de 'Franschmans' zijn eensgezind om te bevestigen dat onder de uiterlijke brutaliteit, een gans andere realiteit geborgen ging. Eerst en vooral een uitzonderlijk gevoel van solidariteit en vriendschap, en het is één van de elementen die verklaren waarom het fenomeen langer bestaan heeft dan de economische noodzaak die er aanleiding toe gaf.

Het blijkt inderdaad dat vanaf circa 1930 de remuneratie van de steenbakkers en vanaf 1938 deze van de seizoenarbeiders in het algemeen in Frankrijk nominaal niet meer voordeliger was dan in België. Alleen de omwisseling van de munt bracht nog voordelen mee. Na de Franse devaluatie van 1949 was men zelfs verplicht een bonificatiesysteem ten voordele van de Belgische seizoenarbeiders in Frankrijk

¹³² In de *Stem uit het Vaderland* 16(1921) zal Karel Van Eecke, aalmoezenier der Vlaamse Boeren in Normandië, enkele artikels publiceren om de Vlaamse arbeiders in Frankrijk tot meer discipline op de Franse treinen aan te sporen.

¹³³ *Bestuursmemoriaal ... 1913, Algemeen gedeelte*, p. 9 en *Réunion de la Section des conditions du travail, tenue à Bruxelles le 11 février 1930. La situation actuelle de l'émigration saisonnière belge*, in *Le Progrès social*, 19(1930), pp. 145-147.

in te voeren¹³⁴. Er zijn dus nog andere dan uitsluitend financiële of economische redenen die de Vlaamse arbeiders ertoe aangezet hebben in Frankrijk seizoenarbeid te verrichten. Er is de traditie: de seizoenarbeid is typisch een familie-aangelegenheid. Men vormt een ploeg met vrienden en familieleden. Dit verklaart ondermeer ook waarom de seizoenarbeid zich beperkt tot sommige gemeenten, en zich nauwelijks of niet manifesteert in andere aanpalende gemeenten. Men gaat bijna altijd werken bij de boeren of in de steenbakkerij waar men reeds gewerkt heeft. De vader neemt zijn zonen mee, en de zonen vinden dit vanzelfsprekend.

Ontegensprekelijk — en veel meer dan bij de definitieve emigratie — spelen psychologische factoren een rol: de vriendschap en de solidariteit, het gevoel van vrijheid ook voor sommigen — de vrouw blijft achter met haar kinderen —, de zin voor het avontuur, bij de heen- en vooral bij de terugreis; en misschien ook de vreugde van de felle arbeid, de kameraadschappelijke competitie, die door het systeem van het stukwerk in de hand wordt gewerkt.

Zijn zij baldadig, nooit zijn zij misdadig. Van zware delicten geen spoor. Het gezag van de ploegleider wordt onvoorwaardelijk aanvaard, 'Il existe une grande solidarité entre les compagnons d'une même brigade. Le chef d'équipe y joue un rôle important à tous points de vue. Telle équipe sera dépensière, se livrera à la boisson, telle autre sera économe et rangée, généralement suivant l'exemple du chef d'équipe lui-même'¹³⁵.

De 'sterke verhalen' zijn onuitputtelijk, luimig en gekruid, zij worden tot op heden onder vrienden opgehaald, en zij confronteren de verstedelijkte luisteraar met volkstypen die recht op hem afstappen alsof zij het doek doorboorden waarop Permeke hen vereeuwigd heeft. — Constant Permeke en niet Pieter Bruegel.

¹³⁴ A. Ronse, *La situation actuelle ...*, p. 138 en P. Hovart, *Administratieve, economische en sociale problemen rond de seizoenarbeid*, in *De Westvlaamse Seizoenarbeiders*, p. 159.

¹³⁵ A. Ronse, *La situation actuelle ...*, p. 140.

conclusie

Het onmiddellijk en meest opvallende feit voor de geschiedenis van de plattelandsbevolking tijdens de 19e eeuw is het onbegrip van de overheid ten opzichte van de problemen waarmee deze bevolking te kampen had. Onbegrip voor de diepere oorzaken van de crisis in de vlasnijverheid, en dus verkeerde oplossingen voor deze crisis. Empirische aanpak, en eerste-hulp-bij-ongevallen-politiek. Er schijnt wel een diepe kloof te bestaan tussen de economische theoretici en de politieke overheid die als opdracht heeft te voorzien in de economische behoeften van de bevolking.

Men kan zich echter de vraag stellen in hoeverre dit eigen is aan de 19e eeuw, of eigen aan elke economische evolutie?

Als diepere oorzaken voor de evolutie van de 19e eeuw, en vooral voor de economische en sociale onrust die deze eeuw kenmerkt, menen wij voornamelijk twee factoren te kunnen aanduiden die elkaar wederzijds beïnvloeden hebben.

Wij staan voor een eeuwenoude sociale stratificatie, een sociale verzuiling: enerzijds de adel en de burgerij die België gemaakt hebben, tot welstand gebracht, en bestuurd, zoals in alle Europese landen; anderzijds de arbeiders die samen met hun gezin een micro-economische eenheid vormen die hen moet toelaten in leven te blijven.

Door de technische evolutie ontstaat een schaalvergroting van micro-economie (huisnijverheid) naar macro-economie (industrialisering), waaraan de sociale structuur zich moet aanpassen.

De evolutie in de sociale structuur verloopt noodzakelijkerwijze trager dan de evolutie in de economische structuur. Dit leidt onvermijdelijk tot crisissen, conflicten en wantoestanden. Het traditioneel arbeidspatroon verdwijnt en de arbeider wordt ingeschakeld in het nieuw productieproces, als onderdeel ervan, naast en gelijk aan de machines. Dit blijkt, ondermeer, uit de (weder)invoering van het *werkboekje*

(*livret d'ouvrier*) met ingang van 1 maart 1846¹. De arbeider moet in het bezit zijn van een door de gemeentelijke overheid afgeleverd werkboekje, dat hij bij zijn aanwerving en voor de duur van het werk, aan de patroon afstaat. Voltóoit hij het werk niet, dan kan hij in principe nergens opnieuw aangeworven worden, want hij moet zijn werkboekje kunnen voorleggen, met een door de vorige patroons afgeleverd attest van zijn prestaties. Om deze moeilijkheid te omzeilen zullen sommige arbeiders, bij contractbreuk, een tijdje naar Frankrijk gaan werken om dan, voorzien van een Frans werkboekje, zich opnieuw in België aan te bieden². Door de wet van 10 juli 1883 zal het werkboekje facultatief worden, en in feite afgeschaft.

Dit werkboekje vervulde ongeveer de rol die thans nog wordt toebedeeld aan de bewijzen van goed zedelijk gedrag bij de aanwerving van ambtenaren.

Een van de gevolgen van de schaalvergroting van de economie is het opduiken van een nieuwe schakel in de productie: de productie-leider. Op het sociale vlak betekent dit de vorming van een nieuwe stand: de industrieel of de geldadel die geleidelijk de plaats inneemt van de traditionele grondadel. Groot-industriëlen treffen wij in West-Vlaanderen niet aan tot kort voor het einde van de 19e eeuw; tenminste, zij schieten er voorlopig geen wortel, zij verdwijnen of — zoals de Bank Dujardin — gaan er failliet. Wel komen zij voor in gebieden zoals Wallonië, waar kapitaalgoederenindustrieën (hoogovens, steenkoolmijnen) gevestigd zijn. Zij zijn het die de leiding van de staat meer en meer beïnvloeden en pogen aan te wenden in hun eigen belang. De wreedzame machtsstrijd tussen de traditionele gezagsdragers en de nieuwe generatie leidt tot een nieuwe politiek, waarin de rol van de staat zich beperkt tot een regulariserende — beschermende — rol. Zowel op het gebied van de economie: het economisch protectionisme, als op het gebied van de sociale politiek: de Openbare Liefdadigheid.

Men gaat uit van de vaststelling van de armoede en de werkloosheid

¹ Wet van 10 november 1845. *Moniteur belge* van 26 november 1845 n° 330. Dit 'organiek reglement' herneemt de Franse wet van 22 germinal an XI en het consulaire besluit van 9 Frimaire an XII. Over het Werkboekje, zie ook Philip H. De Pillecyn, *Sociaal probleem en verhalend proza 1830-1886*, Antwerpen 1967, pp. 89-90.

² Ministeriële circulaire van 8 april 1865, met klachten in die zin, van de werkrechtvaard te Ronse. *Mémorial Administratif* 1865, t. 2, pp. 8-23.

in onze gewesten. De traditionalisten schrijven deze toe, aan economische factoren: de onvoldoende bescherming van de huisnijverheid; de progressisten aan demografische factoren: de 'overbevolking'. Daarom gaat men naar maatregelen zoeken, enerzijds om de huisnijverheid te stimuleren en te diversifiëren — en daarmee verlengt en verlegt men de crisis in onze streken, terwijl in andere streken aan de grootindustrie de vrije loop gelaten wordt. Anderzijds zoekt men een oplossing voor de 'overbevolking' door afvoer van de 'overtollige' bevolking, dit zijn de armen en behoeftigen. 'La Belgique ne peut que gagner à déverser au dehors, dans de justes limites, le trop-plein de sa population'³.

Aldus wordt het probleem verkeerd gedacht en konden de voorgestelde oplossingen alleen verkeerde effecten ressorteren.

De aangroei van de bevolking wordt, als een natuurlijk fenomeen aanvaard. De enige geboorteregeling die men kent is de meest natuurlijke, maar ook de meest pijnlijke: de kindersterfte! Op 16.348 geboorten in 1847 in West-Vlaanderen telt men 837 doodgeborenen, hetzij meer dan 5 %! In 1848 loopt dit percentage op tot 6,29 % voor het arrondissement Kortrijk: 206 doodgeborenen op 3.272 geboorten. In hetzelfde arrondissement wordt voor de periode 1836-1846 het cijfer van de kindersterfte beneden het jaar berekend als 1 op 3,61 kinderen, hetzij 27,7 %⁴.

De gemiddelde leeftijd van een mens wordt circa 1850 op 31 jaar geschat⁵.

Theorieën als het Malthusianisme (geboorteregeling door onthouding) en het latere Neo-Malthusianisme (geboorteregeling door anti-conceptie) dringen tot de bevolking niet door, en worden in hogere kringen op grond van ethische en morele overwegingen resoluut van de hand gewezen.

Blijft over aan deze aangroeiende bevolking een bestaan te geven: door intensifiëring van de landbouw, wat grotere parcellering en hogere prijzen meebrengt; door het aansporen van de bevolking werk

³ L. Coppin, *L'Empire du Brésil au point de vue de l'émigration*, Charleroi, Imprimerie R. Greuse, 1888, Avant propos.

⁴ J. Vrancken, *Topografie médicale de ... Courtrai*, pp. 37-43. Te Brussel beloopt (circa 1842) de kindersterfte beneden het jaar 47,9 % en te Gent 43,75 % (van alle geboorten?). Cf. Ed. Ducpétiaux, *La question de la charité ...*, pp. 320-321.

⁵ J. Vrancken, *o.c.*, p. 179.

te zoeken waar er werk is, wat grotere concentratie meebrengt van het stedelijk proletariaat, pendelarbeid, grensarbeid en tijdelijke emigratie; en tenslotte door afvoer van de overtallige bevolking naar nieuwe gebieden, die meteen gedacht worden als nieuwe afzetmarkten voor de nationale industrie. Bij dit alles wordt het principe van het 'laissez faire, laissez passer', — de economische toepassing van het darwinistische principe van de natuurlijke selectie, — als een axioma aanvaard. Dat het begrip 'overbevolking' een relatief begrip is, dat ontstaat wanneer er onvoldoende werkgelegenheid en voedselbevoorrading is, dat dit verschijnsel niet alleen een economische maar ook een sociale dimensie heeft, dat het de sociale en economische toestand op haar beurt beïnvloedt⁶, schijnt niet door te dringen tot het collectief bewustzijn.

Het is geen kwade wil, het is een gebrek aan inzicht, omdat men onveranderlijk handelt en denkt vanuit het standpunt van de burgerij, voor wie de economische rentabiliteit de rechtvaardiging is van haar optreden.

Men laat dus een deel van de actieve krachten uit het volk naar het buitenland vertrekken. Men vergenoegt zich ermee vast te stellen dat er voor hen geen werk is hier. En men is zelfs opgelucht omdat hun vertrek de Openbare Liefdadigheid ontlast, in sommige gevallen de openbare orde ten goede komt, en de nationale economie bevordert: 'Chaque émigrant est, en somme, un agent commercial tout trouvé pour son pays d'origine. Il coopère à en exporter les produits; il les fait tout naturellement apprécier par l'étranger; il crée des centres nouveaux pour le commerce de sa patrie, avec laquelle il reste, grâce aux facilités de communications actuelles, presque forcément en rapport'.

Aldus graaf Henri de Mérode Westerloo, tijdens het Kamerdebat van 28 januari 1887⁷. Sommige geven er zich wel rekenschap van dat deze emigratie in feite geen *uitwijking* is, maar een *uitdrijving*. Zo legt, een Britse of Amerikaanse priester, Henry Formby, tijdens het Derde Algemeen Katholiek congres te Mechelen in 1867, volgende woorden in de mond van de emigranten:

⁶ B. Verhaegen, *Contribution*, vol. I, p. 325.

⁷ *Annales parlementaires*. Session 1886-87, p. 406.

'Nous abandonnons le sol qui nous a vus naître, pour la seule raison qu'il nous est devenu impossible d'y avoir un foyer; et c'est ce foyer dont vous nous vantez les attraits et les joies, que nous allons demander à une terre étrangère, entendu que jamais nous ne pourrions espérer le trouver en restant dans la patrie'⁸.

Wordt daaruit de conclusie getrokken dat men de oorzaak van deze uitdrijving moet wegnemen? Geenszins. Men leidt eruit af dat men de emigranten moet voorlichten en helpen bij hun tocht.

'Non, l'avocat du pauvre émigrant abandonné, ne cherche aucunement à engager l'heureux possesseur d'un foyer tranquille à quitter sa patrie et à se faire émigrant, il ne lui demande qu'une seule chose, c'est de témoigner à Dieu sa reconnaissance pour les bienfaits qu'il en a reçus, en épousant la cause du malheureux délaissé, obligé de fuir la terre où il est né ... L'un des actes les plus ordinaires de la charité chrétienne est de tendre la main aux pauvres, aux déshérités de ce monde ...'⁹.

Ook de hulpverlening wordt overgelaten aan het privé-initiatief. En het is een feit dat hulpverlening voor de 19e eeuwse burgerij geen ijdel woord was. Het was het enige, maar ruime, kader waarin zijelijk gaf van haar sociale belangstelling.

Het is pas als de arbeiders tergend langzaam politieke rechten verworven hebben, en het blijkt dat zij politiek anders reageren dan de burgerij die de macht in handen heeft, dat men — om deze tijdbom te ontladen — gaat zoeken naar de diepere oorzaken die de arbeidersmassa tot een bedreiging gemaakt hebben. Zo komt men tot het inzicht dat de economische factoren niet alles verklaren. Er schortte iets aan het systeem, maar er schortte vooral iets aan de geesteshouding tegenover de arbeider en zijn problemen. En zo groeit geleidelijk de erkenning van het recht op de arbeid, de eerbied voor de arbeider, en het inzicht dat de arbeider als volwaardig staatsburger ook het recht had op een hem door de staat verzekerd bestaan. Aan het einde van de periode die wij hier behandelen is men daar nog niet aan toe, wel tekenen zich tendenzen in die zin af, in de schoot van de organisaties die zich met de tijdelijke en definitieve emigranten inlaten. Het eco-

⁸ *Assemblée générale des catholiques en Belgique. Troisième session à Malines, 2-7 septembre 1867, Bruxelles, 1868, p. 126.*

⁹ *ibid.*

nomisch liberalisme had zijn tijd gehad. Men gaat eindelijk het verband leggen tussen economische en sociale politiek.

De emigratie, voor zover zij voortspuit uit de behoefte, en niet uit de zin voor avontuur — en deze is hoogst zeldzaam bij onze arbeiders in de 19e eeuw —, is een smet die weegt op het burgerlijke apparaat dat het bewind in handen had.

Sindsdien zijn betere inzichten gerijpt, en grootser initiatieven genomen, zodat wij een kwalitatief belangrijk gedeelte van ons arbeiderspotentieel niet langer meer het land moeten uitzenden om zijn kans te wagen.

Tenslotte moeten wij er nog op wijzen dat de definitieve en de tijdelijke emigratie geen typisch Belgische verschijnselen zijn¹⁰ en dat de definitieve emigratie geen doorslaggevende factor is in de Belgische politieke, sociale en economische evolutie tijdens de 19e eeuw, zij is te gering om een oplossing te bieden (of een bedreiging te vormen) voor de problemen waarmee het land af te rekenen had.

De pendelarbeid onder al zijn vormen : interne migratie, grensarbeid, tijdelijke emigratie is, — ook terwille van zijn veel grotere omvang —, van veel diepgaander betekenis geweest. Op het politiek vlak : het uitbreiden van een politiek geëngageerd proletariaat tot het platteland. Op het sociaal vlak : de verstedelijkte levensvormen dringen door tot het platteland. Op het economisch vlak : de economische saturatie van de steden met alle sociale en politieke gevaren die dit inhoudt, leidt tot een uitzwerming, steeds verder van de steden weg, van de industriële nederzettingen¹¹. Oorspronkelijk was deze uitzwerming een zet vanwege de industriëlen om de invloed van de arbeidersorganisaties te breken, en de stijging der lonen tegen te gaan door het aanwerven van de plattelandsbevolking, die minder hoge looneisen stelde¹². Onbewust nochtans werd aldus geleidelijk het oude evenwicht hersteld tussen de agrarische activiteiten van de plattelandsbevolking — die geëvolueerd zijn naar rationeler en modernere exploitatie van gro-

¹⁰ Het fenomeen van de seizoenarbeid is verspreid over gans Europa met bv. de 'Harvest men' in Engeland, de 'Sachsengänger' in Duitsland, de 'Saisonwanderer' in Oostenrijk, de 'Kubikos' in Hongarije, de 'braccianti' in Italië, de 'moujiks' in Rusland als equivalenten van onze 'Franschmans'. Cf. E. Vandervelde, *L'Exode rural* ..., pp. 36-47, 164 en E. Ronse, *L'Emigration saisonnière* ..., pp. 25-32.

¹¹ B. Verhaegen, *Contribution*, vol. 1, p. 307.

¹² E. Vandervelde, *L'Exode rural* ..., pp. 274-275.

tere bedrijven, en haar economische activiteiten, waarbij de huisnijverheid plaats gemaakt heeft voor het werk in de industrie.

Het heeft meer dan vijftig jaar geduurd om een evenwicht te herstellen, dat door de crisis in de vlasnijverheid en de voedselcrisis in de veertiger jaren verbroken was. Meer dan vijftig jaar dat de plattelandsbevolking de tol betaald heeft aan een regime dat op 26 augustus 1789 plechtig verklaard had: 'l'ignorance, l'oubi ou le mépris des droits de l'homme sont les seules causes des malheurs publics et de la corruption des gouvernements'...

bibliografie

Wij verwijzen naar de uitvoerige bibliografie van Albert DUCHESNE, *Bibliographie des tentatives de colonisation et d'expansion belges sous le règne de Léopold Ier* in *L'Expansion belge...*, pp. 768-807. Werken waarvan het bibliografisch adres niet volledig is, zijn werken waarvan wij het bestaan kennen, zonder ze te hebben ingezien.

BRONNEN

1. ARCHIEF.

Archief van het Bisdom Brugge. Oud archief B 328, B 240-245; Modern Archief, bundel 'Werk der uitwijkelingen. 1. St.-Raphaël, 2. Uitwijkelingen in Frankrijk'.

Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel (ABZ). Gecon-
sulteerde dossiers: nrs. 81; 2020 I; 2021, 2022, 2023, 2030; 2312;
2642 Bis I, II; 2669 Bis II, 2, 3; XI, XII, XIII; 2938 IV; 2940 I, II, III,
IV, V; 2944; 2946 I, II, III; 2947 III; 2951 I, II, III, IV; 2953 I, II;
2958; 2959 I, II, III, IV, V, VI; 2961 I, II, III, IV-V, VI, VII, VIII, IX;
2926 I; 2988, 2989, 4388/1, 2.

Archief van het Nationaal Instituut voor de Statistiek. Jaarlijkse registers:
Mouvement de l'état civil, 1857-1913 (uitgezonderd 1861 en 1862).

Archief van de Provincie West-Vlaanderen gedeponoord in het Rijksarchief
te Beveren-Waas. Dossiers: 3e Afdeling n° 4011, 4096.

DENYS, Edmond, *Opstellen uit 'De Franschman' en uit 'De Stem uit het
Vaderland' geschreven door Edmond Denys, Pastor van de Vlamingen,
en in deze weekbladen overgedrukt van 1902 tot 1914. Deel I, II, III.*
Brugge, 1916-1917, 8°, [Autograaf van Edmond Denys in privé-bezit].

[MASKENS, L.], *Condition des ouvriers belges. Secours temporaires. Travail.*
[1888]. Rapport in-folio lithographié, 62 p. [Fonds Quetelet n° 4630
Belgique].

2. GEPUBLICEEERDE BRONNEN. OFFICIELE VERSLAGEN.

Annales parlementaires de Belgique. Bruxelles, Moniteur belge, (1844/45)-(1914).

Annuaire statistique de la Belgique. [et du Congo-belge]. Bruxelles, F. Callewaert, 1(1870)-45(1914), 8°.

Assemblée générale des catholiques en Belgique. Session de 1891. Tome II. *Compte-rendu des travaux des sections*. Malines, P. Ryckmans, 1893; 8°, 655 p.

Assemblée générale des catholiques en Belgique. Troisième session à Malines, 2-7 septembre 1867. Bruxelles, V. Devaux et Cie, 1868; 8°, XII-345 + 506 p.

Bulletin [van het] Belgisch Genootschap van den Aartsengel Raphaël. Werk ter bescherming der landverhuizers, St.-Andries (1890) n° 1 - (1903) n° 50.

Bulletin de la Société belge de l'Archange Raphaël. Oeuvre protectrice des émigrants. St.-André-lez-Bruges, (1890) n° 1 - (1907) n° 67; (1913) n° 90.

Bulletin de la Commission centrale de statistique. Bruxelles, M. Hayez, 1(1843)-16(1890), 8°.

Comité de patronage et d'assistance aux émigrants belges en Canada. Fondé à Montréal le 26 avril 1896. Correspondants en Belgique: Société Saint-Raphaël. Recueil de renseignements à l'usage des correspondants. Mars 1897. Bruges, L. De Plancke, 1897; 8°, 22 p.

Compagnie belge-brésilienne de colonisation, s.l., s.n., s.d.; 8°, 16 p. [couverture manque].

Compagnie belge de colonisation fondée sous le patronage du Roi. Collection de tous les documents relatifs au Guatemala. Bruxelles, Lesigne, 1842; 8°, 48 p.

Compagnie belge de colonisation. Statuts. Contrats et chartes. Bruxelles, Lesigne, 1841; 8°, 57 p.

DE BAELEN, Gustave, *Extinction du paupérisme par la fondation d'une société nationale d'avances pour favoriser la colonisation libre de familles belges aux Etats-Unis d'Amérique. Proposition adressée à la Représentation nationale et à tous ceux qui exercent la bienfaisance*. Bruxelles, J. Vanbuggenhoudt, 1855; 8°, 40 p.

Documents relatifs à la Compagnie belge de colonisation et à la Communauté de l'Union établie à Santo-Thomas de Guatemala. s.l., s.n., 1844; 8°, III-84 p., ill.

Documents statistiques publiés par le Département de l'Intérieur ... Bruxelles, Th. Lesigne, 1(1857); 4°.

Exposé de la situation du Royaume (période décennale de 1841-1850). Bruxelles, Th. Lesigne, 1852; 4°, XX-68 + 45 + 720 + 283 p.

- Exposé de la situation du Royaume (période décennale de 1851-1860).* Bruxelles, Th. Lesigne, 1864-1865; 4°, 3 vol.
- Exposé de la situation du Royaume de 1861 à 1875 publié par les soins de la Commission centrale de statistique.* Bruxelles, Th. Lesigne, 1885; 4°, 2 vol.
- Exposé de la situation du Royaume de 1876 à 1900.* Bruxelles, G. Piquart, 1912; 4°, 3 vol. [Statistique générale de la Belgique].
- De Franschman. Katholiek weekblad.* Brugge, A. Stock, 1(1902)1-2(1903)21. *Wordt: De Stem uit het vaderland. Katholiek weekblad. Tolk van het Westvlaamsch gouuwerbond der uitlandige Vlamingen.* Rousselare, E. Denys, 3(1904)-16(1921)18.
- HEURTIER. *Zie*: Rapport à S. Exc. le Ministre de l'Agriculture.
- HEUSCHLING, Xavier, *Résumé de la statistique générale de la Belgique ... pour la période décennale de 1841 à 1850.* Bruxelles, M. Hayez, 1852; 8°, 281 p.
- Historical statistics of the United States 1789-1945. A supplement to the Statistical Abstract of the United States.* Washington, United States Department of Commerce, 1949; 4°, 363 p.
- Immigration and Passenger movement at Ports of the United States during the year ending june 30, 1894.* Washington, Government Printing Office, 1895; 8°, 77 p.
- Korbondig verslag over de werkzaamheden van het Beschermmomiteit der Tijdelijke Uitwijkelingen van Oost-Vlaanderen.* Gent, Het Volk, 5(1905)-14(1914/18); 8°, 10 fasc.
- LEYSBETH (Nicolas), *Historique de la Colonisation belge à Santo-Tomas Guatemala.* Bruxelles, Nouvelle Société d'éditions, 1938, 8°, 359 p., ill., crts.
- Mémorial administratif de la province de la Flandre occidentale. Memoriael administratief der provincie West-Vlaenderen.* [vanaf 1899: Bestuurlijk memoriaal]. Bruges, Province de la Flandre occidentale, 1(1837)-(1914).
- Le Moniteur belge. Journal officiel.* Bruxelles, Deltombe, (1846)-(1914).
- Mouvement de l'émigration en France. Rapport à M. le Ministre de l'Intérieur.* 1865 à 1874-1878 à 1881. Paris, Imprimerie nationale, 1876-1883; 8°, 3 vol.
- Mouvement de la population et de l'état civil en 1890,* in *Bulletin de la Commission centrale de statistique* 17(1897), *Mémoires et communications*, pp. 98-934.
- Mouvement de la population et de l'état civil en 1900,* in *Bulletin de la Commission centrale de statistique* 18(1904), *Mémoires et communications*, pp. 1-944.

[OBERT, Ch.], *Lettre adressée le 27 septembre 1840 à Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères, ainsi que les chartes ou contrats accordés à la Société commerciale et agricole des côtes orientales de l'Amérique du Centre, s.l., s.n., [1840] ; 8°, 34 p.*

Le Phare. Première compagnie belge-américaine pour favoriser l'agglomération des émigrants aux Etats-Unis d'Amérique. Bruxelles, J. Vanbuggenhoudt, 1856 ; 8°, 16 p.

PONCELET, Adolphe, *Rapport adressé à M. le Ministre des Affaires Etrangères, sur l'émigration aux Etats-Unis.* Bruxelles, Deltombe, 1856 ; 8°, 43 p.

PONCELET, Adolf, *Verslag gezonden aen M. den Minister van Buitenlandsche Zaken ... over de landverhuizing naer de Vereenigde-Staten.* Brussel, Deltombe, 1856 ; 8°, 45 p.

Population. Mouvement de l'état civil 1841-1850. Bruxelles, Ministère de l'Intérieur, 1843-1851, 4°, 10 vol. [Statistique de la Belgique].

Population. Relevé décennal 1831 à 1840. Mouvement de l'état civil de 1840. Bruxelles, Vandooren frères, 1842 ; 4°, X-322 p.

Procès-verbaux des séances du Conseil provincial de la Flandre occidentale. [Vanaf 1871 ook *Verslagen van de zitting van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen*]. Bruges, Province de la Flandre occidentale, 1842-1914/19 ; 8°. [Deels gepubliceerd in het *Mémorial administratif*].

Protégez l'émigrant ! [Brochure annonçant l'érection de la Société Saint Raphaël]. Bruges, Imprimerie Saint-Augustin, [1889] ; 8°, 23 + 3 + IV p.

Rapport à S. Exc. le Ministre de l'Agriculture ... fait au nom de la Commission chargée d'étudier les différentes questions qui se rattachent à l'émigration européenne, par M. Heurtier ..., Paris, Imprimerie impériale, 1854 ; 8°, 390 p.

Rapports faits par Messieurs les Commissaires d'Arrondissement en vertu de l'article 138 de la loi du 30 avril 1836, sur l'état de leur arrondissement 1845-1846, 1862. [Bruges, Gouvernement provincial 1846-1847, 1863] ; 8°, 3 vol.

Rapport sur l'état de l'administration de la province de la Flandre occidentale. [Vanaf ? *Verslag over de toestand en het bestuur van de Provincie West-Vlaanderen*]. Bruges, E.J. Terlinck et Fils, 1833-1914 ; 8°.

Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants. Bruxelles. — *Session de 1846-1847, Tome I, Document n° 11.* — *Session de 1848-1849, Tome III, Document n° 80.* — *Session de 1850-1851, Tome II, Document n° 90.*

Reports of the Commissioners of Alien Passengers and Foreign Paupers, 1853, 1857-1860. Boston, W. White, 1854-1861, 8°, 5 vol.

- ROGIER, Charles, *Question des Flandres. Discours prononcé dans la séance du 4 décembre 1847 à propos de la demande d'un crédit de 500.000 francs.* Bruxelles, Moniteur belge, 1847 ; 8°, 14 p.
- SCHELER, Auguste, *Annuaire statistique et historique belge.* Bruxelles, Leipzig, Kiessling & Cie, 1(1854)-14(1867) ; 8°.
- SMITS, Edouard, *Statistique nationale. Développement des trente et un tableaux publiés par la Commission de Statistique, et relatifs aux mouvements de la population dans les Pays-Bas, depuis la création du Royaume jusqu'à 1824 inclus. Mémoire.* Bruxelles, H. Tarlier, 1827 ; 8°, XIX-69 p. + 12 tabb.
- SPOELBERCH DE LOVENJOU, Ludovic Saint-Vincent, *Belgique charitable. Nouvelle édition refondue et complétée par Mme. Ch. Vloeberghs.* Bruxelles, Librairie Nationale, 1904 ; 8°, XXXVIII + 1 + 799 p., crt.
- Le Travail industriel dans la Flandre orientale. Compte-rendu des dispositions prises par le gouvernement pour relever cette province de son état de décadence.* Gand, J. Vandenbranden-Deschuyter [1852] ; 8°, 80 p. [Extrait de l'Exposé de la situation de la Flandre orientale pour l'année 1852].
- VAN DER STRATEN PONTHOZ, A., *Recherches sur la situation des émigrants aux Etats-Unis de l'Amérique du Nord.* Bruxelles, Meline Cans et Cie, 1846 ; 8°, VII-158 p. + crt.
- VAN LEDE, Charles, *De la colonisation au Brésil. Mémoire historique, descriptif, statistique et commercial sur la province de Sainte-Catherine ...* Bruxelles, Librairie polytechnique, 1843 ; 8°, VIII-427 p., crts.
- VAN LEDE, Charles, *De la colonisation du Brésil. Rapport aux membres de la Compagnie brésilienne de colonisation sur les difficultés qui ont été élevées à la mise en possession de sa concession ...* Bruxelles, s.n., 1846 ; 8°, 216 p.
- VAN OUTRYVE D'YDEWALLE, Stanislas, *Rapport présenté à la réunion du 18 novembre 1913 sur l'émigration belge en Amérique et sur le rôle de la Société St.Raphaël, l'œuvre protectrice des émigrants.* Bruges, G. Stock, 1913 ; 8°, 38 p.
- Verslag [van het] Berek tot bescherming van de Westvlaamsche uitwijkelingen naar Frankrijk.* Brugge, G. Stock, 1(1902)-2(1902/03), 5(1905/06), 6(1906/07), 7(1907/08), 11(1911/12) ; 8°.
- VANDEWALLE L., *Schets van België's toestand met betrekking tot de staatkunde, de zedelijke en stoffelijke belangen des lands.* Gent, H. Hoste, P. Geiregat, 1854, 8°, XII-237 p., front.
- WILLCOX, Walter F., *International migrations. Volume I: Statistics compiled on behalf of the International Labor Office Geneva.* New-York, London, Paris, Gordon and Breach Science Publishers [1969] ; 8°, 1112 p. [Demographic monographs, vol. 7].

BRIEVEN, REISBESCHRIJVINGEN, REISGIDSEN, VERHALEN.

Wij vermelden niet de zuiver literaire producten. Hiervoor verwijzen wij naar de studie van Philip H. De Pillecyn, *Sociaal probleem en verhalend proza 1830-1886. Een sociografische literatuurstudie*, Antwerpen, Standaard 1967, pp. 179-185. Voor de werken na 1886 (E. Balduck, H. Blondeel, C. Buysse, A. Hans, Ary Sleeks, S. Streuvels, E. Vermeulen enz.) is ons geen gespecialiseerde bibliografie bekend.

ARNOUDT, P., *Brief van Pieter Aernoudt, geschreven uyt Missouri, in Noord-America, aen den eerw. heer P. de P[ypere]*. Torhout, Delplace, 1836, 12°, 24 p.

[CAFMEYER (Magda)]. *De 'Kanpagne' doen in Frankrijk*, in 't *Beertje, Volkskundige Almanak* 1967. Brugge, Bond van Westvlaamsche Folkloristen, 1967; 8°, pp. 14-32, foto's.

CAFMEYER, Magda, *Van Gehucht tot dorp*. Blankenberge, Saeftinge, 1971; 8°, 154 p. [Bibliotheek van de Westvlaamse Volkskunde, 4], pp. 70-73: *Naar Amerika*.

COPPIN, Liévin, *L'Empire du Brésil au point de vue de l'émigration*, Charleroi, Imprimerie R. Greuse, 1888; 8°, 67 p.

DE HAM V., *Leidsman voor den Belgischen Uitwijkeling naar de Verenigde Staten van Noord-Amerika*. Brussel, 1849.

DE MYTTENAERE, Arthur, *Argentina gelijk het is*. 1889. Brussel, Nieuws van den Dag, 1889; 8°, 32 p.

DE NEEF, Edmund, *Achtjarig verblijf in Amerika, of ware geschiedverhalen van eenen uitwykeling*. Eerste aflevering. Gent, I.-S. van Doosselaere, 1861, 12°, 32 p.

DE NEEF, Edmund, *De Werkman in Amerika*, Gent, 1865.

DESMEDT, Charles-Louis, *Het oorspronkelijk verhaal van een der eerste Vlamingen die naar de Nieuwe Wereld uitweek* [gepubliceerd door C. Jansseune] in *Het Weekelijks Nieuws*, Poperinge, 8 november 1952, p. 16.

DE SMET, Pieter-Jan, s.j., *Missiën van den Orégon en reizen naer de Rotsbergen en de bronnen der Colombia, der Athabasca en Sascatschawin in 1845-1846. Uit het Fransch, door een kloosterling van Latrappe*. Gent, We. Van der Schelden, 1849, 12°, 423 p., ill.

DE WINNE, August, *Door Arm Vlaanderen ...* Rotterdam, H.A. Wakker & C°, 1903; 8°, VI-368 p., ill.

Eenige raadgevingen voor de werklieden, die naar Frankrijk trekken. [Brugge, Provincie West-Vlaanderen, 1899]; 8°, 8 p.

Eenige wenken en Inlichtingen voor de Belgische werklieden die in Frankrijk gaan arbeiden. Brussel, A. Lesigne, 1900; 8°, 20 p.

- Eenige wenken en inlichtingen voor de Belgische werklieden die in Frankrijk gaan arbeiden.* Brussel, A. Lesigne, 1906 ; 8°, 48 p.
- FERNAU, Georges, *Eene reis in Noord-Amerika. Voordracht.* Brugge, Edw. Gailliard & Cie, 1875 ; 8°, 43 p.
- GOETHALS, E., *Franse Bietenvelden*, in *Voor Allen*, Brussel, juni-juli 1965 [fotocopieën].
- Iowa, het land voor emigranten, zijnde een verslag over de hulpbronnen van Iowa, en gevende nuttige informatie met betrekking tot den staat, ten behoeven van landverhuizers en anderen.* Brussel, Xaveer Havermans, 1872.
- Landbeschrijvingen en Reisverhalen: eene reeks van volksboekjes, getrokken uit de hedendaegsche reisgeschiedenis.* Antwerpen, J.-E. Rysheuvelds, 1848-1849 ; 8°, 3 fasc.
- MARECHAL, C.H., & MARICHAL, A.F., *Argentina zijnde eene beschrijving der Argentynsche republiek ten dienste der Belgische landverhuizers.* Tweede Uitgaaf. Brugge, Verbeke-Loys, 1889 ; 8°, 336 p. [1e uitgave: zelfde uitgever, zelfde jaar].
- MARTEL, Henri [ps. de VERVAET, D.], *Guide général des Emigrants.* Bruxelles, Th. Lombaerts, 1889 ; 8°, 321 p.
- Naar Brazilië. Praktische beschouwingen over het prijsbare der uitwijking en wegens de beste wijze van dezelve te bewerkstelligen.* Brugge, Wwe De Scheemaecker-Van Windekens, 1887 ; 8°, 31 p.
- PROCUREUR, Leopold, *Zes maanden in Argentina.* 1889. Gent, J. Foucaert 1889 ; 8°, 63 p.
- Quelques indications à l'usage des ouvriers belges qui vont travailler en France.* Bruxelles, Becquart-Arien, 1902 ; 12°, 44 p.
- SEVENS, Theodoor, *In Fransch Vlaanderen.* Yper, Callewaert-De Meulenaere, 1909 ; 8°, 144 p. [Davidsfonds nr. 161].
- THIELENS, J., *Guide et conseiller de l'émigrant.* 2° éd. revue et augmentée. Anvers, C. De Backer, 1855 ; 8°, 144 p.
- THIELENS, J., *Wegwijzer en raadgever der Landverhuizers.* 2° uitg., Antwerpen, C. De Backer, 1855 ; 8°, 151 p.
- Tot de Belgische Emigranten. Kolonie van Santa-Maria, kanton Elk, in Pensylvanië (Noord-Amerika).* St.-Truiden, van West-Pluymers, 1850 ; 8°.
- Uyttreksels uit twee brieven, den eenen geschreven uyt Amerika, en den anderen uyt het Oosten.* Brugge, Moke-de Smet, 1833 ; 18°, 16 p.
- VAN LAERE, O., *Uit het leven van een trimard*, in *De Roede van Tielt*, 1(1970), pp. 51-84 ; 2(1971), pp. 15-27.
- VAN NOOTHOORN, A.E., *Reizen en lotgevallen van Henry Warton in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.* Gent, Snoeck-du Caju, s.d., 12°, 112 p., ill.

- VEKEMAN, G., *Eene reis in Canada, of nuttige raadgevingen aan de Belgische landverhuizers*. Sherbrooke, De Pionnier, 1883.
- VERBIST, P.J., *De Belgen in Canada*. Turnhout, A. Van Genechten, 1872 ; 8°, 56 p.
- VERBIST, P.J., *Les Belges au Canada*. Turnhout, A. Van Genechten, 1872 ; 8°, 56 p.
- VIAENE, A., *De ongelukkige jaren veertig*. Uit het Handboek van Judocus Wille 1840-1845, in *Biekorf* 57(1956), pp. 41-43.
- WALLE, P., *Au Brésil. La colonisation*. Paris, Globe Trotter, 1909 ; 8°, 31 p., ill.

STUDIES.

- ALLARD, Eugène, *La Mutualité et la Bienfaisance belges en France. Examen de la situation*. Bruxelles, Bruylant Christophe & Cie, 1896 ; 8°, 156 p.
- ARICKX, Valère, *Geschiedenis van Pittem*. Pittem, G. A. Veys, 1951 ; 8°, 256 p., ill.
- BAERT, Gaston-P., *Belgians in the United States. The Schatteman Family closest link with Pioneer Era*, in *The Link. A monthly magazine of Belgian American Life*, 8(1957) n° 63, pp. 3-4.
- BAERT, G.P., *Een 'Jongen van Ruiselede'*, in *Biekorf*, 59(1958), pp. 137-142.
- BAERT, G.P., *Onze broeders van overzee. Vlamingen te Moline, Illinois U.S.A.* Hasselt, Concentra-Grafic, 1966 ; 8°, 29 p., ill.
- BAERT, G.P., *Uitwijking naar Amerika uit de streek van Tielt 1905-1910*, in *Biekorf*, 57(1956), pp. 200-210, 331-340.
- BAERT, G.P., *Uitwijking naar Amerika vijftig jaar geleden*. Deinze, s.n., 1956 ; 8°, 72 p., ill. [Overdruk uit *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze* 1955].
- BAERT, G.P., *Westvlaamse Amerikanen*, in *Biekorf* 58(1957), pp. 179-183.
- BALACE, Francis, *Recrutements en Belgique pour les troupes fédérales* [1864-1865]. Bruxelles, Musée royal de l'Armée, 1969 ; 8°, 77 p., ill. [Centre d'histoire militaire, Travaux n° 6].
- BÉTHUNE, Jean de, *La crise linière et le paupérisme dans le Courtrais entre 1825 et 1850*, in *Handelingen van het Verbond der Geschiedkundige en Oudheidkundige Kringen van België*, 35e Congres Kortrijk 26-30 juli 1953. Aflevering II, pp. 71-133.

- BLANCHARD, Raoul, *La densité de population du département du Nord au XIXe siècle. Etude de dix recensements de population*. Lille, L. Danel, 1906 ; 8°, 79 p.
- BLANCHARD, R., *La Flandre. Etude géographique de la Plaine flamande en France, Belgique et Hollande*. Lille, L. Danel, 1906 ; 8°, X-530 p., ill.
- BLAZE, Pierre, *La migration des ouvriers belges de l'industrie textile dans le Nord de la France*, in *Dossiers de l'Action catholique*, août-septembre 1925 ; 8°, 11 p.
- BUBLLOT, Georges, *La production agricole belge. Etude économique séculaire 1846-1955*. Louvain, E. Nauwelaerts ; Paris, Béatrice-Nauwelaerts, 1957 ; 8°, 419 p. [Institut de Recherches économiques et sociales].
- CARCAN-CHANEL, Nicole & DELSEMME, Martine, *Agents diplomatiques belges et étrangers aux XIXe et XXe siècles. Deux études economico-sociales*. Bruxelles, Institut de sociologie. Université libre de Bruxelles, 1968 ; 8°, 103 p. [Centre d'histoire économique et sociale].
- [CARTON, C.], *De l'action du gouvernement sur les Flandres, par un prêtre de la campagne*. Bruges, s.n., 1847 ; 8°, 34 p.
- CAUDELIER, G., *La Vérité sur l'Immigration des travailleurs et des capitaux belges dans la République argentine*. Bruxelles, Dechenne & Cie, 1889 ; 8°, 64 p.
- CLAES, Georges, *Réflexions sur le paupérisme et la mendicité*. Tongres, Demarteau-Thys, 1854 ; 8°, III p.
- La Colonisation au 19me siècle ou l'organisation du travail en Amérique*. Bruxelles, Librairie polytechnique, 1841 ; 8°, 32 p.
- DAUMONT, Fernand, *Le Mouvement Flamand. I. Ses raisons d'être*, t. 1-2. Bruxelles, Société belge de librairie, 1911 ; 8°, 2 vol. [t. 2, pp. 282-298 : *L'émigration flamande*].
- DAUW, Adh., *Van priesters en landverhuizers. Het Sint-Raphaëlsgenootschap voor hulp aan uitwijkelingen*, in *Ons Doomkerke. De Vijf Zusterparochiën*, 9(1964) nr. 2, pp. 5-6, nr. 3, pp. 3-4, 10(1964/65) nr. 1, pp. 5-6, nr. 2, pp. 5-6.
- DE BRABANDERE, P., *De Geschiedenis van Oyghem aangevuld door E. Huys*. Kortrijk, Vooruitgang, 1937 ; 8°, 136 p.
- DE CLERCQ, Ed., *Geschiedenis van Aarseele*. Brugge, K. Beyaert-Storie, 1881 ; 8°, IV-116 p.
- DECLERCQ, Guido & VANNESTE, Olivier, *Structurele werkloosheid. Deel II. Structurele werkloosheid in West-Vlaanderen*. Kortrijk, Groeninghe, 1957 ; 8°, VIII-278 p., tabb., krt.
- DECLERQ, J., *Het vraagstuk onzer grensarbeiders in Noord-Frankrijk*, in *Streven*, Antwerpen, 13(1946), pp. 64-70.

- DEGUFFROY, José, *De Tieltsse arme leer- en werkscholen en het lager onderwijs in het midden van de 19e eeuw (1840-1850)*, in *Standen en Landen*, Deel XLIV, Brussel, Encyclopedische Boekhandel, 1968, pp. 247-265.
- DE LAEY, D., *Geschiedkundige aantekeningen over Hoogblede*. Rousselare, J. De Meester, 1902 ; 8°, 255 p.
- DE LANNOY, Ch., *La politique coloniale en Belgique de 1830 à 1848*, in *Bulletin de la Société belge d'études coloniales*, Bruxelles (1920) n° 5/6, mai-juin.
- DEMAIN, H., s.j., *Les Migrations ouvrières à travers la Belgique*. Louvain, H. Bomans ; Bruxelles, A. Dewit, 1919 ; 8°, VI-227 p., tabb.
- DENYS, E., *Onafhankelijk Congoland*. Rousselare, J. De Meester, 1900, 8°, 2 vol., ill.
- DE PILLECIJN, Filip, *Pastor Denys*. Leuven, Davidsfonds, 1927 ; 8°, 150 p., ill.
- DE PILLECIJN, Philip H., *Sociaal probleem en verhalend proza 1830-1886. Een sociografische literatuurstudie*. Antwerpen, De Standaard, 1967 ; 8°, 195 p.
- DE RYCKE, M., *August Debusse en de werkersbeweging in het arrondissement Kortrijk*. Brussel, De wilde roos, 1931 ; 8°, 213 p., ill.
- DE SMET, Antoine, *Agriculteurs belges aux Etats-Unis d'Amérique*, in *Journal de la Société centrale d'agriculture de Belgique*, 105(1957/58) t. 1, n° 6, pp. 2-32.
- DE SMET, Antoine, *La Communauté belge du Nord-Est du Wisconsin. Ses origines. Son évolution jusque vers 1900*. Wavre, Cercle historique et archéologique de Wavre et de la région, 1957 ; 8°, 64 p.
- DE SMET, Antoine, *L'Emigration belge aux Etats-Unis pendant le 19e siècle jusqu'à la guerre civile*, in *Annales [de la] XXXIIe session, Congrès d'Anvers 27-31 juillet 1947, Fédération archéologique et historique de Belgique*, pp. 188-208.
- DE SMET, Antoine, *Voyageurs belges aux Etats-Unis du XVIIe siècle à 1900. Notices bio-bibliographiques*. Bruxelles, Bibliothèque Royale, 1959 ; 8°, 203 p., ill.
- DE SMET, Jos, *De crisis in de Westvlaamse Kantnijverheid in 1848*, in *Biekorf*, 53(1952), pp. 174-177.
- DE SMET, Jos., *Met de zwarte vlag rond de stad lopen. Brugge 1847*, in *Biekorf* 57(1956), pp. 173-178.
- DE SMET, Jos., *De weerslag van de Franse Omwenteling van 1848 in West-Vlaanderen*, in *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation*, Brugge, 89(1952), pp. 24-38.
- DESMET, Jan, *Les Frontaliers belges en France. Mémoire ...* Bruxelles, Institut supérieur de commerce St. Louis, 1958/59 ; 4°, 85 gestenc. p.

- DESMYTTERE, J., *Klerken. Het dorp op de berg*. s.l., s.n., [1952]; 37 gestenc. p.
- De *Westvlaamse seizoenarbeiders*. Brugge; Provincie West-Vlaanderen, 1956; 8°, 263 p., [Provinciale wedstrijd voor economische monografieën 1956. Bekroonde verhandelingen].
- DUCHESNE, A., *Les Belges à l'étranger. L'expansion mondiale de la Belgique sous le règne de Leopold II 1865-1909*. Bruxelles, La Nation, 1949; 8°, 36 p. [La Nation n° 26].
- [DUCPÉTIAUX, Ed.], *Exposé de la question de la misère et du paupérisme en Belgique et spécialement dans les Flandres*. s.l., s.n., s.d. [1847]; 8°, 16 p.
- DUCPÉTIAUX, Ed., *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*. Bruxelles, M. Hayez, 1850; 8°, XVII-340 p.
- DUCPÉTIAUX, Edouard, *Des moyens de soulager et de prévenir l'indigence et d'éteindre la mendicité ...* Bruxelles, Laurent Frères, 1832; 8°, 89 p. + 15 Appendices.
- DUCPÉTIAUX, Ed., *La question de la charité et des associations religieuses en Belgique*. 2e éd., Bruxelles, H. Goemaere, 1859, 8°, XLII-516 p.
- DUPRIEZ, Léon-H., *Des mouvements économiques généraux*. 3° édition. Louvain, Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts, 1966; 8°, 2 vol.
- DUFLOU, R., *Geschiedenis van Vlamertinge*. Langemark, Vonksteen, 1956; 8°, 336 p., ill.
- Eerw. Heer Etienne-Modest Glorieux. *Een sociale priester die een bewogen leven kende*. Ronse, Van Maelsaek-Thooft, 1969; 8°, 71 p., ill.
- EYLENBOSCH, Gustave, *Zie Onze Belgen*.
- L'expansion belge sous Leopold 1er (1831-1865). Recueil d'études. De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865): Verzameling studies*. [Bruxelles, Académie royale des Sciences d'outre mer, 1965]; 8°, 818 + III p.
- FROST-BRÜSSEL, J., *Belgische Wanderarbeiter*. Berlin, Trowitzsch & Sohn, 1908; 8°, 176 p., ill.
- GALLE, Hubert, *La 'Famine du Coton' 1861-1865. Effets de la guerre de Sécession sur l'industrie cotonnière gantoise*. Bruxelles, Université Libre de Bruxelles. Institut de Sociologie, 1967; 8°, 166 p., tabb. [Centre d'histoire économique et sociale].
- GEERAERT, Hans, *De Westvlaamse arbeidskracht in Frankrijk. Een vraagstuk in verband met de werkverruiming in West-Vlaanderen*. [Brugge, Provinciebestuur West-Vlaanderen] 1951; 4°, 98 gestenc. p. + krt.
- GHEYSEN, Robert, *Landbouwers emigreren naar Frankrijk*. Roeselare, eigen beheer, 1965; 8°, 72 p., ill.
- GOBLET D'ALVIELLA, *Voyages, Découvertes, Emigrations*, in *Patria Belgica* t. 3. Bruxelles, 1875, pp. 185-214.

- GORIS, Jan-Albert, *Belgians in the United States*, in *The Link. A monthly magazine of Belgian American Life*, 7(1956) n° 60, pp. 7-8.
- GORIS, Jan-Albert, *On A Bright Sunday, Fifty Years Ago*, in *Belgian Trade Review. Monthly publication of the Belgian Chamber of Commerce in the United States*, 11(1956) n° 9, pp. 7, 26.
- HARDY, Georges, *La politique coloniale et le partage de la terre aux XIXe et XXe siècles*. Paris, A. Michel, 1937 ; 8°, XVII-499 p., ill. [L'Evolution de l'Humanité].
- HUYS, E., *Geschiedenis van Gbeluwe*. 2° uitg. Kortrijk, Vooruitgang, s.d. ; 8°, 417 p., ill.
- Immigration ouvrière en Belgique*, in *Dossiers de l'Action catholique*, août-septembre 1925.
- IMPE, I., *Het Werk van de bescherming der Landverhuizers*, in *Ons-Volk Ontwaakt*, 3(1913) n° 41, pp. 484-485.
- JACQUART, Cam., *Migrations de la population belge (1888-1897)*, Louvain, Institut Supérieur de Philosophie, 1899 ; 8°, 22 p. [Extrait de la *Revue sociale catholique*, octobre 1899].
- JACQUART, Cam., *Mouvement de la population et de l'état civil en Belgique pour les années 1901 à 1910 ...* Bruxelles, M. Hayez, 1921, 4°, 170 p.
- JACQUEMYS, G., *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*. Bruxelles, M. Lamertin, 1929 ; 8°, 472 p. [Académie royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Mémoires. Collection in-8°, n° 26, fasc. 1].
- JALHEAU, Fr., *Etude sur quelques moyens de sauver les Flandres*. Bruxelles, N.-J. Slingeneyer, 1847 ; 8°, 56 p.
- JANSEN, Jos., *Klerken in de 'goên ouden tijd'*. Antwerpen, eigen beheer, 1964 ; 8°, 147 p., ill.
- JANSSENS DE BISTHOVEN, A., *Openingsrede uitgesproken [op de] gewone zitting van 1913. Provincieraad van West-Vlaanderen. De tijdelijke uitwijking onzer landelijke werklieden. Discours d'ouverture ...* Brugge, L. De Plancke, 1913 ; 8°, 31 + 30 p.
- JORISSEN, J., *Beschouwingen over het blanke Kolonaat in Kongo*, in *Kolonisatie*, Antwerpen, Standaard, 1946, pp. 175-199.
- Le Jubilé de l'Oeuvre des Flamands à Paris 1862-1887 par un Ami de l'Oeuvre. Het Jubelfeest van het Werk der Vlamingen te Parijs 1862-1887*. Gand, S. Leliaert, A. Siffer & C°, 1887, 8°, 63 p.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK, Régine, *L'émigration belge outre-mer (1901-1912)*, in *Actes du Colloque L'utilisation des ordinateurs et la recherche en sciences humaines* (Bruxelles, 25-27 février 1971). Archives et Bibliothèques de Belgique. Numéro spécial 5, pp. 139-141.

- KURGAN-VAN HENTENRIJK, Régine, *Quelques aspects de l'émigration flamande au XIXe et au début du XXe siècle*, in *Algemeen Verslag van het XXXIXe Congres van de Federatie van de Kringen voor Geschiedenis van Oudheidkunde van België*, Brugge ... 1967, pp. 36-37.
- LAGAE, *Quelques données sur le typhus qui a régné dans la Flandre-occidentale en 1847 et 1848*. Bruges, Vanhee-Wante, 1851, 8°, VIII-132 p.
- LAUWICK, M., *La révision douanière et le protectionisme agraire en Belgique*, in *Revue économique internationale*, Paris, 8(1911) t. 3, pp. 256-282.
- LAVA, Cyr. & LAVA, Ant., *50 jaar wel en wee over een klein Veurn-Ambachts dorpje*. Eggewaartskapelle. Eggewaartskapelle, s.n., 1952 ; 4°, 21 gestenc. p., ill.
- LECONTE, Jacques-Robert, *Les tentatives d'expansion coloniale sous le règne de Léopold 1er*. Anvers, Editions coloniales Zaïre, 1946 ; 8°, 188 p., ill.
- LENTACKER, F., *Géographie industrielle et frontière franco-belge*. Paris, Imprimerie nationale, 1956 ; 8°, 8 p. [Extrait du *Bulletin de Géographie du Comité des Travaux historiques et scientifiques* 1955, pp. 265-272].
- LENTACKER, F., *Les ouvriers belges dans le Département du Nord au milieu du XIXe siècle*, in *Revue du Nord*, Lille, 38(1956), pp. 5-14.
- MAES, L., *Histoire de Mouscron*. Mouscron, N. Stygelbout-Duquesne, 1933 ; 8°, 228 p., ill.
- MAROY, C., *La colonie belge de Santo-Thomas de Guatémala* [!], in *Bulletin d'études et d'information de l'école supérieure de commerce St-Ignace*, Anvers 3(1926) n° 2, pp. 159-209.
- MERCIER, Jules, *Les migrations saisonnières dans l'agriculture et les industries agricoles belges*. Louvain, Institut de Recherches économiques et sociales, 1948, 8°, 27 p. [Extrait du *Bulletin de l'Institut de Recherches économiques et sociales de l'Université de Louvain*, 13(1948), pp. 805-831].
- MUSSELY, J., & BUYSSCHAERT, J., *Geschiedenis van Ledeghem*, Brugge, P. van Cappel-Missiaen ; Kortrijk, Flandria, 1912 ; 8°, 386 p.
- Notice sur l'établissement et la mission des Religieux Récollets belges à Roubaix et sur l'Oeuvre des Flamands à Lille*. Roubaix, A. Reboux, 1880 ; 12°, 29 p.
- Onze Belgen die een deel des jaars in Frankrijk verblijven. Verslag op het Congres van Luik in 1898 voorgebracht door G. Eylenbosch, Schrijver van den Belgischen Volksbond*. Gent, Het Volk, 1898 ; 8°, 23 p.
- OUALID, William, *L'Immigration ouvrière en France et l'organisation du marché du Travail*, in *Assemblée générale de l'Association internationale pour la lutte contre le chômage*, Luxembourg, 9-11 septembre 1923 ; Genève, 1923, pp. 45-56.
- PETY DE THOZÉE, Ch. & PETY DE THOZÉ, R., *Théories de la colonisation au XIXe siècle et rôle de l'Etat dans le développement des colonies*. Bruxelles,

- Hayez, 1902 ; 4°, 863 p. [Mémoires couronnés et Mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale de Belgique, t. 60].
- REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin*. Bruges, E. Gailliard, 1881 ; 8°, 4 vol., ill.
- Rond de Wereld*. - *Onze 'Franschmans'*, in *Het Ypersche Volk*, 26 april 1913.
- RONSE, Edmond, *L'émigration saisonnière belge*. Gand, Het Volk, 1913 ; 8°, 257 p., ill.
- RONSE, Edmond, *Les formes nouvelles de l'émigration belge*, in *Revue catholique sociale et juridique*. Louvain 26(1921) n° 1, pp. 133-150.
- RONSE, Edmond, *La situation actuelle de l'émigration saisonnière belge*, in *Le Progrès social*. Bruxelles, 19(1930), pp. 129-142.
- RONSE, Fr., *Zedelgem-Veldegem. Beschrijving en geschiedenis*. [Torhout], s.n., 1934 ; 8°, 291 p.
- RYSERHOVE, A., *Beernem. Een Heemkundige studie*. Beernem, M. De Prest-Martens, 1949 ; 8°, 325 p.
- SABBE, E., *Histoire de l'industrie linière en Belgique*. Bruxelles, Office de Publicité, 1945 ; 8°, 89 p. [Collection nationale].
- SABBE, E., *De Vlaamsche Vlasnijverheid en Frankrijk in de XVIIIe eeuw*. Overdruk uit *Handelingen van den K. Gesch. en Oudh. Kring van Kortrijk*, N.R. 14(1936) afl. 2, 24 p.
- SABBE, Philemon D., & BUYSE, Leon, *Belgians in America*. Tielt, The Hague, Lannoo, 1960 ; 8°, 317 p., ill.
- SCHOLL, S.H., o. praem., *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in West-Vlaanderen (1875-1914)*. Brussel, Arbeiderspers, 1953 ; 8°, 315 p., ill.
- SEEBOHM ROWNTREE, (B.), *Comment diminuer la misère. Etude sur la Belgique*. Traduit de l'anglais par A.J.A. Hotermans. Paris, V. Giard et E. Brière, s.d. ; 8°, XVI-652 p., ill.
- SEEBOHM ROWNTREE, B., *Land & Labour. Lessons from Belgium*. London, Macmillan and Co, 1911 ; 8°, XX-633 p., ill.
- STENGERS, Jean, *L'historien devant l'abondance statistique*, in *Revue de l'Institut de sociologie*. Bruxelles, Université Libre de Bruxelles, 1970, pp. 427-458.
- TAMBORYN, Constant & TAMBORYN, Paul, *Geschiedenis van Elverdinge ... Brugge*, Excelsior, 1929 ; 8°, 238 p., ill.
- TANGHE, G.F., *Geschiedenis van Iseghem*. Rousselaere, D. Vanhee, 1852 ; 12°, 3 vol.
- TANGHE, G.F., *Leven van ... Petrus-Franciscus Valcke ... met een voorafgaende beschrijving van Rumbeke ...* Rousselaere, D. Vanhee, 1852 ; 12°, 106 p.
- TANGHE, G.F., [Parochiebeschrijvingen uit de Standaard van Vlaanderen 1851 sqq.]. Afzonderlijke overdrukken op de Provinciale Bibliotheek en Cultuurarchief te Brugge.

- TANGHE, G.F., *Parochieboek of beschrijving van Cachtem ...* Brugge, De Scheemaecker-Van Windekens, 1863 ; 12°, 128 p.
- TANGHE, G.F., *Parochieboek of beschrijving van Ooteghem*. Brugge, De Scheemaecker-Van Windekens, [1862] ; 12°, 31 p.
- TANGHE, G.F., *Parochieboek of beschrijving van Ruisselede*. Brugge, De Scheemaecker-Van Windekens, 1861 ; 12°, 138 p.
- THEYS, Juliaan, *Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk*. Brugge, Westvlaams Economisch Studiebureau, 1969 ; 8°, IX-279 p.
- THEYS, Juliaan & VANNESTE, Olivier, *Westvlaamse grensarbeiders in Noord-Frankrijk. Analyse van een kwantitatief en kwalitatief onderzoek*. Brugge, Westvlaams Economisch Studiebureau, 1964 ; 8°, 144 p. + krtn.
- THUYSBAERT, Prosper, *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis der landelijke bevolking in de XIXe eeuw*. Kortrijk, J. Vermaut, 1913 ; 8°, XV-328 p., ill.
- TREBATE, A., *La mission Blondeel en Ethiopie en 1841 et 1842*, in *L'Indépendant* 14-4-36 (Knipsel).
- VAN ACKER, Y., *Vlaamsche Boerenkolonies in Frankrijk. Ter oplossing van het beslissend vraagstuk der Vlaamsche levensruimte*. Brussel, Steenlandt, s.d., [194.] ; 8°, 46 p., ill.
- VAN LAECKE, B., *Fransmans*, in *Ons Doomkerke* 8(1963) nr. 3, pp. 9-11.
- VAN STEENKISTE, I., *Proef eener geschiedenis der gemeente Henle*. Kortrijk, We Nys & Zonen, 1889 ; 8°, 221 p.
- VAN STEENKISTE, M., *Leke*. Leke, s.n., [1952], f° 47 + 11 p., ill.
- VAN DE VENNE, K.F., *Geschiedenis der gemeente Sweveghem*. Kortrijk, Gernaey-Hasaert, 1866 ; 8°, 94 p.
- [VAN DE VIVERE, Th. M.], *Ce à quoi l'on ne songe pas en Belgique. Exposé et appel à tous les hommes de bon sens et d'action quelle que soit leur opinion religieuse, par un prêtre ... Projet d'œuvre sociale et nationale en faveur des orphelins, enfants abandonnés, — très-pauvres, — naturels, etc. de Belgique, pour leur éducation et établissement comme cultivateurs en pays d'émigration*. Bruxelles, Cools Frères, 1898 ; 8°, 14 p.
- VAN DE WALLE, B., *Jean-Baptiste De Lescluze, négociant et armateur brugeois (1780-1858)*, in *Handelingen van het Genootschap ... Société d'Emulation te Brugge*, 96(1959) pp. 64-88 en 97(1960) pp. 154-236.
- VANDEWALLE-WILLEMS, Cyr., *Een mooie gemeente in de Westvlaamse vlakte*. Handzame. s.l., s.n., [1952] ; 4°, 192 getypte p., ill.
- VAN DEN WEGHE, Frans, *Vreemde Beelden en Schetsen*. Gent, I. Vanderpoorten, 1903 ; 8°, 167 p., ill.

- VANDEN WEGHE, M., *Geschiedenis van Moorslede*. Yper, Callewaert-De Meulenaere ; s.d. ; 8°, VI-358 p.
- VANDER MAELEN, Ph., *Dictionnaire géographique de la Flandre occidentale*. Bruxelles, Etablissement géographique, 1836 ; 8°, 237 + 121 p.
- VANDERVELDE, Emile, *L'Exode rural et le retour aux champs*. Paris, F. Alcan, 1903 ; 8°, 304 p.
- VAN EENOO, Romain, *Economische crisis en Vlaamse Beweging: Reacties in de Brugse pers (september 1830 - februari 1848)*. Gent, Rijksuniversiteit, Seminarie voor Sociologie, 1929 ; 8°, 43 p. [Overdruk uit Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen (1969) n° 1].
- VAN HOUTTE, Hubert, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*. Gand, Van Rysselberghe & Rombaut, 1920 ; 8°, VIII-588 p.
- VAN TRICHT, Victor, s.j., *Nos émigrants. Causerie*. Namur, P. Godenne, 1889 ; 8°, 66 p.
- VERHAEGEN, Benoit, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*. Vol. I. *Analyse de la répartition professionnelle 1846-1910*. Vol. II, *Exposé statistique*. Louvain, E. Nauwelaerts, Paris, Béatrice-Nauwelaerts, 1961 ; 8°, 2 vol., tabb. [Publications de l'Université Lovanium de Leopoldville n° 8].
- VERMEERSCH, A., *De Pers en het pauperisme in Vlaanderen: 1845-1848*, in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 13(1958), pp. 81-100.
- VERMEIR, (P.), *Leopold I. Mens. Vorst. Diplomaat*. Dendermonde, [eigen beheer], 1967 ; 8°, 2 vol., ill.
- VERMEIRE, M., *Geschiedkundige schets van West-Vlaanderen's landbouw en van de Eigenaars- en Landbouwersbond*. Brugge, Verbeke-Loys, 1937 ; 8°, 639 p., ill.
- VERWINS, H.-D., *Que peut-on et que doit-on faire pour améliorer le sort moral et matériel de la classe ouvrière et nécessiteuse et pour extirper la mendicité ?* Bruxelles, A. Gouweloos, 1849 ; 8°, 12 p.
- VLIEBERGH, Emiel, *De Landbouw en de landelijke bevolking in België sedert 1830*, in *Dietsche Warande en Belfort* (1905)2, pp. 409-440.
- VRANCKEN, J., *Topographie médicale de l'arrondissement administratif de Courtrai*. Bruges, Vanhee-Wante, 1853 ; 8°, 268 p. [Annales de la Société médico-chirurgicale de Bruges].
- VRIENS, Marèse, *De houding van het Parlement ten opzichte van de vlascrisis in Kortrijk (1830-1850)*, in *Standen en Landen*, Deel XLIV. Brussel, Encyclopedische Boekhandel, 1968, pp. 221-246.
- WATTEZ, Omer, *De Vlamingen in het Walenland*. Brussel, B. Knoetig, 1903 ; 8°, 15 p. [Overdruk uit Germania].
- West-Vlaamsche Zendelingen*, in *Biekorf*, 2(1891), pp. 235-238.

BIJLAGE 1.

Statistiek van de Westvlaamse seizoenarbeiders 1898-1901.
Enquêtes door het Provinciebestuur.

(zie Deel II, Hoofdstuk V, pp. 219-220).

Arrondissement : IEPER

Namen der gemeenten	1898							1899	1900	1901		
	Bevolking der gemeenten		A	B	C	D	E				F	Totaal
			Steenbakkers	Akkerbewerkers	Oogst	Bieten-Oogst	Openbare Werken	Andere werken				
Bas-Warleton	817	5		2	—	—	—	—	0	0		
Beselare	2.971	213		13	21	8	20	—	40	35		
Bikschote	945	1		—	8	—	—	—	9	7		
Boezinge	2.214	7		15	22	15	—	—	35	40		
Brielen	779	—		—	2	—	—	—	4	4		
Comines	5.482	5		—	32	24	8	15 ¹	35	41		
Dikkebus	1.265	—		—	5	—	—	—	12	18		
Dranouter	1.070	—		—	3	—	—	—	2	1		
Elverdinge	1.714	3		—	10	12	—	—	22	20		
Geluveld	1.632	74		21	25	13	7	11	20	15		
Geluwe	4.691	20		40	50	15	—	—	125	100		
Hollebeke	760	—		—	18	18	—	—	39	38		
Houthem	1.404	1		—	1	—	7	4	10	7		

Ieper	17.155	5	—	15	4	2	—	26	18	16	15
Kemmel	1.577	—	—	18	—	—	—	18	10	20	6
Krombeke	1.145	1	—	12	—	—	—	13	22	15	12
Langemark	7.176	14	37	108	54	—	—	213	350	350	400
Loker	855	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Mesen	1.467	15	—	9	8	14	—	46	65	73	75
Nieuwkerke	2.392	—	—	—	—	—	—	0	0	2	3
Oostvleteren	1.779	—	—	3	1	—	—	4	6	6	3
Passendale	3.769	25	34	54	20	11	5 ²	149	130	135	122
Ploegsteert	4.136	1	—	1	—	—	—	2	3	3	1
Poperinge	11.299	5	10	30	8	—	—	53	23	26	25
Proven	1.708	—	—	10	3	—	—	13	8	13	16
Reningelst	2.458	—	15	30	5	—	—	50	27	30	33
Roesbrugge-Haringe	1.998	—	—	5	3	—	—	8	8	9	13 ³
Sint-Jan	900	2	—	3	—	1	—	6	7	7	8
Vlamertinge	3.298	—	30	60	25	—	—	115	± 80	± 120	± 100
Voormezele	1.377	1	2	5	4	—	—	12	18	18	21
Warneton	3.524	50	30	—	—	—	—	80	0	0	1
Watou	3.792	—	—	5	—	—	17	22	8	7	13
Wervik	8.265	10	—	53	26	—	30 ⁴	119	48	57	52
Westouter	1.547	—	—	13	2	—	—	15	12	9	5
Westvleteren	1.927	—	—	2	—	—	—	2	9	11	8
Woesten	1.316	—	8	28	6	—	—	42	19	21	16
Wulveringem	510	—	—	1	—	—	—	1	0	0	0
Wijtschate	3.465	29	16	34	28	3	—	110	65	79	86

Namen der gemeenten	1898							1899	1900	1901
	Bevolking der gemeenten									
	A	B	C	D	E	F	Totaal			
	Steenbakkers	Akkerbewerkers	Oogst	Bieten-Oogst	Openbare Werken	Andere werken				
Zandvoorde	1.003	5	6	10	2	3	26	22	27	24
Zillebeke	2.057	8	28	104	43	60	243	98	96	90
Zonnebeke	3.750	352	30	36	26	8	452	100	106	121
Zuidschote	675	—	—	1	1	—	2	5	6	6
Totaal :	852	337	847	374	144	82	2.636	1.514	1.589	1.567

1 In de asten.

2 Lossen van kolen te Roubaix.

3 Enquête 1902 : 'Deze zijn werklieden die vertrokken hebben voor den oogsttijd. Maar moeten doen opmerken als palende aan Frankrijk dat er hier dagelijks vele landarbeiders gaan werken bij de Franse landbouwers'.

4 'récolte du lin en juillet'.

Arrondissement : KORTRIJK

Aalbeke	1.901	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Anzegem	3.744	95	15	40	35	20	207	68	73	80
Avelgem	3.947	50 ¹	15	20	60	14	159	± 60	± 60	± 60

Bavikhove	1.551	—	—	—	—	—	—	—	—	0	9	11	12
Bellegem	3.153	3	—	—	2	—	—	—	—	5	5	7	12
Beveren	1.480	—	—	—	—	7	—	—	—	7	3	4	4
Bissegem	1.657	1	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	2
Bossuit	620	3	—	—	—	—	—	—	—	3	3	4	4
Deerlijk	5.356	1	—	—	10	—	—	—	—	11	10	8	7
Desselgem	2.317	144	5	—	1	10	1	3 ²	—	164	10	10	13
Dottignies	4.393	15	—	—	—	—	—	—	—	15 ³	0	0	0
Gullegem	4.202	7	—	—	13	7	—	44 ⁴	—	71	61	69	73
Gijzelbrechtegem	371	4	9	—	9	9	—	—	—	31	?	?	8
Harelbeke	7.071	318	1	—	—	—	—	44	—	363	0	0	0
Heestert	2.221	—	—	—	—	—	—	—	—	?	12	15	20
Helkijn	1.349	—	—	—	2	—	—	—	—	2	9	1	0
Herseaux	3.637	—	—	—	—	—	—	—	—	0	2	3	5
Heule	4.583	—	—	—	4	—	—	—	—	4	5	11	8
Hulste	2.323	6	2	—	19	4	—	1	—	32	20	22	25
Ingoogiem	1.602	14	—	—	12	12	4	—	—	42	10	15	25
Kaster	912	—	—	—	10	5	—	—	—	15	22	23	23
Kerkhove	931	15	—	—	14	9	—	—	—	38	15	18	16
Kooigem	981	—	—	—	—	—	2	—	—	2	2	0	0
Kortrijk	33.276	—	—	—	—	—	—	—	—	±0	17	5	0 ⁵
Kuurne	4.467	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Lauwe	3.589	3	—	—	8	—	—	—	—	11	4	3	0
Lendeled	3.640	3	—	—	8 ⁶	—	—	—	—	11	9	12	16
Luingne	1.905	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0	1	0

Namen der gemeenten	1898							1899	1900	1901
	Bevolking der gemeenten									
	A	B	C	D	E	F	Totaal			
	Steenbakkers	Akkerbewerders	Oogst	Bieten-Oogst	Openbare Werken	Andere werken				
Marke	—	—	—	1	—	—	1	4	3	3
Menen	—	4	16	13	—	—	33	16	15	20
Moen	8	8	13	8	—	—	37	16	11	9
Moorsele	7	15	100	20	4	—	146	72	83	79
Mouscron	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Otegem	20	—	10	—	—	—	30	21	20	17
Outryve	—	—	20	9	—	—	29	8	6	4
Rekkem	—	—	—	—	—	—	0	4	0	0
Rollegem	—	—	—	—	—	—	0	2	3	2
Sint-Denijs	7	7	15	6	4	—	39	30	35	32
Sint-Eloois-Vijve	13	—	28	28	—	—	69 ⁷	37	31	34
Spiere	—	—	—	—	1	—	1	1	1	0
Tiegem	—	25	—	—	—	—	25	25	37	46
Vichte	5	3	5	2	—	—	15	11	12	12
Waarmaarde	6	30	19	26	—	—	81	32	36	34

Waregem	7.726	175	30	145	75	15	40	480	116	129	140
Wevelgem	7.015	—	—	1	—	—	—	1	14	14	15
Zwevegem	4.863	—	—	—	—	—	—	0	4	5	8
Totaal :	923	169	548	344	107	90	2.181	772	818	868	

1 'Doen ook de beten in sept.-oct.'.

2 Wevers.

3 Enquête 1898, opmerking : 'Six cents ouvriers vont hebdomadairement travailler à Roubaix-Tourcoing'.

4 In de asten.

5 Enquête 1898, opmerking dat er ongeveer 400 wevers, schrijnwerkers en metsers wekelijks naar Frankrijk trekken.

6 Omvat C + D.

7 In feite : 41 want vermeld C = D.

Arrondissement : OOSTENDE

Bekegem	908	28	—	14	18	—	—	60	0	0	0
Bredene	2.696	2	—	—	—	—	2	4	6	10	7
Eernegem	4.390	150	—	158	70	19	—	397	387	423	461
Ettelgem	994	26	—	—	—	—	23 ¹	49	0	0	0
Gistel	3.297	115	—	2	88	16	—	221	140	150	150 ²
Ichtegem	4.783	3	471	492	498	2	312	1.778	440	456	502
Klemskerke	1.336	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Leffige	1.817	—	—	1	—	—	—	1	4	1	1
Lombardsijde	992	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Mannekensvere	405	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Mariakerke	2.964	—	—	—	—	10	—	10	—	—	—

Namen der gemeenten	1898						1899	1900	1901
	Bevolking der gemeenten						Totaal		
	A	B	C	D	E	F			
	Steenbakkers	Akkerbewerders	Oogst	Bieten-Oogst	Openbare Werken	Andere werken			
Middelkerke	1.649	—	—	—	—	—	0	0	0
Moere	1.194	3	9	5	—	—	17	18	21
Oostende	34.875	—	—	—	—	—	0	0	0
Oudenburg	2.508	6	—	—	—	63 ³	69	0	0
Roksens	741	40	—	32	—	—	72	14	14
Schore	443	—	—	—	—	—	0	0	0
Sint-Pieterskapelle	249	—	—	—	—	—	0	0	0
Slijpe	1.350	—	—	—	—	—	0	3	3
Snaaskerke	847	10	—	—	—	—	10	0	0
Stene	2.192	—	—	—	—	—	0	1	3
Vlissegem	1.104	—	—	—	—	—	0	0	0
Westende	801	—	—	—	—	—	0	0	0
Westkerke	1.205	65	—	67	—	—	132	67	69
Wilskerke	350	—	—	—	—	—	0	0	0

Zande	603	—	—	5	—	—	—	5	4	5
Zandvoorde	909	—	—	—	—	—	—	0	6	2
Zevəkote	702	—	—	—	—	—	—	0	?	2
Totaal :	448	471	681	778	47	400	2.825	1.091	1.158	1.242

1 Werken in de suikerfabrieken.

2 Enquête 1902 : 'Les ouvriers qui vont travailler en France se composent uniquement d'ouvriers travaillant en été dans les briqueteries et en hiver dans les sucreries ; d'ouvriers agricoles proprement dits, il n'en existe pas, se rendant en France'.

3 In de suikerfabrieken.

Arrondissement : ROESELARE

Ardoioe	6.202	42	20	70	40	—	15 ¹	187	72	69	87
Beveren	2.766	3	2	5	3	—	146 ²	159	27	31	23
Dadizele	1.890	—	—	20	—	—	—	20 ³	15	15	15
Emelgem	2.192	18	—	5	—	—	—	23	14	12	15
Gits	3.203	77	9	18	15	—	—	119	45	47	50
Hoogdele	4.657	37	43	93	17	—	12 ⁴	202	?	?	25
Ingelmunster	6.638	25	20	20	40	10	—	115	± 58	± 64	± 70
Izegem	11.295	28	—	7	10	—	—	45	14	11	12
Kachtem	1.601	11	—	2	1	—	1	15	6	8	10
Ledegem	3.424	48	14	45	28	16	4 ⁶	155	?	?	55
Lichtervelde	6.636	388	—	62	142	—	—	592	?	?	115 ⁷
Moorslede	7.286	110	100	320	90	45	20 ⁸	685	200	200	129
Oekene	1.748	15	6	40	12	—	—	73	± 25	± 30	± 35

Namen der gemeenten	1898						1899	1900	1901
	Bevolking der gemeenten			Totaal					
	A	B	C	D	E	F			
	Steenbakkers			Oogst			Andere werken		
	Akkerbewerkeren			Bieten-Oogst			Openbare Werken		
Oostnieuwkerke	2.721	111	27	23	22	1	9 ⁹	193	98
Roeselare	22.069	45	70	95	35	14	45 ¹⁰	304	156
Rollegem-kapelle	1.249	21	2	17	1	—	—	41	35
Rumbeke	6.163	157	—	42	3	8	—	210	53
Sint-Eloois-Winkel	2.393	7	—	9	—	—	10 ¹¹	26	25
Staden	5.490	139	18	256	64 ¹²	—	5	482	± 300
Westrozebeke	2.311	16	16	50	13	1	7 ¹³	103	74
Totaal :	1.298	347	1.199	536	95	274	3.749	1.217	1.242
									1.444

1 Werken in de asten.

2 *idem*.

3 Daarnaast zijn er 21 metsers die in Frankrijk gaan werken.

4 Werken in de asten.

5 Niet bijgehouden op het gemeentebestuur.

6 Houtzagers.

7 1899 : 'meer dan in 1900', 1900 : 'meer dan in 1901'.

8 Houtzagers.

9 'Olieslagers het hele jaar' in Frankrijk.

10 In de asten.

11 Hoppepluk te Poperinge.

12 Opmerking : D behoort tot A en C.

13 In de asten.

Arrondissement : TIELT

Aarsele	2.983	6	2	6	3	—	—	17	9	10	12
Dentergem	2.400	25	—	35	9	3	—	72	48	57	52
Egem	1.859	2	—	14	—	—	—	16	20	17	15
Kanegem	1.595	2	—	3	1	—	—	6	13	6	7
Koolskamp	2.370	33	62	45	38	—	—	178	77	81	94
Markegem	858	—	—	10	2	—	—	12	8	8	10
Meulebeke	9.248	11	22	96	52	—	—	181	± 200	± 200	± 200 ¹
Oeselgem	966	—	6	16	9	—	—	31	20	18	16
Ooigem	1.380	18	—	6	—	—	—	24	6	10	7
Oostrozebeke	4.474	35	35	34	15	—	2	121	123	127	132
Pittem	5.147	—	20	20	18	—	—	58	45	42	35
Ruiselede	6.778	120	34	131	85	—	—	370	386	421	456
Schuijerskapelle	1.287	33	—	16	1	—	—	50	12	13	15
Sint-Baafs-Vijve	1.663	6	4	17	8	7	—	42	51	43	40
Tielt	10.450	10	12	20	4	—	—	46	66	72	53
Wakken	2.310	64	34	20	9	—	—	127	62	60	55
Wielsbeke	1.848	13	1	2	2	—	—	18	7	10	8
Wingene	8.186	20	35	170	85	10	—	320	274	316	322
Zwevezele	5.897	32	117	123	100	38	79 ²	489	48	45	54
Totaal :		430	384	784	441	58	81	2.178	1.475	1.556	1.583

1 Opmerking : ' Het grootste getal vertrekken zonder er de verklaring van te doen '.

2 Gaan de hoppepluk doen in Poperinge.

Leisele	1.606	—	—	—	—	—	—	—	0	5	5	7
Nieuwpoort	3.358	—	—	—	—	—	—	—	0	2	2	—
Oeren	164	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Oostduinkerke	2.151	—	—	—	—	—	—	—	0	3	6	6
Pervijze	1.359	—	—	—	—	—	—	—	1	0	0	0
Ramskapelle	849	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Sint-Joris	318	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Sint-Rijkers	251	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Stavele	1.357	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	2
Steenkerke	846	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Veurne	5.636	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Vinkem	585	—	—	—	—	—	—	—	0	1	1	1
Wulpen	985	—	—	—	—	—	—	—	0	0	2	3
Wulveringem	897	—	—	—	—	—	—	—	0	2	1	2
Zoutenaai	24	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Totaal :	—	—	1	26	3	—	—	—	30	78	87	96

lijst van de tabellen

	Blz.
Tabel 1 : Westvlaamse emigratie 1830-1844	112
Tabel 2 : Westvlaamse en Belgische emigratie 1841-1913 . . .	115-116
Tabel 3 : Westvlaamse emigratie per arrondissement 1841-1913 .	118-119
Tabel 4 : Westvlaamse en Belgische emigratie per land van be- stemming 1881-1913	130-131
Tabel 5 : Westvlaamse emigratie naar Frankrijk, Noord- en Zuid- Amerika per arrondissement 1886-1913	132-133
Tabel 6 : Vergelijking totale emigratie en emigratie naar Frank- rijk en Amerika 1886-1913	134-135
Tabel 7 : Belgische immigratie in de U.S.A. 1820-1914 . . .	142
Tabel 8 : Globale emigratie via Antwerpen 1843-1913 . . .	143
Tabel 9 : Belgische emigratie via Antwerpen 1885-1913 . . .	145
Tabel 10 : Belgische emigratie naar de U.S.A. en Canada 1892- 1913	146
Tabel 11 : Immigratie van Vlamingen en Nederlanders in de U.S.A. 1899-1913	147
Tabel 12 : Verhouding Vlamingen - Walen onder de immigranten in de U.S.A. 1899-1913	147
Tabel 13 : Vergelijking immigratie-emigratie 1900-1913 . . .	149
Tabel 14 : Westvlaamse emigranten naar Amerika via Antwerpen 1892-1905	153
Tabel 15 : Westvlaamse emigratie naar Amerika per arrondisse- ment 1892-1905	154
Tabel 16 : Vertrekkende en terugkerende emigranten te Antwerpen 1875-1913	179
Tabel 17 : Belgische emigratie naar Brazilië 1847-1914 . . .	181
Tabel 18 : Belgische emigratie naar Argentinië 1857-1914 . . .	183
Tabel 19 : Belgische emigratie naar Canada 1900-1914 . . .	187
Tabel 20 : Blanken en Belgen in Congo 1886-1939	189
Tabel 21 : Vlaamse boeren in Frankrijk 1900-1939	202
Tabel 22 : Verhouding Seizoenarbeid-Emigratie 1898-1901 . . .	225-228

index op de namen van personen en verenigingen

- Allan, Julian, 173
Allan Line, 166
 Arickx, Valère, 33
 Arrivabene, Giovanni, 93
 Asprémont-Lynden, G. d', 106
*Association nationale pour la conservation
 et le progrès de l'ancienne industrie li-
 nière*, 25, 27
 Baers, 174
 Baert, Gaston-Pieter, 150, 169, 177
 Balace, Fr., 173
 Bauwens, Lieven, 21
 Belcke, 101
Belgian-American National Alliance, 176
Belgian Bureau, 176
Belgische Priesterbond, 176
Belgische Volksbond, 231
*Berek tot bescherming van de Westvlaam-
 sche Uitwijkelingen naar Frankrijk*, 232,
 233, 234
*Beschermings- en hulpcomiteit van Belgi-
 sche landverhuizers in Canada*, 176
 Béthune, J.B., 232
 Blanchard, R., 191, 194, 200, 204, 222
 Blondeel van Cuelebroeck, Edouard, 81, 86,
 88, 89, 90, 91
 Bonne, Emile, 168, 169
 Bonte, D., 51
 Bonte, Louis, 168, 169
 Bosch, 102
 Boumans, René, 103, 105
 Brockdorff, F., 58
 Bruegel, Pieter, 239
 Bublot, G., 121
 Callewaert-Vander Haeghe, 168
Canadian Pacific Railway Cy, 166, 170
 Caraman-Chimay, J. de, 107
 Carton de Wiart, H., 216
 Cartuyvels, 159, 160
 Cauderlier, G., 184
 Charlotte, prinses, 82
 Chauvelin, 55
Comité central d'industrie, 29, 32
*Commission d'émigration et de colonisation
 au Congo*, 190
Communauté de l'Union, 87
Compagnie belge-brésilienne, 84, 85
Compagnie belge de colonisation, 87, 89,
 90, 91, 92
 Considerant, Victor, 28, 87
 Cools, J., 63
Cunard Steamship Cy, 166, 168, 169, 170,
 174
 Daems, Edouard, 161
 Daens, Adolf, 215, 216, 222, 230
 Daumont, F., 204
 De Baelen, Gustave, 162
 De Brabandere, V., 163
 De Breynne, Gustave, 63
 De Brouckère, commissie, 29, 31, 94
 Dechamps, A., 31, 89, 100
 Declercq, A., 169
 De Grünne. Zie: Hemricourt De Grünne,
 Ch. De
 Deguffroy, J., 35
 De Haerne, Désiré, 29, 66
 Deham, Victor, 63, 81, 101, 102, 159
 De Jaegher, E., 85, 86
 Delebecque, Mgr., 231
 De Mérode, commissie, 93, 101
 De Mérode Westerloo, Henri, 107, 244
 De Meülenaere, Felix, 84
 De Myttenaere, Arthur, 186
 Denecker, L., 51
 Denys, Achiel, 234
 Denys, Edmond, 233, 235, 236
 Denys, Willem, 233
 De Pillecyn, Filip, 233
 De Puydt, Remi, 87
 De Riemacker, Francis, 169
 De Schrijver, M., 233
 De Simpelare, A., 169
 Desmedt, 33
 Desmet, E., 42
 De Smet, G., 178
 De Smet, Jos, 195
 Desmyttere, J., 52
 De Snauw, Triphon, 168
 De Theux, B., 26, 31, 32, 57, 62, 63, 65,
 95, 99
 De Winne, August, 200

- D'Hane-Steenhuysen, J.B., 82
Diederichsen Linie, 166
 Dirckx, Pieter, 81, 99, 159
 Dochez, Louis A., 173
 Dreyfus, kapitein, 199
 Drouet, Charles, 93
 Duclos, Adolphe, 187
 Ducpétiaux, Edouard, 31, 53, 63, 64, 95
Dujardin, bank, 242
 Dupiney de Vorepierre, B., 207
 Dupriez, L.H., 11, 122
- The Eastern Coast of Central America
 Commercial and Agricultural Company*,
 86
 Elhoungne, d', A., 63
 Ellison, James, 174
 Eylenbosch, Gustaaf, 214, 216, 222, 231
 Ferdinand VII van Spanje, 84
 Formby, Henry, 244
 Fourier, Charles, 87
 Frost-Brüssel, J., 195, 213, 214, 222
- Gillès de Pélichy, Karel, 232
 Glorieux, Etienne-Modest, 53
 Guinotte, 102, 159
 Guivron, Emile, 168
- Hamburger-Pacific Linie*, 166
 Hemricourt De Grünne, Ch. De, 193, 195,
 209, 213, 214, 222, 231
 Heuschling, Henri-Hubert, 61
 Hoet, Jozef, 169
Holland-Amerika lijn, 170
 Holvoet, J.B., 207
- Jacquart, C., 194
 Jacquemyns, G., 50
 Jalheau, Fr., 96
 Janssens de Bisthoven, Leon, 222, 223
 Jassogne, J.C., 168
- Kervyn, Joseph, 19, 44, 63
Kosmos Linie, 166
 Krüger, Paul, 188
 Kummer, U., 94
 Kurgan-Van Hentenryck, Ginette, 111, 127,
 152
- Laridon-Van Houtte, Louise, 188
 Leemans, Charles, 82
Légion franco-belge, 68
 Lentacker, F., 196
 Leopold I, 79, 80, 81, 87, 89, 90, 93, 100
 Leopold II, 81, 82
- Liebaert, A., 188
 Liedts, Charles, 84
 Lodge, senator, 165
 Lombaert, E.T., 169
 Loos, J.F., 103
 Louw, 188
- Maenthout, J., 231
 Maes, C., 163
 Magis, 102, 159
 Mahaim, E., 229
 Manilius, F., 63
 Mann, abbé, 207
 Marggraf, 207
 Marichal, A.F., 184
 Marichal, C.H., 184
 Markey, E.F., 168
 Martel, Henri (ps. v. D. Vervae), 190
 Maximiliaan van Oostenrijk, aartshertog,
 82, 174
 Millardet, 37
 Moxhet, 101
- Napoleon, 193
*Nationale Maatschappij van Buurtspoorwe-
 gen*, 197
Nederlandsche Handelsmaatschappij, 79
 Neiryck, Leonce, 170
 Nélis, 81
Norddeutscher Lloyd, 166
 Nothomb, J.B., 89, 94
Nothomb, regering, 27
 Nuttin, L., 169
 Nyssens, A., 189
- Oeuvre de S. François-Régis*, 231
- Palmella, graaf, 81
 Pardoën, A., 200
 Paridant, 82
 Perla, F., 100
 Permeke, Constant, 239
*Le Phare. Première compagnie belge-ame-
 ricaine ...*, 162
 Piot, M., 80
 Plockhooi, 188
 Poinard, 222
 Poncelet, Adolphe, 160, 162, 172, 185
 Popp, P.C., 61
 Procureur, Léopold, 185
 Provoost, A., 169
- Ramaix, M. de, 189
Red Star Line, 166, 167, 168, 169, 170,
 171, 184
 Remy, Ernest, 232

- Renkin, Jules, 216
 Riego y Nuñez, R. del, 84
 Rodenbach, Alexander, 43, 66
 Rogier, Charles, 32, 63, 66, 70, 96, 101
Rogier, regering, 31, 33, 57, 63, 65, 68, 73, 74, 100
 Ronse, Edmond, 201, 203, 211, 213, 214, 217, 222, 223, 224, 233
 Ross, M.D., 173
- Sankt-Raphaëls-Verein*, 176
 Schatteman, Leonard, 163
 Scheler, A., 13, 23, 114, 141
 Schepens, Eugène, 82, 182
 Schürch de Reeden, Rose, 175
 Schwatz, Lazarus, 172
 Seeböhm Rowntree, B., 215
 Seyssens, Fr., 233
 Simons, Pierre, 88
Sint-Raphaëlsgenootschap, 108, 140, 144, 150, 151, 170, 172, 175, 176, 177, 182, 184, 187, 191, 231, 233
 Sion, Louis, 169
 Stengers, Jean, 137, 140, 150, 152, 155
 Streyckmans, J.J., 161, 173
 Swanckaert, Modest, 169
- Tanghe, G.F., 35, 41, 48
 Tesch, V., 103
 Theys, Juliaan, 201
 Thuysbaert, P., 214
- Union belge*, 231
- Van Acker, Y., 201
 Van Assel. *Zie*: Verhasselt, Leo
 Van Coillie, A., 233
 Vandamme, Charles, 41, 42, 63
 Van den Bulcke, Louis, 95
 Vandenpeereboom, Jules, 63, 229
 Van de Putte, 169
 Vander Maelen, Philippe, 34, 61
 Van der Stichelen, J., 105
 Vanderstraeten-Ponthoz, Auguste, 99, 158
 Vandervelde, Emile, 210, 217, 222, 229, 236
 Van de Vivere, Th. M., 187
- Vande Walle-Willems, Cyriel, 42
Van de Weyer, regering, 57
 Van de Wiele, Camille, 168
 Van Eecke, Karel, 238
 Van Essche, 231, 235
 Van Esse, 82
 Van Haverbeke, C., 169
 Van Hee, Angelus, 163
 Van Houwaert, Cyriel, 234
 Vaniseghem, E., 169
 Van Lede, Charles, 81, 83, 84, 85, 86, 96, 98, 180
 Van Lede, Louis, 84
 Van Loo, 86
 Van Ockerhout, Leo, 175
 Van Outryve d'Ydewalle, Stanislas, 150, 152, 170, 175, 177, 180, 233
 Van Steenkiste, I., 26, 34
 Venesoen, E., 151, 154, 166, 167, 168, 172, 178, 182, 189
 Verbeke, 150, 170
 Verbist, P.J., 186
 Verhaegen, Benoit, 13, 156
 Verhasselt, Leo, 174
 Verkain, Alfred, 168
 Vermeersch, 222
 Vermeulen, Edward (ps.: Warden Oom), 205, 211, 235
 Vilain XIII, Ch., 106
 Vliebergh, Emiel, 14
Von Der Beke et Marsily, 168
 Vrancken, J., 34, 42
- Waldbott de Bassenheim, Frédéric-Louis, 175
 Waldbott de Bassenheim, Hugues-Philippe, 175
 Ward, John, 80
 Warlop, A., 169
 Warnez, V., 168
 Warnotte, M., 98
Werk der Vlamingen, 231
White Star Line, 166, 169
 Willaert, Henri, 168
 Willcox, Walter, 114, 137, 141, 144, 146
 Wille, Judocus, 38
 Willem I, 79

index op de namen van gemeenten

- Aalbeke, 200
 Aalst, arrondissement, 23, 158, 215
 Aalst, stad, 42, 127, 230
 Aalter, 47, 159, 197, 204
 Aarsele, 65, 229
 Aartrijke, 204
 Adinkerke, 127
 Alger, 188
 Antwerpen, 47, 49, 61, 66, 97, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 141, 144, 148, 150, 153, 154, 155, 163, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 184, 224
 Anzegem, 47, 49
 Anzin, 192
 Ardooie, 47, 49, 170
 Armentières, 196
 Assebroek, 126
 Ath, arrondissement, 223
 Atkinson (Illinois), 163
 Avelgem, 154, 200

 Beaucaire, 33
 Beaufort, 204
 Beernem, 14, 159, 197
 Belfort, 201
 Bergen, 105, 173, 192
 Bergues, 196
 Beselare, 204, 221
 Beveren-Roeselare 205, 221
 Beveren-IJzer, 127
 Blankenberge, 60, 125, 197
 Bordeaux, 98, 151, 221
 Bossuit, 200
 Boston (Mass.), 173
 Bougie, 80
 Bouschepe, 204
 Bovekerke, 41
 Bremen, 97
 Brugge, arrondissement, 121, 124, 129, 136, 201, 216, 218, 220, 222
 Brugge, stad, 31, 33, 43, 46, 47, 55, 60, 66, 72, 84, 86, 113, 124, 125, 154, 170, 171, 175, 180, 194, 195, 215, 233
 Brussel, 43, 44, 46, 47, 66, 81, 84, 103, 109, 128, 162, 215, 243
 Buenos-Ayres, 106, 184, 185

 Buxheim, 175

 Cambrai, 204
 Charleroi, 192
 Chicago, 160, 180, 203
 Compiègne, 195
 Covington (Kentucky), 163

 Damme, 60
 Deerlijk, 49
 Deinze, 45, 60, 61, 66, 127, 169, 177, 188, 201
 Dentergem, 50
 De Panne, 127
 Desselgem, 163, 221
 Detroit (Michigan), 163, 170
 Diest, 161
 Diksmuide, arrondissement, 41, 44, 48, 121, 126, 129, 136, 159, 163, 201, 205, 216, 218, 220, 222
 Zie ook - Oostende, arrondissement
 - Veurne-Diksmuide, arrondissement
 Diksmuide, stad, 61, 113, 126, 127, 154, 171
 Dinant, 46
 Doomkerke, 154, 169, 170
 Doornik, 192, 223
 Dottignies, 126, 200
 Duinkerke, 97, 205

 Echternach, 204
 Eeklo, 125, 155, 159, 163, 197, 204
 Eernegem, 221
 Egem, 127, 229
 Eggewaartskapelle, 50
 Ellis-Island, 150
 Elsene, 46
 Elverdinge, 88
 Esen, 170
 Espe, 42
 Eugenho da Pedra, 182

 Feignies, 224

 Geluveld, 46
 Geluwe, 29, 51

- Gent, arrondissement, 23
 Gent, stad, 29, 32, 45, 46, 47, 60, 66, 86, 88, 195, 230, 231, 243
 Ghent (Minnesota) = Grandview, 163
 Gilly, 46
 Gistel, 126, 204, 221
 Gits, 197
 Grammont, 230
 Grandview (Minnesota), 163
 Green Bay (Wisconsin), 161, 162, 180
 Grez-Doiceau, 161
 Gullegem, 49, 195
- Haarlem, 204
 Halifax (Canada), 146
 Halluin, 196
 Hamburg, 97, 98
 Ham-sur-Eure, 46
 Handzame, 42, 168, 187
 Harelbeke, 201, 221
 Harrvill = Taost (Missouri), 99, 159
 Hasselt, 66
 Havana, 92
 Hazebrouck, 195
 Heist, 60, 171
 Helena (Montana), 163
 Herentals, 66
 Herseaux, 113, 126, 200, 201
 Heule, 34, 49, 126
 Hondschoote, 196
 Hoogdele, 29, 51, 204, 220
 Hoogstraten, 103
 Houtem, 127
 Houthulst, 126, 204
- Ichtegem, 126, 221
 Ieper, arrondissement, 36, 44, 48, 121, 126, 129, 136, 194, 201, 216, 218, 220, 222
 Ieper, stad, 33, 60, 66, 113, 125, 136, 197
 Ingelmunster, 65, 102, 187
 Ingooigem, 126
 Izegem, 50, 113, 126, 170
- Jefferson-City (Missouri), 99, 159
 Jonckershoven, 154
- Kachtem, 48, 49
 Kanegem, 229
 Klerken, 27, 38, 44, 45, 53, 126, 170, 171, 204, 233
 Klondike, 159
 Knokke, 125, 168, 171
 Koekelare, 204, 221
 Komen/Comines, 196
 Kortemark, 126, 168, 170, 171
 Kortrijk, arrondissement, 23, 24, 34, 35, 38, 42, 48, 113, 121, 126, 127, 129, 136, 194, 201, 216, 218, 220, 222, 243
 Kortrijk, stad, 32, 33, 37, 42, 43, 45, 50, 60, 65, 66, 113, 121, 125, 163, 169, 170, 171, 200, 230
 Kruishoutem, 45
- Langevin, 186
 Lapscheure, 125
 Lauwe, 200
 Ledegem, 29, 49, 51, 170
 Le Havre, 97, 98, 151, 176
 Leisele, 127
 Lendeled, 169
 Leopold (Indiana), 161
 Leopoldsburg, 102
 Leuven, 46
 Lichtervelde, 65, 66, 169, 170, 220, 221, 233
 Lier, 103
 Lindley (Transvaal), 188
 Liverpool, 151, 176
 Londen, 86
 Lotenhulle, 163
 Louisville (Kentucky), 161
 Luik, 105, 175, 231
 Luxemburg, arrondissement, 158
- Manistee (Michigan), 169
 Marche, 46
 Marchienne-au-Pont, 46
 Marialoop, 154
 Marke, 126, 200
 Meaux, 209
 Mechelen, 103, 175, 189, 244
 Melden, 200
 Memmingen, 175
 Menen, 33, 39, 66, 113, 125, 126, 168, 170, 171, 192, 195, 200, 201, 230
 Merkem, 126, 163, 229
 Meulebeke, 45, 65, 102, 127, 170, 171, 187, 229
 Moerbeke, 197
 Moerkerke, 125
 Moeskroen/Mouscron, 44, 113, 126, 168, 169, 171, 195, 200
 Moline (Illinois), 163, 170
 Mont-Saint-Michel, 201
 Montreal, 176, 186
 Moorsele, 126, 195
 Moorslede, 38, 51, 61, 169, 204, 214, 221
 Munchen, 175
- Nazareth, 45
 Nederbrakel, 42, 45
 New Albany (Indiana), 161

- New Brabant, 159
 New Flanders, 102
 NewOrleans (Louisiana), 98
 New York, 98, 101, 105, 166, 168, 171, 172, 176
 Nieuwpoort, 60, 197
 Ninove, 127, 230, 231
- Oekene, 49
 Oostende, arrondissement, 38, 48, 121, 126, 129, 136, 137, 194, 201, 220, 222
 Oostende, stad, 47, 60, 113, 151, 170, 171, 197
 Oostkamp, 125, 171
 Oostnieuwkerke, 61, 221
 Oostrozebeke, 45, 170
 Opbrakel, 45
 Orléans, 195, 221
 Otegem, 49
 Oudenaarde, arrondissement, 23, 182, 200, 201
- Parijs, 84, 113, 124, 125, 195, 209, 210, 211, 213, 221, 231
 Passendale, 61, 65, 102
 Philadelphia (Pennsylvania), 166
 Philippeville, 46
 Pittem, 27, 29, 33, 49, 127, 168, 170
 Pittsburg (Kansas), 102
 Ploegsteert, 169
 Poelkapelle, 154, 204
 Pontoise, 209
 Poperinge, 61, 66, 113, 204
 Purana, 184
- Quebec, 146, 186, 187
 Quesnoy-sur-Deule, 196
- Rekkem, 113, 195
 Rio de Janeiro, 84, 92
 Risquons-Tout, 68
 Roeselare, stad, 65, 113, 121, 126, 170, 197, 204, 222, 233
 Roeselare-Tielt, arrondissement, 22, 23, 24, 34, 35, 37, 39, 41, 42, 48, 52, 53, 55, 126, 127, 129, 136, 194, 196, 201, 216, 218, 220, 222, 229
 Rollegemkapelle, 170
 Rome, 175
 Ronse, 46, 53, 200, 242
 Rotterdam, 151, 176
 Roubaix, 46, 193, 194, 200, 206
 Rouen, 195
 Ruddervoorde, 126, 170, 171, 180, 187
 Ruij, 154
 Ruiselede, 35, 170, 178, 187, 221, 22,
- Rumbek, 49, 65, 170, 171, 221, 229
 Rijsel, arrondissement, 194
 Rijsel, stad, 45, 47, 60, 193, 195, 196, 206
- Saint-Alphonse, 186, 187
 Saint-John (New-Brunswick), 144
 Saint-Laurent (Manitoba), 186
 Saint-Louis (Michigan), 103
 Saint-Mary (Kansas), 163
 Saint-Mary (Pennsylvania), 100, 101, 159, 160, 161
 Saint-Nazaire, 98
 Santo-Thomas, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92
 Schaffen, 161
 Senlis, 209
 Sint-Andries, 175
 Sint-Denijs, 200
 Sint-Kruis, 126
 Sint-Laureins, 163, 169
 Sint-Maartens-Latem, 46
 Sint-Margriete, 163
 Sint-Niklaas, 66, 203
 Sint-Pieters, 154
 Soignies, 223
 Somme, 209
 Spalding (Nebraska), 163
 Spiere, 200
 Staden, 126, 170, 221, 229
 Stekene, 66
- Taost (Missouri), 159
 Terneuzen, 197, 215
 Tiegem, 49
 Tielt, stad, 32, 35, 40, 45, 61, 66, 113, 121, 127, 150, 159, 168, 169, 197, 204, 229
 Tielt-Roeselare, arrondissement
 Zie: Roeselare-Tielt
 Tongeren, 47
 Torhout, 67, 81, 113, 125, 126, 168, 169, 180, 187, 197
 Tourcoing, 194, 196, 199, 200, 206, 224
 Turnhout, 61, 103
- Ursel, 38
- Valparaiso, 92
 Veldegem, 214
 Vera-Paz, 86, 87, 88
 Verdun, 195
 Veurne, arrondissement, 121, 127, 129, 136, 155, 201, 218, 220, 222
 Veurne, stad, 113, 127, 136, 197
 Villaguay, 182
 Vladlo, 44, 204
 Vlamertinge, 88, 169

Verviers, 46
Veurne-Diksmuide, arrondissement, 52
Zie ook : Diksmuide, arrondissement
Voves, 209

Waarschoot, 197
Wachtebeke, 174, 175, 178
Wakken, 65, 102
Waregem, 49, 50, 102, 171, 188, 221, 229
Warneton, 113
Washington (Mayland), 100, 158, 159, 167
Watou, 170, 204
Waver, 46
Welden, 182
Wervik, 195, 196
Westkapelle, 125

Westrozebeke, 170
Wetteren, 45
Wervik, 113
Wevelgem, 126, 170, 229
Willebroek, 173
Winburg, 188
Wingene, 45, 47, 127, 168, 170, 187, 204
Woumen, 44, 126, 229

Zarren, 44, 45, 126, 170, 187, 204
Zedelgem, 29, 38, 45, 170
Zeebrugge, 125, 197, 215
Zelzate, 60, 66
Zonnebeke, 168, 221
Zwevegem, 33, 34, 170
Zwevezele, 168, 170

inhoudstafel

	Blz.
Ten geleide, Ridder Pierre van Outryve d'Ydewalle	3
Woord vooraf	5
Inleiding	11
DEEL I. De crisis (1845-1848)	17
<i>Hoofdstuk I</i> Crisis in de vlasnijverheid	21
1. Oorzaak en verloop	21
2. Modernisten en Traditionalisten	24
3. De <i>Comités industriels</i>	27
4. De <i>Société d'Exportation</i>	31
5. De Modelateliers	32
6. De Kantscholen	33
<i>Hoofdstuk II</i> De voedselcrisis	37
1. Oorzaak en verloop	37
2. Landloperij	43
3. Typhusepidemie	47
4. De Openbare Liefdadigheid	51
<i>Hoofdstuk III</i> De Overheid en de crisis	57
1. Eerste periode (30 juli 1845-12 augustus 1847)	57
— Openbare werken	59
2. Tweede periode (vanaf 12 augustus 1847)	63
— Continuïteit van de overheidszorg	65
— Het programma van minister Rogier	66
— Uitvoering van dit programma	68
— Het advies van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen	70
— Economische expansie	73
3. De Provincie	74

DEEL II. De emigratie	77
<i>Hoofdstuk I</i> Belgische kolonisatiepogingen in de 19e eeuw	79
1. Overzicht	79
2. Twee pogingen : Brazilië en Guatemala	83
— Brazilië	84
— Guatemala	86
<i>Hoofdstuk II</i> De houding van de Belgische overheid tegenover de emigratie	93
1. Interne migratie	94
2. Emigratie	97
<i>Hoofdstuk III</i> De (war)taal der cijfers	111
1. De globale emigratie	111
2. Emigratie volgens land van bestemming	127
3. Controle van onze cijfers	137
<i>Hoofdstuk IV</i> De Intercontinentale emigratie	157
I. Amerika	157
1. De Verenigde Staten	157
— Het Sint-Raphaëlsgenootschap	175
2. Brazilië	180
3. Argentinië	182
4. Canada	186
II. Afrika	188
<i>Hoofdstuk V</i> De continentale emigratie. Grensarbeiders en seizoen- arbeiders of 'Franschmans'	191
I. Immigratie en bevolkingscijfer van het Département du Nord	192
II. Pendelarbeid - Grensarbeid	196
III. Seizoenarbeid	202
1. Inleiding	202
2. Seizoenarbeiders in Frankrijk	205
3. Aard en organisatie van het werk	209
4. Lonen	212
5. Aantal 'Franschmans'	215

6. Verhoudingen tussen de definitieve en tijdelijke emigratie .	224
7. Hulpverlening aan de seizoenarbeiders	229
8. De 'Franschmans' als sociaal fenomeen	238
Conclusie	241
Bibliografie	249
Bronnen	249
1. Archief	249
2. Gepubliceerde bronnen. Officiële verslagen	250
Brieven, reisbeschrijvingen, reisgidsen, verhalen	254
Studies	256
Bijlagen	
1. Statistiek van de Westvlaamse seizoenarbeiders 1898-1901 per arrondissement en per gemeente	265
2. Statistiek van de Westvlaamse emigratie 1857-1913 per ge- meente	losse bijlage
Lijst van de tabellen	282
Index op de namen van Personen en Verenigingen	283
Index op de namen van Gemeenten	286
Inhoudstafel	290

- De Economische Situatie en Mogelijkheden van het Arrondissement Ieper*,
door G. DECLERCQ & O. VANNESTE, 1958 (207 blz.), 135 fr.
- De Belgische Zeevisserij — Een Economische Studie*,
door O. VANNESTE & P. HOVART, 1959 (358 blz.), 200 fr.
- La Pêche Maritime Belge — Etude Economique*,
par O. VANNESTE & P. HOVART, 1959 (358 pp.), 200 fr.
- Het Arrondissement Brugge — Een Regionaal-Economische Studie*,
door O. VANNESTE, J. THEYS & M. ZWAENEPOL, 1961 (436 blz.), 250 fr.
- Het Arrondissement Oostende — Een Regionaal-Economische Studie*,
door O. VANNESTE, J. THEYS & M. ZWAENEPOL, 1962 (444 blz.), 250 fr.
- Menen — Een Economische Studie van een Grensstad*,
door O. VANNESTE & J. THEYS, 1962 (256 blz.), 200 fr.
- Het Arrondissement Roeselare — Een Regionaal-Economische Studie*,
door O. VANNESTE, J. THEYS & M. ZWAENEPOL, 1963 (336 blz.), 250 fr.
- Westvlaamse grensarbeiders in Noord-Frankrijk*,
door J. THEYS o.l.v. O. VANNESTE, 1964 (144 blz.), 150 fr.
- Les Frontaliers de la Flandre Occidentale dans le Nord de la France*,
par J. THEYS s.l.d. O. VANNESTE, 1964 (144 pp.), 150 fr.
- Veurne — Een Economische Studie*,
door O. VANNESTE & J. THEYS, 1964 (189 blz.), 200 fr.
- De landbouw in West-Vlaanderen*,
door M. ZWAENEPOL & N. VANHOVE, 1965 (352 blz., plus kaart).
- Het Groeiconcept en de Regionaal-Economische Politiek*,
door O. VANNESTE, 1967 (376 blz.)
- Het Arrondissement Tielt — Een Regionaal-Economische Studie*,
door O. VANNESTE & J. THEYS, 1968 (410 blz.), 250 fr.
- Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk*,
door J. THEYS, 1969 (279 blz.), 250 fr.
- Vrije Tijd — Een sociologische analyse van het vrijetijdsgebruik en de vrijetijds-
besteding van de Westvlaamse bevolking*,
door M. ZWAENEPOL, 1969 (332 blz.), 300 fr.
- Het vakantiepatroon en de toeristische bestedingen van de Belgische bevolking*,
door N. VANHOVE, EPCP (264 blz.).
door O. VANNESTE, 1967 (376 blz.).
- Structure des vacances et dépenses touristiques de la population belge*,
par N. VANHOVE, 1969 (264 blz.).
- Demografische facetstudies*,
door Ir. J. M. L. DEMEYERE, 1969 (144 blz.), 150 fr.
- Tertiaire sektor en verzorgende centra van West-Vlaanderen*,
door R. BRANSON, J. THEYS, H. VAN REYBROUCK o.l.v. N. VANHOVE, 1971
(360 blz.), 300 fr.
- Luchtverontreiniging in West-Vlaanderen — Bronnen, toestand en bestrijding*
door de ruimtelijke ordening,
door I. HEMSCHOOTE, 1972 (212 blz.), 250 fr.
- Het Belgisch Kusttoerisme — Vandaag en morgen*,
door N. VANHOVE, 1973 (520 blz.), 450 fr.
- Van vlaskutser tot Franschman — Bijdrage tot de geschiedenis van de West-
vlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*,
door L. SCHEPENS, 1973 (294 blz.), 350 fr.

Ontwerp van het omslag : Boudewijn Delaere CBG

Clichés : Deckmyn nv, Roeselare

Druk van het omslag en het boek : Groeninghe sv, Kortrijk

